

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ • ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ — ЗАСНОВАНИЙ У БЕРЕЗНІ 1989 р.

ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 3 • 2017

ЗМІСТ

До 90-річчя Володимира Даниловича Барана

3

Статті

ВЕРТІЄНКО Г.В. Жертовники з черепами в уроч. Царина Більського городища (до суті ритуалу)

5

СЕКЕРСЬКА О.П. Аналіз археозоологічного комплексу трипільського поселення Небелівка

18

НЕМЦЕВ С.О. Торгівля товарами в керамічній тарі в IV ст. до н. е. (процедура порівняння статистичних показників імпорту)

24

КЛОЧКО Л.С. Особливості костюмів скіф'янок на землях Посулля

37

МОЦЯ О.П. Археологія козацької доби в Україні

55

Публікації археологічного матеріалу

КРИЖИЦЬКИЙ С.Д., КАРЯКА О.В. До історії створення загального плану архітектурно-будівельних залишків Ольвії

66

САВЕЛЬЄВА К.С. Ліпні антропоморфні статуетки з античних пам'яток Нижнього Подністров'я

81

CONTENTS

To the 90th Anniversary of Volodymyr Danylovych Baran

Articles

VERTIENKO H.V. Altars with Skulls at Tsaryna Stow at Bilske Settlement (to Ritual's Sense)

SEKERSKA O.P. Analysis of Archaeozoological Assemblage from Nebelivka Trypillian Settlement

NEMTSEV S.O. Trade in Commodities in Ceramic Containers in 4th Century BC (Procedure of Comparison Import Statistical Indicators)

KLOCHKO L.S. Peculiarities of Scythian Women's Costumes at Sula River Lands

MOTSIA O.P. Cossacks Epoch Archaeology in Ukraine

Publications of Archaeological Materials

KRYZHYTSKYI S.D., KARIAKA O.V. To History of Development the General Plan of Architectural and Building Remains at Olbian Hill-fort

SAVELIEVA K.S. Hand-made Ceramic Anthropomorphic Figurines from Ancient Greek Sites of Dnister River Lower Region

Київські старожитності

Antiquities of Kyiv

ЖИГОЛА В.С. Проблема відновлення давньоруських укріплень Старокиївської гори в середині XVII ст.

90

ZHYHOLA V.S. Problem of Re-building the Ancient Rus Fortifications at Starokyivska Mountain in Middle of 17th Century

Археологія за кордоном

Archaeology Abroad

ГАСАНОВ З.Г. Удила и псалии раннего железного века, найденные в Азербайджане

105

GASANOV Z.H. Early Iron Age Horse-bits and Cheek-Pieces Found in Azerbaijan

До історії стародавнього виробництва

To the History of Ancient Crafts

ЗАВЬЯЛОВ В.І., ТЕРЕХОВА Н.М. Ще раз про залізообробне виробництво на Кам'янському городищі

120

ZAVIALOV V.I., TEREKHOVA N.M. Once Again on Iron-working Production at Kamianka Hill-fort

ПУГОЛОВОК Ю.О. Ковальська майстерня XIII—XIV ст. в Поворсклі

128

PUHOLOVOK Yu.O. 13th—14th Century Forge Shop in Vorskla River Region

Хроніка

News Review

Євгену Леонардовичу Гороховському — 65!

137

Yevhen Leonardovych Horokhovskiy is 65!

Круглий стіл «Античність: люди і речі»

138

Round Table «Antiquity: People and Things»

Пам'яті Владислава Григоровича Петренка

140

To the Memory of Vladyslav Hryhorovych Petrenko

До 80-річчя Олега Васильовича Сухобокова

141

To the 80th Anniversary of Oleh Vasyliovych Sukhobokov

Пам'яті О.В. Сухобокова

143

To the Memory of O.V. Sukhobokov

Правила оформлення статей для журналу «Археологія»

145

Articles Preparation Rules for Archaeology Journal

ДО 90-РІЧЧЯ ВОЛОДИМИРА ДАНИЛОВИЧА БАРАНА

Видатному українському вченому — члену-кореспонденту НАН України, доктору історичних наук, професору, двічі лауреату Державної премії України в галузі науки і техніки Володимиру Даниловичу Барану виповнилося 90 років.

Народився Володимир Данилович 9 серпня 1927 р. в селі Дем'янів Галицького р-ну Івано-Франківської обл. Його юнацькі роки припали на Другу світову війну, але попри всі негаразди у 1946 р. він став студентом історичного факультету Львівського педагогічного інституту.

У 1953 р. В.Д. Баран був зарахований на посаду молодшого наукового співробітника відділу археології новоствореного Інституту суспільних наук. І з цього часу його професійна діяльність назавжди пов'язана з археологією. Відразу визначилося коло наукових інтересів молодого археолога — дослідження проблеми походження та ранньої історії слов'ян. Це передусім передбачало всебічне вивчення пам'яток першої половини I тис. н. е., і черняхівської культури зокрема. Тому у 1954—1956 рр. Володимир Данилович зосередився на дослідженні відкритих ним поселень перших століть нової ери у верхів'ях Дністра. У 1955 р. побачили світ його перші наукові публікації, а в 1958 р. він захистив кандидатську дисертацію. Перша монографія «Поселення перших століть нашої ери біля села Черепин» (1961) містила результати дисертаційного дослідження і була присвячена окремій групі пам'яток, яка, на думку В.Д. Барана, належала прямим предкам слов'ян Подністрів'я.

Розуміючи значення комплексів початку третьої чверті I тис. н. е., досліджених за його участі на поселенні Ріпнів I, для вивчення проблеми етногенезу слов'ян, Володимир Данилович у 1957—1961 рр. провів розкопки відкритого ним поселення Ріпнів II широкою площею. Це дозволило виявити нові житлові і господарські споруди VI—VII ст. — ті самі, яких так бракувало у стратиграфічній колонії старожитностей Південно-Східної Європи. Такі ж пам'ятки були досліджені В.Д. Бараном у 1960—1964 рр. в зоні будівництва Бурштинської ДРЕС та Тернопільській області.

У кінці 1960-х рр. в житті дослідника відбулися зміни. Із 1967 р. В.Д. Баран перейшов на

викладацьку роботу до Львівського університету, а в 1969 р. переїхав до Києва, де обійняв посаду заступника директора Інституту археології з наукової роботи. Згодом, у 1972—1973 рр. він виконував обов'язки директора Інституту, був головним редактором часопису «Археологія» (1970—1973) та головою щойно створеної спеціалізованої вченої ради для захисту дисертацій (1972—1977).

Матеріали пам'яток третьої чверті I тис. В.Д. Баран увів у науковий обіг у монографії «Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю», визначаючи їх як пам'ятки празької (празько-корчацької) культури. Нові матеріали і розробки склали основу докторської дисертації, яку В.Д. Баран успішно захистив у 1973 р.

Володимир Данилович Баран одним із перших зрозумів, що необхідно виокремити ранньослов'янську археологію в окрему структуру у межах Інституту, і саме йому належить заслуга втілення цієї ідеї у життя. У 1974 р. за ініціативою В.Д. Барана було створено відділ археології ранніх слов'ян, керівником якого він був до 2002 р.

Створення відділу дозволило розгорнути всебічні дослідження культури і історії давніх слов'ян, залучити до цієї справи нових фахівців, розпочати підготовку молодих дослідників.

Організаційна діяльність не стала для В.Д. Барана перешкодою для подальших досліджень. Коли стало зрозумілим, що старожитності VI—VII ст. суттєво відрізняються від чер-

няхівських, В.Д. Баран став розробляти версію поліетнічного характеру черняхівської культури, згідно якої слов'яни, хоча і не визначали специфіку цих старожитностей, все ж перебували у складі її носіїв. Підсумком понад двадцятирічних досліджень черняхівських пам'яток стала монографія «Черняхівська культура (За матеріалами Верхнього Дністра та Західного Бугу)» (1981). Головну увагу автор приділив виокремленню давньослов'янських компонентів у комплексі черняхівських старожитностей (ліпна кераміка, особливості житлового будівництва) та участі черняхівського населення у процесах формування слов'янської культури раннього середньовіччя.

Матеріали з розкопок поселень Рашків I, II, III, проведених у 1973—1978 рр. дозволили В.Д. Барану дослідити становлення і розвиток празької та райковецької культур та структуру слов'янської сільської общини. Цим унікальним матеріалам присвячена монографія «Празская культура Поднепровья (по материалам поселений у села Рашков)» (1988). Відкриття і вивчення комплексів V ст. на поселенні Теремці Хмельницької обл. дозволило з'єднати ранньосередньовічні матеріали з певними групами старожитностей римського часу.

Підсумки археологічного дослідження ранньої історії слов'ян в Україні майже за сто років були підведені у фундаментальній колективній праці «Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период» (1990). Авторський колектив на чолі з В.Д. Бараном був удостоєний Державної премії України в галузі науки і техніки за 1991 р. У цій книзі та низці наступних публікацій — монографії «Давні слов'яни» (також відзначеній Державною премією України в галузі науки і техніки 2001 р.) та авторських розділах у фундаментальних виданнях «Давня історія України» (Т. 3), «Етнічна та етнокультурна історія України» (Т. 1) викладено концепцію походження слов'ян, яка зараз визнана як вітчизняними, так і зарубіжними фахівцями.

Концептуальна ідея В.Д. Барана полягає в тому, що слов'яни ніколи не були однією етнічною спільністю, а отже, не були представлені однією археологічною культурою. Вони вже з найвіддаленіших епох виступали як окремі, хоч і споріднені, праслов'янські і слов'янські більші чи менші етномовні спільності, які

мешкали поряд з іноетнічними групами у межиріччі Одри і Дніпра, але ніколи до раннього середньовіччя не заселяли всієї цієї території. Слов'яни — мешканці лісостепової і південної частини лісової зони сучасної України, починаючи від рубежу I тис. н. е., пережили всі інвазії, що відбулося у матеріальній культурі, і ніколи не були витіснені повністю з місць свого проживання або знищені.

Поряд із плановими дослідженнями ранньослов'янських пам'яток, Володимир Данилович протягом 1981—1991 рр. працював у складі спільної німецько-української експедиції, що вивчала старожитності в м. Ольденбурзі (ФРН). У 1991—2002 рр. він проводив дослідження давнього Галича — вивчав залишки палацу галицьких князів XII—XIII ст. та князівський курган «Галичина могила».

З відновленням державної незалежності України Володимир Данилович активно працює над розв'язанням проблем походження українського народу. Цьому присвячені монографії «Походження українського народу», «Історичні витоки українського народу» та «Давні слов'яни і походження українського народу» (останні у співавторстві з Я.В. Бараном). Значну увагу в дослідженнях приділено питанням утворення Києво-Руської держави та критиці концепції «давньоруської народності».

Творчий доробок Володимира Даниловича нараховує майже 400 друкованих праць, серед яких 16 монографій, в тому числі 10 індивідуальних. Його наукові праці збагатили вітчизняне слов'янознавство і широко відомі в Європі. Під керівництвом В.Д. Барана виконано 12 кандидатських та 5 докторських дисертацій. Не буде перебільшенням сказати, що саме з ім'ям Володимира Даниловича як дослідника, організатора науки і перш за все — Учителя, слід пов'язувати створення української школи археологічної славістики.

Численні заслуги та наукові регалії, як і солідний вік, не стають на перешкоді творчій завзятості, новим здійсненням і творчим планам ювіляра. Зараз Володимир Данилович плідно працює в НДІ українознавства Міністерства освіти і науки України, де в 1994—2003 рр. очолював відділ етнології. Тож бажаємо дорогому Володимиру Даниловичу міцного здоров'я, незгасаючого натхнення і нових наукових звершень!

Н.С. АБАШИНА, О.В. ПЕТРАУСКАС

Г.В. Вертієнко *

ЖЕРТОВНИКИ З ЧЕРЕПАМИ В УРОЧ. ЦАРИНА БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА (ДО СУТІ РИТУАЛУ)

Світлій пам'яті Володимира Павловича Білозора
(13.01.1952—16.04.2014)¹

Надано опис групи жертovníків із людськими черепами, відкритих на зольниках в уроч. Царина на Великому Більському городищі. Пропонується інтерпретація обряду цих жертвоприношень через призму індійського ритуалу (агнічаяни).

К л ю ч о в і с л о в а: жертovníки, зольники, людські черепа, Більське городище, жертвоприношення, агнічаяна, VII—V ст. до н. е.

У 2000 р. спільна Українсько-Німецька археологічна експедиція (далі: УНЕ) проводила дослідження зольників в уроч. Царина на Великому Більському городищі, зокрема **зольника 3** (керівник розкопу В.П. Білозор). Протягом сезону були відкриті 13 будівельних об'єктів, а саме 10 ям господарського призначення, два жертovníки та залізоплавильний горн (Мурзин и др. 2001, с. 31—54). В цілому, зольник 3 може бути означений як господарсько-побутовий комплекс VII—V ст. до н. е. з наявними у ньому спорудами культової практики (Там само, с. 54). При цьому, неабиякий інтерес складає

присутність в жертovníках людських черепів, що потребує аналізу та інтерпретації.

Жертovníк 1 розташовувався в центрі зольника 3 (рис. 1)². Він складався зі скупчення кісток тварин і двох людських черепів, що були розміщені на узвишші материкової площадки діаметром 1,3 м і висотою близько 0,2 м по відношенні до самої площадки. Уся споруда була промазана шаром глини, який її скріплював, що надавало їй вигляду штучно вибудованого із замісу глини конусу, заввишки в 0,5 м та діаметром в основі близько 1,0 м (Білозор 2004, с. 10) (рис. 2). Серед кісток тварин переважали черепа лошаків, також були присутні чимало лопаток і меншою кількістю трубчаті кістки. Черепа людей розміщувались прямо у нижній частині жертovníка (рис. 3; 4). Один з черепів лежав потиличним отвором до гори, з обличчям, повернутим до центру споруди. Другий лежав на правому боці на краю жертovníка і, вочевидь, був зміщений з місця свого первинного положення.

Антропологічне дослідження черепів з жертovníка 1 (Козак 2001, с. 61—66; 2004б, с. 113—116; Козак, Шульц 2006, с. 82—83) показало, що перший череп належав жінці віком 18—20 років. Він має ознаки смертельних травм, що свідчить про її насильницьку смерть внаслідок удару в ліву скроню якимось зняряддям з круглим наверхшам. Найімовірніше, жінка при цьому лежала правою щокою до «плахи». Подальше відсікання голови жертви відбулося горизонтальним ударом, нанесеним ззаду. Другий череп належав чоловіку віком 25—35 років. Він не має видимих ознак насильницької смерті, натомість є ознаки, що голову жертви

* ВЕРТІЄНКО Ганна Володимирівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу Євразійського степу Інституту сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України, vertana7@mail.ru

¹ Ідея написання цієї статті, як сумісної, виникла у В.П. Білозора під час обговорення тексту нашої кандидатської дисертації у 2009 р., один із підрозділів якої було присвячено обрядово-ритуальній специфіці давньоіранського поховання і, зокрема, семантиці голови. Володимир Павлович люб'язно надав фотографії і креслення жертovníків з матеріалів сезонів 2000 і 2003 рр. (протягом сезону 2003 р. нам випало працювати разом на розкопках Більського городища). Попри часті обговорення змісту, на жаль, написання цієї роботи не раз відкладалося аж до моменту передчасної смерті Володимира Павловича. Цією публікацією ми хочемо віддати шану цій визначній людині і археологу. В 2017 р. йому виповнилося б 65 років. — Г.В.

² Пор.: Мурзин и др. 2001, с. 33, рис. 21; Мурзин и др. 2002, с. 28, рис. 15.

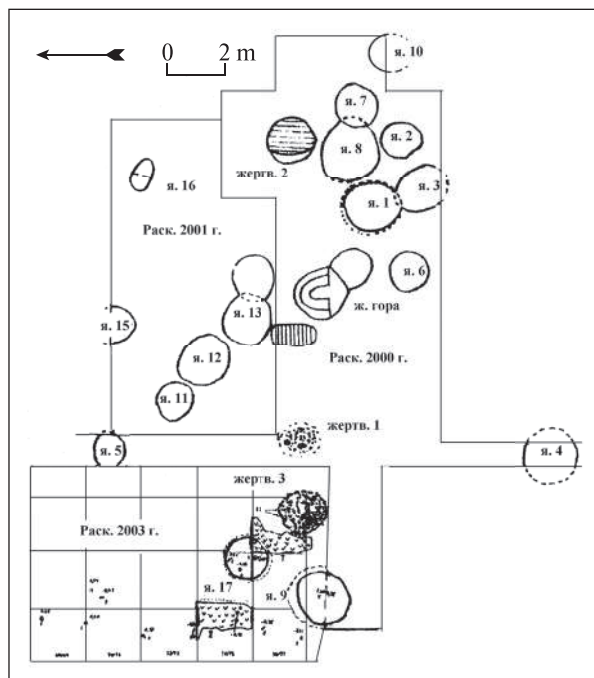

Рис. 1. Зольник 3 (розкопки 2000, 2001 і 2003 рр.) (за: Черненко та ін. 2004, с. 52, рис. 25; креслення В.П. Білозора, С.А. Скорого, М.О. Тарасенка)

було відірвано від тіла. Показово, що цей череп містив у собі ґрунт, відмінний від ґрунту зольника. Треба зазначити, що обидва черепи були поміщено на жертovníк у момент, коли м'які тканини були вже зруйновані (Козак 2004б, с. 113—115).

Поряд з жертovníком було знайдено пряслице з хрестоподібними (солярними?) знаками (рис. 5, 1), кістяна фішка³ з прокресленими знаками (рис. 5, 2) та верхня частина ліпної посудини (рис. 5, 3). Жертovníк 1 датований VII ст. до н. е. і, ймовірно, що саме він був першою культовою спорудою, на якій відбувались священнодійства (Мурзин и др. 2001, с. 52).

Жертovníк 2 розміщувався на захід від жертovníка 1 і безпосередньо біля головного господарського комплексу зольника 3 (рис. 1). Він являв собою яму діаметром 0,5 м, яка фіксувалася лише з рівня суглинку, хоча її верхня частина могла розташовуватись дещо вище (рис. 6). Яма була заповнена глинистим замісом, який піднімався вище рівня краю ями до 0,8 м. У верхній частині він мав більш жовту, глинисту консистенцію. У східній частині цього «стовпа», на висоті 0,2 м від рівня суглинку, був вмонтований череп людини без нижньої щелепи (рис. 7).

Антропологічне дослідження черепа з жертovníка 2 (Козак 2001, с. 66—68; 2004б, с. 113—

³ Ймовірно, це оброблений астрагал.

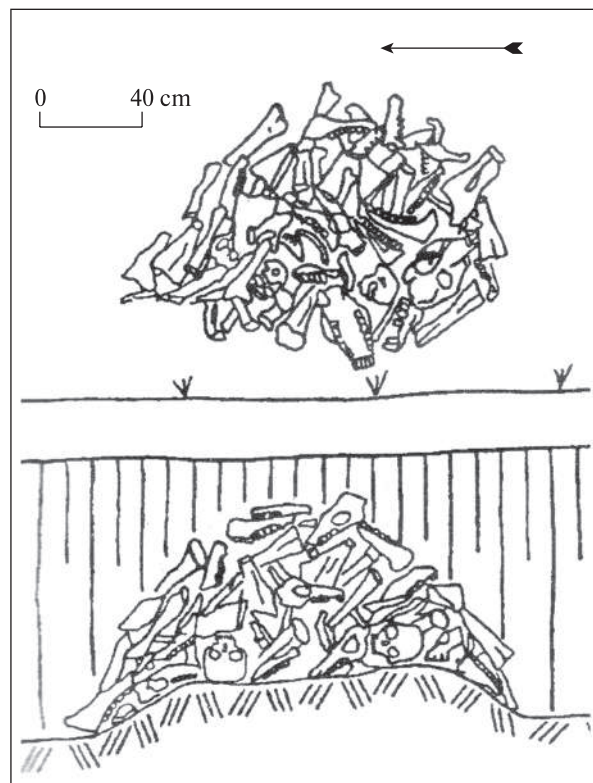

Рис. 2. Жертovníк 1 на зольнику 3 (за: Мурзин та ін. 2001, с. 49, рис. 34; креслення В.П. Білозора)

116; Козак, Шульц 2006, с. 83—84) показало, що череп належав жінці віком 20—25 років. На лівому боці лобної кістки черепа вздовж скроневої лінії зафіксовано слід від рубаного удару, який розсік ліву очницю і лобну кістку та став, найімовірніше, причиною смерті жінки. Встановити сталося це внаслідок військового зіткнення чи ритуального дійства неможливо (Козак 2004б, с. 116; 2006, с. 84).

Поряд із черепом у глині лежала ліпна мініатюрна посудинка (рис. 8, 1), поруч — фрагмент зооморфної глиняної скульптурки, від якої збереглися лише передні кінцівки та шия (рис. 8, 2). Жертovníк 2 є більш пізнім і за стратиграфічними спостереженнями датований V ст. до н. е. (Мурзин и др. 2001, с. 54).

Типологічно близьким до жертovníка 1 є **жертovníк 3** на тому ж зольнику, розкопаний у сезоні 2003 р. (керівник розкопу С.А. Скорий) (рис. 1). Він примикав до глиняного узвишся, яке огорожувало його із заходу та північного-заходу (Черненко и др. 2004, с. 19) (рис. 9, 1—2). Зольник 3 являв собою велике скупчення кісток тварин (близько 780 екз., ВРХ, коня, вівці), у верхній частині якого було покладено череп людини (без нижньої щелепи). Серед кісток тварин у східній частині споруди розміщувались кістки верхніх і нижніх кінцівок ди-

Рис. 3. Жертвовник 1 на зольнику 3 (нижній рівень) (фото надане В.П. Білозором)

Рис. 4. Жертвовник 1 на зольнику 3 (нижній рівень) (фото надане В.П. Білозором)

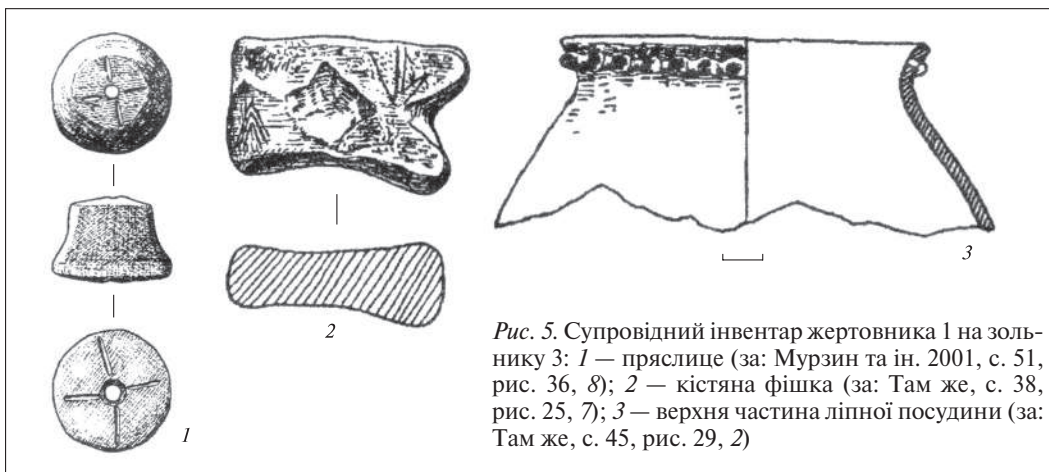

Рис. 5. Супровідний інвентар жертвовника 1 на зольнику 3: 1 — пряслице (за: Мурзин та ін. 2001, с. 51, рис. 36, 8); 2 — кістяна фішка (за: Там же, с. 38, рис. 25, 7); 3 — верхня частина ліпної посудини (за: Там же, с. 45, рис. 29, 2)

тячого скелета, нижче яких було зафіксовано шар попелу (Там само, с. 19). У південній частині жертвовника поміж кісток тварин було знайдено фрагменти двох ліпних корчаг (рис. 10, 2, 3), великого горщика (рис. 10, 1), глиняної округлої «фішки» (рис. 10, 5) та вістря трьохлопатевої стріли (рис. 10, 4).

У результаті дослідження антропологічного матеріалу з цього жертвовника було з'ясовано (Козак 2004а, с. 71—72; 2006, с. 84—85), що череп належав жінці віком 25—30 років. Як і у випадку з черепом чоловіка з жертвовника 1, голову було відірвано від тіла перимортально. Посткраніальні кістки скелета належали дитині віком 10—11 років. З'ясувати її стать неможливо.

Жертвовник 3 датується початком V ст. до н. е. Показово, що він був розташований на відстані близько 3,0 м від жертвовника 1, тоді як відстань між жертвовниками 1 і 2 складає близько 10 м (Черненко и др. 2004, с. 20). Той факт, що всі три жертвовники були розміщені на одній лінії (схід—захід), дозволило С.А. Скорому говорити про їхню приналежність до єдиної культу-

вої ділянки, що функціонувала протягом двох століть, для якої були притаманні людські жертвоприношення (Там само). Слід зазначити, що жертвовники V ст. до н. е. робилися на материковій глині та являли собою «невеличкий пагорб 1,0—1,5 м діаметром і висотою приблизно 0,2—0,3 м» (Білозор 2004, с. 10). Побудові жертвовників цього типу передувала підготовча робота, що полягала у видаленні шару чорнозему до рівня материкової глини (Там само).

У 2003 р. УНЕ продовжила дослідження зольника 1 в уроч. Царина (керівник розкопу В.П. Білозор), розкопки якого проводилися у 1997—1998 рр. У результаті було виявлено 10 об'єктів, серед яких два жертвовники, в одному з яких були зафіксовані людські рештки (Черненко и др. 2004, с. 6—15; 31, рис. 1).

Жертвовник 2⁴ на зольнику 1 був знайдений у верхньому шарі засипки землянки 1 (рис. 11—14). У верхній частині жертвовника на відстані

⁴ В описі видання пам'ятки номери жертвовників переплутані місцями (Черненко и др. 2004, с. 12).

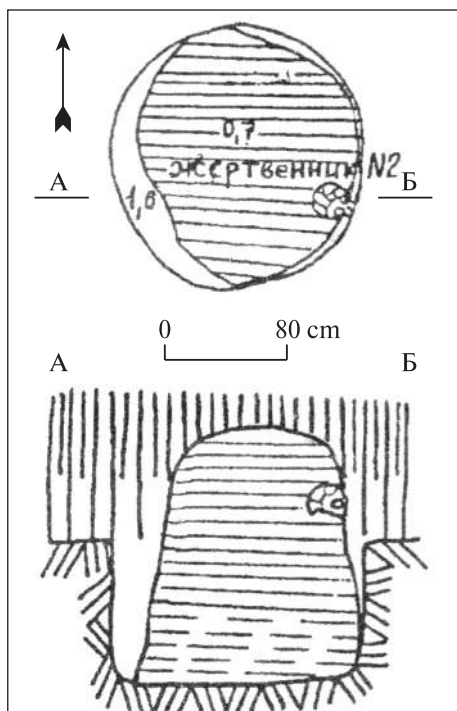

Рис. 6. Жертвенник 2 на зольнику 3 (за: Мурзин та ін. 2001, с. 34, рис. 22, 3; креслення В.П. Білозора)

близько 0,5 м один від одного було покладено два черепа людини, обидва тім'яним боком до низу.

Поряд із черепами знаходилися дно ліпної посудини, фрагменти кераміки, уламки глиняних «вотивних» витворів, кістки тварин (Там само, с. 12). Жертвенник було створено вже після того, як землянка 1 перестала функціонувати і була засипана побутовим сміттям і землею, і може бути датований V ст. до н. е., як і більшість інших відкритих у 2003 р. об'єктів зольника 1 (Там само, с. 14–15).

Антропологічне дослідження черепів показало (Козак 2004а, с. 67–70; 2006, с. 79–80), що перший череп належав чоловікові віком 40–50 років. На черепі збереглася низка перимортальних травм, що вказують на посмертні маніпуляції (Козак 2004а, с. 68–69). Сам череп має кремовий колір і вкритий патиною, що може бути результатом або довгого перебування на повітрі, або в попілі. Другий череп мав набагато гірший стан збереженості (відсутнє обличчя). Визначення статі ускладнене, вік 40–65 років (Там само, с. 69–70). На цьому ж жертвеннику було знайдено два невеликі фрагменти черепа третього індивіда (лобна і тім'яна кістки), які належали чоловікові віком старше 40 років (Там само, с. 70)⁵.

⁵ Приналежність цього фрагменту до культового ареалу цього жертвенника дещо сумнівна.

Рис. 7. Жертвенник 2 на зольнику 3 (фото В.П. Білозора)

На дні **ями 6** на зольнику 1 було знайдені фрагменти ще двох людських черепів різного ступеню збереженості. Найбільший фрагмент черепа був розташований в її центрі на глиняному узвишші (0,2 м від дна), тім'ям до гори, без нижньої щелепи (Черненко и др. 2004, с. 11) (рис. 15; 16). Імовірно, ці черепа були задіяні в культово-ритуальних цілях. Заповнення цієї ями складалося із злистого ґрунту, що містив велику кількість кісток тварин і дрібних фрагментів ліпної кераміки, уламка кістяного виробу (псалія?) з просвердленим отвором і двох пастових намистин (Там само, с. 11).

Антропологічне дослідження черепів з ями 6 продемонструвало, що найкраще збережений фрагмент черепа належав жінці молодого віку. Її права лобна кістка була обламана посмертно або безпосередньо перед смертю (Козак 2004а, с. 70; 2006, с. 80–81). Фрагмент другого черепа (уламок лівої лобної кістки) належав чоловікові віком 35 років. По цій кістці та скроневій лінії йдуть дві подряпини довжиною 21 і 7,0 мм, що, імовірно, є наслідком скальпування (Козак 2004а, с. 70–71; 2006, с. 80).

Огляд досліджуваних об'єктів підсумуємо у таблиці (табл. 1).

Аналогії. Досліджувані жертвенники не є унікальними як для Більського городища, так і для інших поселень лісостепової зони (Гавриш 2000, с. 152; Козак 2004б, с. 117)⁶. На Східному Більському городищі в ямі 31 був розкопаний круглий жертвенник, у фундаменті якого містився фрагмент верхньої щелепи людини (Гречко 2014,

⁶ Добірку див.: Гречко 2014, с. 79–101, зокрема: с. 91.

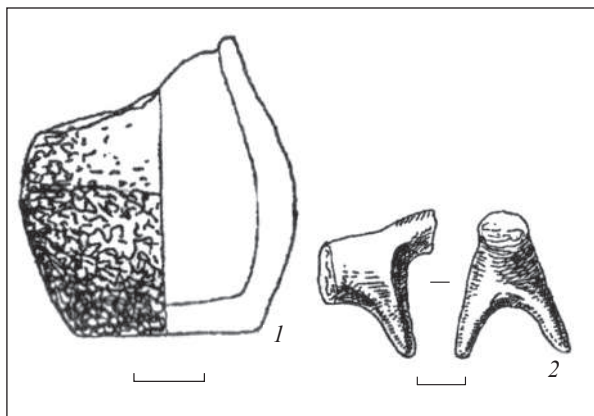

Рис. 8. Супровідний інвентар жертovníка 2 на зольнику 3: 1 — мініатюрна посудинка (за: Мурзин та ін. 2001, с. 37, рис. 24, 2); 2 — фрагмент зооморфної скульптури (за: Там же, с. 37, рис. 24, 4)

Таблиця 1. Жертovníки в уроч. Царина Більського городища (статистичний огляд)

№	Об'єкт	Кількість черепів	Статєво-вікова характеристика
1	Жертovníк 1, зольник 3	2	♂ (25–35 років) ♀ (18–20 років)
2	Жертovníк 2, зольник 3	1	♀ (20–25 років)
3	Жертovníк 3, зольник 3	1 + кістки	♀ (20–30 років) кістки дитини (♀/♂?) (10–11 років)
4	Жертovníк 2, зольник 1	2 + 1?	♂ (40–50 років) ? (40–65 років) ♂ (старше 40 років)
5	Яма 6, зольник 1	2	♂ (старше 35 років) ♀ (20–30 років?)

с. 89). У засипці житла 8-25-1974 були знайдені фрагмент черепа, астрагали і фрагмент глиняної антропоморфної статуетки (Шрамко 1987, с. 58; Гречко 2014, с. 89). У розкопі XXIII, який був закладений вздовж вала, було відкрито святилище, в якому знайшли дев'ять людських черепів (Шрамко 1987, с. 127–128; Гречко 2014, с. 90). В ямі 11-XXX-1980 містився жертovníк із черепом дитини віком 3–4 роки, пряслицем і глиняним виробом (Гречко 2014, с. 89–90). У житлі 81-28-1979 були зафіксовані частини черепа людини і глиняні вотивні скульптурки, а також жертovníк, у фундаменті якого були закладені черепи двох собак (Шрамко 1987, с. 55; Гречко 2014, с. 89)⁷. Останній приклад є показовим, оскільки

⁷ Під час розкопок сезону 2003 р. в уроч. Царина на дні ями 2 на зольнику 1 були відкриті два кістяки собак. Обидві собаки могли бути вбиті пострілами з луків: у хребці однієї з них було знайдено бронзоветрьохлопатеветрістріли, анахребцяхдру-

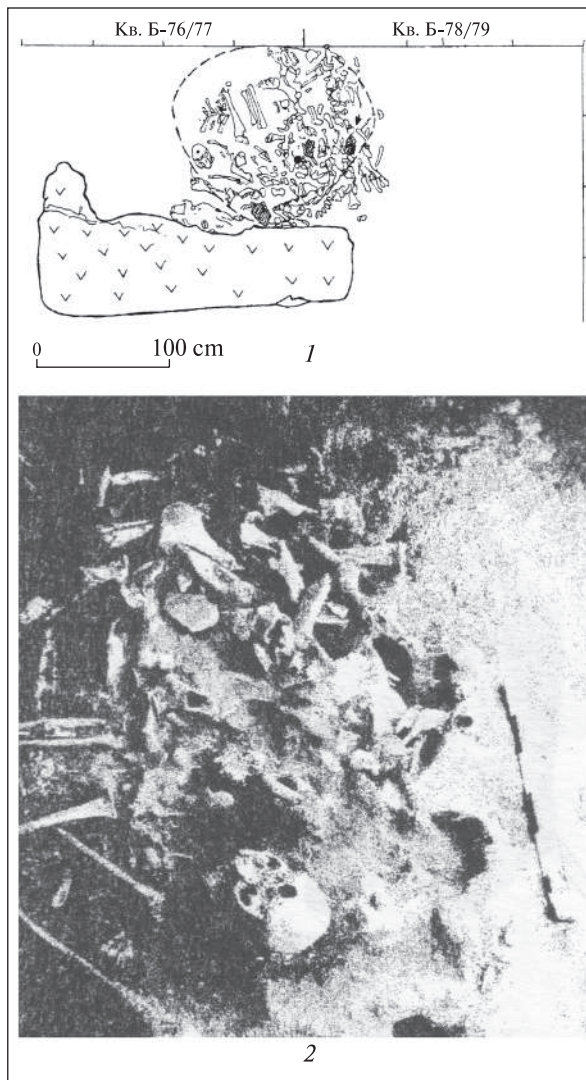

Рис. 9. 1 — Жертovníк 3 на зольнику 3 (за: Черненко та ін. 2004, с. 56, рис. 31); 2 — Жертovníк 3 на зольнику 3 (за: Черненко та ін. 2004, с. 57, рис. 32)

в іранській (і ширше — індоєвропейській) традиції образ собаки фактично був еквівалентним людини (Мейтарчіян 2012, с. 142–144).

Інтерпретація обряду. О.Д. Козак вказує, що культ черепа пов'язаний з шануванням прасурів, вождів або героїв, образи яких, як покровителів роду, перегукуються з культом родючості.

гої — характерний зелений наліт (окис бронзи), який може бути залишком іншого наконечника (Черненко и др. 2004, с. 10). Ймовірно, це поховання тварин мало ритуальне значення (жертвоприношення?), як і у випадку з прикладом зі Східного Більська. Наведено ще два жертovníки, розкопані на Книшівському городищі. З північного і західного боків від першого жертovníка на рівні материка лежали два кістяки собак, головами на північ. Ще чотири черепи собак лежали навколо жертovníка. Біля другого жертovníка, який знаходився південніше, на відстані 1,5 м, були знайдені ще два собачі черепи (Гавриш 2000, с. 152; рис. XXVIII).

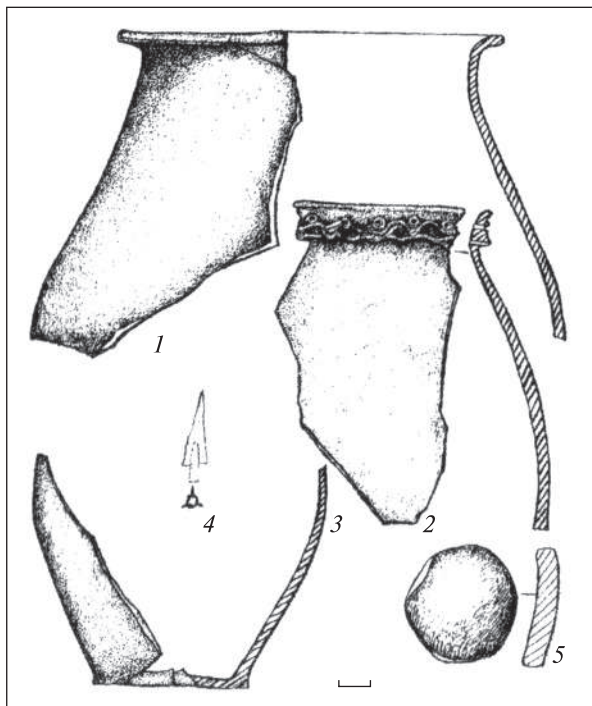

Рис. 10. Супровідний інвентар жертovníка 3 на зольнику 3: 1 — фрагмент горшка; 2, 3 — фрагменти корчаг; 4 — наконечник стріли; 5 — глиняна «фішка» (за: Черненко та ін. 2004, с. 57, рис. 34)

Жертвоприношення, зокрема, відсиченої голови, в цих культах відіграють універсальну роль (Козак 2004б, с. 116; 2006, с. 89). Як приклад, наводиться жертovníк з черепом людини, відкритий у приміщенні 4 на Ілураті (Східний Крим) (Гайдукевич 1958, с. 41, 44)⁸. Найбільш архаїчний жертovníк 1 на зольнику 3, через присутність на ньому черепа коня, який у давньоіндійській міфології присвячується Агні⁹, і залишків тризни, О.Д. Козак пов'язує з певними солярно-хтонічними культами. Більш пізній жертovníк 2 на тому ж зольнику, на думку дослідниці, міг стосуватись як культу предків, так і поховального обряду (Козак 2004б, с. 117; 2006, с. 90).

Інше трактування пропонує Д.С. Гречко, який вважає наявність черепів у подібних жер-

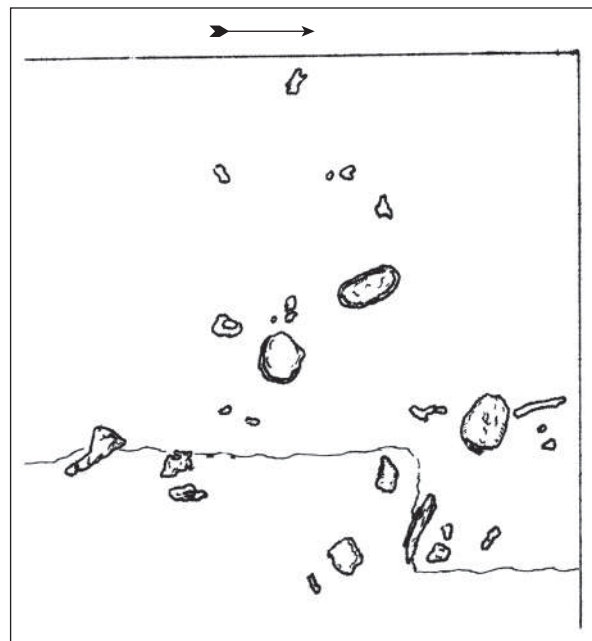

Рис. 11. Жертovníк 2 на зольнику 1 (за: Черненко та ін. 2004, с. 33, рис. 4, 10 (креслення М.О. Тарасенка)

товниках свідченням обряду виставлення¹⁰, який начебто існував у «аборигенних землеробів» лісостепу Східної Європи, як альтернативи ґрунтовим могильникам (Гречко 2012, с. 118—124; 2014, с. 79—101). Однак, така інтерпретація викликає сумніви з кількох обставин. По-перше, побудови Д.С. Гречки ґрунтуються на припущенні про функціонування певних некрополів, на яких практикувалося виставлення тіл померлих, але як він сам визнає, зафіксувати такі некрополі археологічно дуже складно, а отже довести існування цього звичаю неможливо (наведені етнографічні свідчення тут не можуть бути вирішальним аргументом). По-друге, до категорії доказів існування такого обряду дослідник залучає недиференційований антропологічний матеріал. Слід також вказати і на цілком прагматичні чинники: появи такої форми поховання, як *виставлення*, у лісостеповій зоні суперечать як кліматичні¹¹, так і ре-

⁸ У східному куті цього приміщення було відкрито особливу споруду-жертovníк, на якій було покладено череп людини, «оберненого лицевою стороною на схід» (Гайдукевич 1958, с. 41). Під черепом були знайдені чотири хребця, на нижньому з яких зафіксовано слід від рубаного удару. В.Ф. Гайдукевич трактує цю споруду як святилище ілуратців, присвячене культу жіночого божества («що уособлює виробничі сили природи»), а наявний череп пов'язує зі звичаєм принесення в жертву полоненого ворога (Там само, с. 46).

⁹ Посилання дослідниці на працю Д.С. Раєвського (1985) в цьому контексті не є коректним, оскільки Агні в цій книзі не згадується.

¹⁰ Варто відзначити, що наскрізні посилання автора (Гречко 2014, с. 87, 89, 94, 95) стосовно виставлення на працю Ю.О. Смірнова (Смирнов 1997) викликає застереження, оскільки ця монографія є спробою узагальнюючої систематизації всіх відомих видів поховального обряду і як усі узагальнювальні теоретичні праці такого характеру, вона має суттєві неточності та спрощення при зверненні до конкретного матеріалу та деталей.

¹¹ При спекотнішому кліматі виставлення є більш обґрунтованим з практичного боку, що підтверджує і ареал наведених у статті Д.С. Гречки (Гречко 2012) зафіксованих етнографією прикладів цього звичаю. Що ж до стереотипного уявлення про виставлен-

Рис. 12. Жертвовник 2 на зольнику 1 (фото М.О. Тарасенка)

Рис. 13. Жертвовник 2 на зольнику 1 (фото М.О. Тарасенка)

сурсні умови — наявність вологого клімату та придатних до інгумації ґрунтів унеможлиблює подібні некрополі. Отже, на наше переконання, існування будь-якого поховального обряду зумовлювалося окрім ідеологічної складової ще й, не в останню чергу, умовами оточуючого ландшафту та клімату, де навіть більш сталі поховальні форми нерідко істотно змінюються, коли потрапляють в зовсім незвичні умови. Навіть якщо припустити, що на територію Більського городища прийшло певне населення з таким обрядом як виставлення, то в несприятливих для такого обряду умовах він зійшов би нанівець. З певною обережністю можна погодитися лише із винятковим застосуванням обряду виставлення. Натомість, у випадку з черепами на жертовниках, більш ймовірним виглядає їхній зв'язок з нормами певної ритуальної практики, що потребувала людського жертвоприношення, але аж ніяк не з поховальними діями.

Наразі ми не ставимо за мету надати точну ідентифікацію обряду, зафіксованого на зольниках в уроч. Царина та в інших місцях Більського городища. Втім, можна спробувати розібратися, чим пояснюється інтерес саме до голів через призму індоевропейських, і вужче — індіранських уявлень¹². На нашу думку, звичай жертвоприношення людських голів (як і заміна їх собачими головами) належить саме носіям іраномовного субстрату мешканців

Більського та інших городищ східноєвропейського лісостепу¹³. Водночас подібні традиції відомі й іншим індоевропейським та центральноазійським народам (Дмитриев 1997, с. 212—219), а отже можуть сягати більш раннього когнітивного пласту¹⁴.

Існує думка, що у скіфів голова символізувала найважливішу ознаку сутності людини і, водночас, магічної сили (Шайб 1987, с. 16), а також могла сприйматися як місце, де знаходилася душа людини (Гутнов 1998, с. 21)¹⁵. Підтвердженням такого «особливого ставлення» до голови може слугувати повідомлення Геродота, що перські царі мили голову лише раз на рік, в день свого народження (Herod., IX, 110.2), що свідчить про страх позбавити голову притаманних їй специфічних сил чи властивостей. З вірою в те, що в голові знаходиться особлива сила або душа, яка продовжує існування й після смерті людини, пов'язані звичай особливого помертвого обходження з головою в індіранському світі (Грантовский 1981, с. 73—74), які зафіксовані античними авторами в ісседонів, скіфів і таврів (Herod., IV, 26, 64, 103; Mela, II, 9; Solin, XV, 13)¹⁶. За Геродотом, з голів «найненависніших» ворогів і родичів, які програвали тяжину на царському суді, скіфи робили чаші (Herod., IV, 65)¹⁷. Порушення клятви,

ня, як характерний іранський спосіб поховання, то слід зазначити, що твердження М. Бойс про те, що з I тис. до н. е. в іранському світі відбувся тотальний перехід до цього обряду (Boyse 1979, р. 109—113), є інтерполяцією реалій кінця правління династії Сасанідів на більш давні часи (Крюкова 2005, с. 245; пор.: Вертієнко 2009, с. 88—95).

¹² Див. також: Weber 1864, S. 262—287; Heesterman 1985, р. 45—58.

¹³ Пор.: Гавриш 2000, с. 152—153.

¹⁴ Див.: Медникова 2010, с. 98—105.

¹⁵ Схожі уявлення були притаманні, зокрема, і кельтам (Кнауэр 2001, с. 203; 211—212, прим. 15—17; Русанова 2002, с. 41—44).

¹⁶ Щодо образотворчого мотиву відтатюї голови в мистецтві Скіфії докладніше див.: Вертієнко 2016.

¹⁷ Можливо, вважалося, що така чаша надавала її володарям якостей померлого, тобто певних фізичних чи духовних властивостей або ж право на власність померлого (Грантовский 1981, с. 61—62).

Рис. 14. Жертовник 2 на зольнику 1 (фото М.О. Тарасенка)

принесеної біля царського вогнища також каралося для скіфів-воїнів відрубанням голови (Herod., IV, 68). Ймовірно, подібне поводження можна пояснити тим, що на індоєвропейському рівні *вогонь* і *голова* належали до єдиного семантичного кола, оскільки індоєвропейська основа **ker-/kel-* «голова» також позначає «горіти, вогонь» (**kel-*) (Маковский 1996, с. 122). Від цього ж кореня **ker-*, що має більш широке значення «верхня частина тіла», походить *праіран. *sarah-* (д.-інд. *śiras-*) — «голова» (Pokorny 1959, S. 574; Едельман 2009, с. 53).

Що ж стосується природи ритуального дійства, яке потребувало людського жертвоприношення і, зокрема необхідності двох черепів, то можна навести кілька аналогій. У першу чергу, звернемося до грецьких священнодійств, а саме іонійського очищувального обряду. Він проводився на щорічному весняному святі Таргелій, присвяченому Аполлону, на якому відбувалося убивання людини, яку називали *фармаком* (φάρμακος). В Афінах вибирали двох *фармаків*, чоловіка та жінку. Обряд фіксується в VI ст. до н. е., а пізніше виходить з ужитку. Про його походження існує декілька гіпотез: вигнання у такий спосіб злого духа заради врожаю; підсилення продуктивних сил духу рослинності; замісне жертвоприношення (Клейн 1998, с. 321—322), очищення общини від скверни (Скржинская 2009, с. 38—39) тощо. Таргелії мали місце і в Північному Причорномор'ї, про що свідчить графіто V ст. до н. е. на денці фрагментованого чорнолакового скіфоса з Ольвії (О-1975/АГД-334; Виноградов, Русяева 1980, с. 19—64; Скржинская 2009, с. 39; Русяева 2010, с. 49—51). Артефакт було знайде-

но біля вівтаря з орфостатів у святилищі Гермеса на західному теменосі Ольвії (Русяева 2010, с. 49). Втім, свідчення про подібний ритуал у скіфів не збереглося, хоча в їхньому пантеоні Аполлон-Гойтосір названий четвертим за ступенем вшанування чи першим після найбільш шанованих божеств (Herod., IV, 59).

На нашу думку, наближеними за своєю суттю до скіфських ритуалів, можуть бути індійські ритуали, котрі, як відомо, зберегли надзвичайно архаїчні риси, що можуть сягати часів індоіранської єдності (Див.: Крюкова 2007, с. 28—36; 2007а, с. 13—40). Індійський ритуальний символізм, що пов'язаний з космогонією, особливо виразний в обряді спорудження вівтаря Агні. На те, що цей ритуал формально зберіг давні вказівки стосовно встановлення в центрі вівтаря черепа людини та ще чотирьох жертвних тварин, свого часу побіжно звернув увагу Е.А. Грантовський, коли торкався проблематики відрізаної голови (Грантовский 1981, с. 74). Розглянемо цей ритуал, що має назву *агнічаяна* (*agnicayana*) — букв. «складання в купки вогню» (Див.: Staal 1979, р. 2—22; 1983). Окрім трьох вогнів, необхідних для ритуалу і запалюваних на площадках для жертвоприношення, брахмани та шраута-сутри повідомляють про «складений» вогонь, тобто про вогонь, що запалюють на вівтарі складеному з цеглин. Це, так би мовити, своєрідна п'ятишарова підставка, що мала служити фундаментом для полум'я (Маламуд 2005, с. 81, 102). Сама по собі побудова такого вівтаря є досить складною церемонією, де закладається переважно принцип символізму часу. Цеглинки конструкції уособлюють дні, шари — пори року, а уся вона — рік (Маламуд 2005, с. 102, прим. 23). Побудова цієї конструкції також є жертвоприношенням. Присутність Агні важлива в усьому тілі вівтаря, а не лише на його верхівці. Це ще більше виражається при жертвоприношенні тварин, що є одним з важливих дій напередодні складання вказаного вівтаря. В основу споруди закладається п'ять голів принесених у жертву істот: людини, бика, коня, барана та козла. Вони виконують «функції цеглин». Кістки жертв кидають у ту саму воду, яку примішують до землі, щоб отримати глину для виготовлення цеглин (Маламуд 2005, с. 81—82, 105). До речі, схожу картину можна помітити на більських жертовниках, де окрім голів були присутні й інші кістки. Тут також були наявні зооморфні статуетки і посуд вотивного характеру, що нагадує ситуацію з індійською ритуальною мискою *укха* (*ukhā*), яка в *агнічаяні* слугувала вміс-

Рис. 15. Череп людини на дні ями 6 у зольнику 1 (за: Черненко та ін. 2004, с. 33, рис. 4, 6а; креслення М.О. Тарасенка)

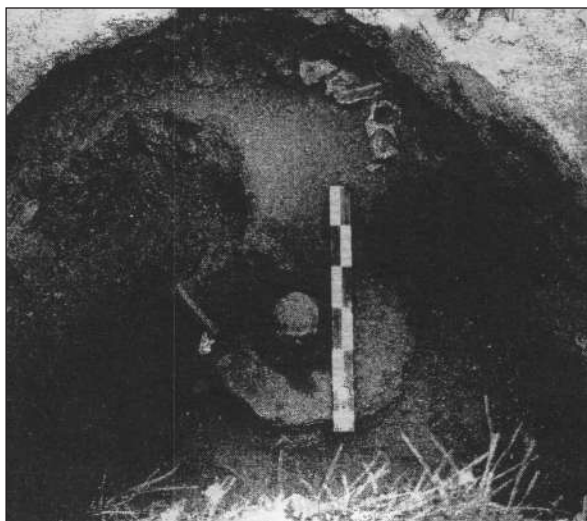
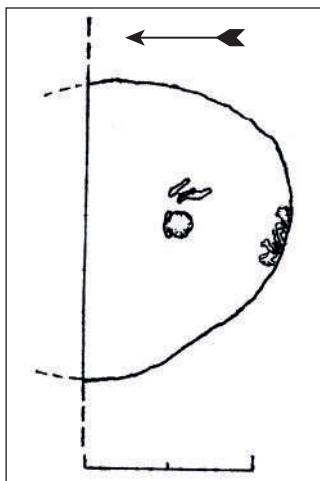

Рис. 16. Череп людини на дні ями 6 у зольнику 1 (за: Черненко та ін. 2004, с. 45, рис. 17, 2)

тищем вогню протягом часу, що був потрібний для виготовлення та складання цеглин (Маламуд 2005, с. 109—110)¹⁸.

За індійським міфом, викладеним у *Шатанатха-брахмані* (ШБ), тварини, принесені в жертву, багатьма рисами нагадують Агні та насправді і є Агні (ШБ VI 2, 1, 1 і наст.)¹⁹. І тому заради здобуття прихильності Агні йому приносять в жертву тварин, єдиної природи з божеством (Маламуд 2005, с. 105). За текстами *Катьяяна-шраута-сутри* (КатШС) відносно способу вибору людської жертви відомо, що вона повинна бути *вайшья* чи *кшатрій*, тобто вільною людиною та двічі народженим не брахманом (КатШС XVI 1, 17). Ш. Маламуд наголошує, що не слід плутати умертвіння жертви в цьому ритуалі з людським жертвоприношенням *пурушамедхою*, яке, в свою чергу, є фіктивним розширенням *ашвамедхи* (Маламуд 2005, с. 105, прим. 33). Однак саме умертвіння є важливим і необхідним елементом *агнічаяни*. За *Катьяяна-шраута-сутрою* нам відома процедура умертвіння жертв, кров яких змішувалась з водою та глиною, для подальшого формування цеглин (КатШС XVI 1, 7—45). Стосовно офірування людини, Ш. Маламуд вказує, що для ритуалу береться жертва не придатна, буквально «непотрібна людина», тобто людина, що не потрібна ані богам, ані людям (Маламуд 2005, с. 110—111). За думкою

Дж. Хеестермана, це фігура ворога або суперника (Heesterman 1985, р. 54).

Висновки. Базуючись на наведених даних, можна викласти певні спостереження щодо більських жертвників. Використання людських голів/черепів на цих жертвниках навряд чи пов'язане з культом пращурів або поховальним обрядом виставленням. Імовірнішим поясненням є характерна для давніх іранських народів віра у надприродну силу, пов'язану з головою, а також, можливо, дія принципу *pars pro toto*. З одного боку це сакралізувало голову, а з іншого, вона могла замінювати цілісне людське жертвоприношення. Слід також відзначити тенденцію до використання в ритуалі саме двох голів, причому нерідко чоловіка та жінки (див. табл. 1).

Серед досліджуваних УНЕ жертвників на зольниках в уроч. Царина чітко виділяються дві хронологічні групи — архаїчний жертвник VII ст. до н. е. (жертвник 1, зольник 3) і жертвники V ст. до н. е. (жертвник 2, зольник 3; жертвник 3, зольник 3; жертвник 2, зольник 1; яма 6, зольник 1). Вони відрізняються за конструктивними особливостями, а також мають суттєву відмінність у розміщенні черепів. В архаїчному жертвнику обидва черепи були вбудовані у фундамент споруди, тоді як у всіх пізніших жертвниках вони розміщувалися у верхній частині культових об'єктів поміж кісток жертвних тварин. Зміна в розміщенні черепів може мати кілька пояснень, з яких нам найбільш імовірними видаються наступні: периферійність цих жертвників відносно центрального архаїчного жертвника-святилища, що потребувала більш спрощеного (можливо,

¹⁸ Іранський культ вогню, що отримав широкий розвиток в зороастризмі, є добре відомим (див. напр.: Frye 1999, р. 59—60). Можна вказати і на свідчення існування у скіфів подібного культу. Згадаємо, зокрема, відомості Геродота щодо важливості культу царських вогнищ (Гестій) (див.: Раевский 2006, с. 113—137), а також на звичай страти ворожбитів (Бессонова 1990, с. 24), яких спалювали разом із биками запряженими возом хмизу (Herod., IV, 69).

¹⁹ Тут і далі посилання на індійські джерела надані за виданням: Маламуд 2005.

спорадичного) обряду; якісна зміна у формі ритуалу з плином часу (профанізація?) або ж під впливом «автохтонних» культів.

Щодо зольника 3, то тут можна погодитися з висновком С.А. Скорого, що всі три знайдені жертovníки належали до єдиної культової ділянки зорієнтованої по вісі схід—захід. Утім, стверджувати, що за цим можуть вгадуватися солярні імплікації було б зарано, оскільки сам зольник не є повністю розкопаним (див. рис. 1). Водночас, можливим є припущення В.П. Білозора, що жертovníк 1 міг бути системоутворюючим об'єктом (святилищем?) на цьому зольнику. Цілком можливо, що саме створення цієї культової споруди і священнодійство, що відбулося на ньому, започаткували освоєння цієї території й утворення тут господарсько-побутової ділянки, яку ми знаємо сьогодні як зольник 3.

Необхідно підкреслити, що конструкція цього архаїчного жертovníка нагадує побудову вівтаря Агні згідно з ритуалом *агнічаяни*, за яким голову принесеної в жертву людини розміщували саме у фундаменті споруди. Найімовірніше, що як і у випадку з аналогічними ритуалами Індії та Греції, на Більському городищі в жертву приносили полонених або злочинців. Можна припустити, що оскільки господарська діяльність на зольнику була тісно пов'язана з металургійним виробництвом, сам ритуал, як і у випадку з індійським еквівалентом, міг бути присвячений культу вогню і мати схоже семантичне навантаження.

- Бессонова С.С. Скифские погребальные комплексы как источник для реконструкции идеологических представлений // Обряды и верования древнего населения Украины. — К., 1990. — С. 17—40.
- Білозор В.П. Про жертovníки з людськими черепами в ур. Царина на Більському городищі // Від Кіммерії до Сарматії. 60 років Відділу скіфо-сарматської археології ІА НАНУ. Матеріали міжнародної конференції. — К., 2004. — С. 9—10.
- Вертієнко Г.В. До проблеми морфології давньоіранського поховання // Університет. — 2009. — № 3 (29). — С. 88—95.
- Вертієнко Г.В. *Ка-мәрада* в мистецтві та ритуалі скіфів? (До семантики образу голови) // Сходознавство. — Вип. 75—76. — К., 2016 (у друці).
- Виноградов Ю.А., Русаева А.С. Граффити из святилища Аполлона и календарь Ольвии // Исследования по античной археологии Северного Причерноморья. — К., 1980. — С. 19—64.
- Гавриш П.Я. Племена скіфського часу в лісостепу Дніпровського Лівобережжя (за матеріалами Прип'їлля). — Полтава, 2000.
- Гайдукевич В.Ф. Илурат. Итоги археологических исследований 1948—1953 гг. // Материалы и исследования по археологии СССР. — № 85. — М., 1958. — С. 9—148.

- Грантовский Э.А. О некоторых материалах по общественному строю скифов. «Родственники» и «друзья» // Кавказ и Средняя Азия в древности и средневековье (история и культура). — М., 1981. — С. 59—79.
- Гречко Д.С. Об одном из способов погребения у земледельцев восточноевропейской лесостепи скифского времени // Восточноевропейские древности / Вестник Острогжского историко-художественного музея им. И.Н. Крамского. — Воронеж, 2012. — Вып. 2. — С. 118—124.
- Гречко Д. О бескурганных погребениях аборигенного населения Восточноевропейской лесостепи скифского времени // Revista Arheologică, serie nouă. — 2014. — Vol. X. — № 1—2. — С. 79—101.
- Гутнов Ф.Х. Из религии скифов: Фарн. Ритуальные чаши // Античная цивилизация и варварский мир. Материалы 6-го археологического семинара. — Краснодар, 1998. — Ч. 1. — С. 19—22.
- Дмитриев С.В. Тема отрубленной головы и политическая культура народов Центральной Азии (общеазиатский контекст) // Стратум: Структуры и катастрофы. Сборник символической индоевропейской истории. — СПб, 1997. — С. 212—219.
- Клейн Л.С. Анатомия «Илиады». — СПб, 1998.
- Кнауэр (Кезия) Э.Р. О «варварском» обычае подвешивания отрубленных голов противника к шее коня // Боспорский рельеф со сценой сражения (Амазономания). Отв. ред. Е.А. Савостина. — СПб; М., 2001.
- Козак А. Некоторые результаты антропологического исследования костных останков из раскопок совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции (1998—2000 гг.) // Мурзин В.Ю., Ролле Р., Херц В., Скорый С.А., Махортых С.В., Белозор В.П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2000 г. — К., 2001. — С. 55—71.
- Козак А.Д. Предварительный антропологический анализ погребений, обнаруженных в 2003 году в урочище Царина и в кургане № 1 курганной группы «Пятое поле» // Черненко Е.В., Ролле Р.А., Скорый С.А., Махортых С.В., Герц В.Ю., Белозор В.П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2003 г. — К., 2004а. — С. 67—80.
- Козак А.Д. Человеческие жертвоприношения в зольнике раннескифского времени Бельского городища // Орус: Междисциплинарные исследования в археологии. — 2004б. — № 3. — С. 112—121.
- Козак О.Д., Шульц М. Людські жертвоприношення на зольниках Більського городища // Більське городище та його округа. Отв. ред. Є.В. Черненко. — К., 2006. — С. 77—100.
- Крюкова В.Ю. Зороастризм. — СПб: Азбука-классика, 2005.
- Крюкова В.Ю. Древнейший индоиранский ритуал и традиционная культура иранских народов // Четвертые Торчиновские Чтения: Философия, религия и культура стран Востока. Мат-лы научн. конф., Санкт-Петербург, 7—10 февраля 2007 г. — СПб, 2007. С. 28—36.
- Крюкова В.Ю. Жертвоприношение в традиционной культуре ираноязычных народов Центральной Азии // Центральная Азия: традиция в условиях перемен. — Вып. 1. — СПб., 2007а. — С. 13—40.
- Маковский М.М. Сравнительный словарь мифологической символики в индоевропейских языках. Образ мира и миры образов. — М., 1996.
- Маламуд Ш. Испечь мир: ритуал и мысль в древней Индии. Пер. с фр. — М., 2005.

- Медникова М.Б. Обращение с головой умершего: погребальная практика древности по данным палеоантропологии // Краткие сообщения Института археологии РАН. — М., 2010. — Вып. 24. — С. 98—105.
- Мейтарция М.Б. О роли собаки в Зороастризме // Древность: историческое знание и специфика источника. Мат-лы междунар. научн. конф., посвященной памяти Э.А. Грантовского и Д.С. Раевского (12—14 декабря 2011 г.). — М., 2011. — Вып. V. — С. 142—144.
- Мурзин В.Ю., Ролле Р., Херц В., Скорый С.А., Махортых С.В., Белозор В.П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2000 г. — К., 2001.
- Мурзин В.Ю., Ролле Р., Херц В., Скорый С.А., Махортых С.В., Белозор В.П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2001 г. — К., 2002.
- Раевский Д.С. Мир скифской культуры / Предисл. В.Я. Петрухина, М.Н. Погребовой. — М.: Языки славянских культур, 2006.
- Русанова И.П. Истоки славянского язычества. Культовые сооружения Центральной и Восточной Европы в I тыс. до н. э. — I тыс. н. э. — Черновцы: Прут, 2002.
- Русяева А.С. Граффити Ольвии Понтийской. — Симферополь, 2010 (Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Supplementum. — Вып. 8).
- Скржинская М.В. Древнегреческие праздники в Элладе и Северном Причерноморье. — К.: Ин-т истории Украины Нац. акад. наук Украины, 2009.
- Смирнов Ю.А. Лабиринт: Морфология преднамеренного погребения. Исследования, тексты, словарь. — М.: Восточная литература, 1997.
- Черненко Е.В., Ролле Р.А., Скорый С.А., Махортых С.В., Герц В.Ю., Белозор В.П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2003 г. — К., 2004.
- Эдельман Д.И. Сравнительная грамматика восточноиранских языков: лексика. — М.: Восточная литература, 2009.
- Шайб И.Ю. К вопросу о культе отрубленной человеческой головы у варваров Северного Причерноморья и Приазовья // Античная цивилизация и варварский мир в Подонье—Приазовье (тез. док. к семинару). — Новочеркасск, 1987. — С. 16.
- Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К.: Наукова думка, 1987.
- Boyce M. Zoroastrians, their Religious Beliefs and Practices. — London, 1979.
- Frye R.N. The Achaemenids and Zoroastrian Fire Altars // Изучение культурного наследия Востока. Культурные традиции и преемственность в развитии древних культур и цивилизаций. Мат-лы Междунар. конф. в Санкт-Петербурге (23—25 ноября 1999 г.). — СПб, 1999. — С. 59—60.
- Heesterman J.C. The Case of the Severed Head // The Inner Conflict of Tradition. Essays in Indian Ritual, Kingship, and Society. — Chicago, 1985. — P. 45—58.
- Pokorny J. Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch. — Bern; München, 1959. — Bd. III.
- Staal F. The Meaninglessness of Ritual // Numen. — Leiden, 1979. — Vol. XXVI, F. 1. — P. 2—22.
- Staal F. Agni. The Vedic Ritual of the Fire Altar. — Berkeley, 1983. — Vol. I—II.
- Weber A. Über Menschenopfer bei den Indern der vedisches Zeit // Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft. — 1864. — Bd. 18. — S. 262—287.

Надійшла 02.05.2017

А.В. Вертиенко¹

¹ Кандидат исторических наук, научный сотрудник отдела Евразийской степи Института востоковедения им. А.Ю. Крымского НАН Украины, vertana7@mail.ru

ЖЕРТВЕННИКИ С ЧЕРЕПАМИ В УР. ЦАРИНА БЕЛЬСКОГО ГОРОДИЩА (к смыслу ритуала)

В статье рассмотрена проблема ритуального использования человеческих голов (черепов) в жертвенниках, открытых на зольниках 1 и 3 в уроч. Царина Большого Бельского городища. Было исследовано пять таких объектов. Наиболее архаичный жертвенник датируется VII в. до н. э. (жертв. 1, зол. 3), остальные — V в. до н. э. (жертв. 2, зол. 3; жертв. 3, зол. 3; жертв. 2, зол. 1; яма 6, зол. 1). Существенное отличие между ними состоит в конструктивных особенностях и в размещении черепов. В архаическом жертвеннике два черепа были вмонтированы в фундамент сооружения, представлявшего собой глиняный конус. В более поздних жертвенниках, преимущественно имевших форму невысокого холма, соорудившегося на материковой глине, черепа размещались в верхней части культовых объектов. Представляется обоснованным мнение В.П. Белозора, что архаический жертвенник 1 мог быть системообразующим объектом (святилищем?) на зольнике 3. Конструкция этого жертвенника напоминает устройство алтаря Агни по ритуалу *агничаяны*, в котором голову принесенного в жертву человека была помещена в фундаменте сооружения. Исходя из того, что хозяйственная деятельность на зольнике была тесно связана с металлургическим производством, сам ритуал, как и в случае с индийским эквивалентом, мог быть посвящен культу огня и иметь схожую семантическую нагрузку.

К л ю ч е в ы е с л о в а: жертвенники, зольники, человеческие черепа, Бельское городище, жертвоприношения, *агничаяна*, VII—V вв. до н. э.

ALTARS WITH SKULLS AT TSARYNA STOW AT BILSKE SETTLEMENT (To Ritual's Sense)

The issue of ritual usage of human heads (skulls) in the altars discovered on the ashpits 1 and 3 at the Tsaryna stow at Great Bilske hill-fort is discussed in the paper. Five such objects were investigated. The most archaic altar is dated back to the 7th century BC (altar 1, ashpit 3) and the rest are dated by the 5th century BC (altar 2, ashpit 3; altar 3, ashpit 3; altar 2, ashpit 1; hole 6, ashpit 1). The essential difference between them lays in design features and placing of the skulls. In the archaic altar, two skulls were built into the basement of the structure which represented a clay cone. In later altars, which predominantly had a shape of a low hill constructed on subsoil, skulls were placed in the upper part of cultic objects. V.P. Belozor's opinion that the archaic altar 1 could be a backbone object (a sanctuary?) at the ashpit 3 appears to be reasonable. This altar's structure reminds the design of Agni altar in Agnicayana rite in which the head of a sacrificed person was placed in the structure's basement. Proceeding from the fact that economic activity at this ashpit was closely connected with metallurgical production, the ritual itself, as well as in a case with the Indian equivalent, could be devoted to a cult of fire and have a similar semantic capacity.

Key words: altar, ashpits, human skulls, Bilske hill-fort, sacrifice, Agnicayana.

References

- Bessonova S.S. Skifskii pogrebalnye komplekсы kak istochnik dlia rekonstruktsii ideologicheskikh predstavleniy. *Obriady i verovaniia drevnego naseleniia Ukrainy*. Kyiv: Naukova Dumka, 1990, pp. 17-40.
- Bilozor V.P. Pro zhertovnyky z liudskymy cherepamy v uroch. Tsaryna na Bilskomu horodyskhi. *Vid Kimmerii do Sarmatii. 60 roktiv Viddilu skifo-sarmatskoi arkeolohii IA NANU. Materialy mizhnarodnoi konferentsii*. Kyiv, 2004, pp. 9-10.
- Boyce M. Zoroastrians, their Religious Beliefs and Practices. London: Routledge & Kegan Paul, 1979.
- Chernenko Ye.V., Rolle R.A., Skoryi S.A., Makhortykh S.V., Hertz W.Yu., Belozor V.P., Issledovaniia sovместnoy Ukrainsko-Nemetskoi arkeologicheskoi ekspeditsii 2003 g. Kyiv: IA NASU, 2004.
- Dmitriyev S.V. Tema otrublennoi golovy i politicheskaiia kultura narodov Tsentralnoi Azii (obshcheaziatskiy kontekst). *Stratum: Struktury i katastrofy. Sbornik simvolicheskoi indoevropeiskoi istorii*. St-Petersburg, 1997, pp. 212-219.
- Edelman D.I. Sravnitelnaia grammatika vostochnoiranskikh yazykov: leksika. Moskva: Vostochnaia literatura RAN, 2009.
- Frye R.N. The Achaemenids and Zoroastrian Fire Altars. *Izucheniie kulturnogo nasledii Vostoka. Kulturnye traditsii i preimstvennost v razvitiu drevnikh kultur i tsivilizatsii. Materialy Mezhdunarodnoi konferentsii v Sankt-Peterburge (23-25 noiabria 1999g.)*. St-Peterburg, 1999, pp. 59-60.
- Havrysh P.Ya. Plemena skifskoho chasu v lisostepu Dniprovskoho Livoberezhzhia (za materialamy Prypsillia). Poltava: Archeolohiia, 2000.
- Gaydukevich V.F. Ilurat. Itogi arkeologicheskikh issledovaniia 1948-1953 gg. *Materialy i issledovaniia po arkeologii SSSR*. Moskva, 1958, iss. 85, pp. 9-148.
- Grantovskii E.A. O nekotorykh materialakh po obshchestvennomu stroiu skifov. «Rodstvenniki» i «druzia». B.A. Litvinskii (Ed.). *Kavkaz i Sredniaia Azia v drevnosti i srednevekovie (istoriia i kultura)*. Moskva: Nauka, 1981, pp. 59-79.
- Grechko D. O beskurgannykh pogrebeniiaakh aborigennogo naseleniia Vostochnoevropeiskoi lesostepi skifskogo vremeni. *Revista Arheologică, serie nouă*. 2014, vol. X, no. 1-2, pp. 79-101.
- Grechko D.S. Ob odnom iz sposobov pogrebeniia u zemledeltsev vostochnoevropeiskoi Lesostepi skifskogo vremeni. *Vestnik Ostrogozhskogo istoriko-khudozhestvennogo muzeia im. I.N. Kramskogo*. Voronezh, 2012, vol. 2, pp. 118-124.
- Gutnov F.Kh. Iz religii skifov: Farn. Ritualnye chashi. *Antichnaia tsivilizatsiia i varvarkii mir. Materialy 6-go arkeologicheskogo seminara*. Krasnodar, 1998, pp. 19-22.
- Heesterman J.C. The Case of the Severed Head. J.C. Heesterman. *The Inner Conflict of Tradition. Essays in Indian Ritual, Kingship, and Society*. Chicago: University of Chicago Press, 1985, pp. 45-58.
- Klein L.S. Anatomiiia «Iliady». St-Peterburg: Izdatelstvo St-Peterburgskogo Universiteta, 1998.
- Knauer (Keziia) E.R. O «varvarkom» obychie podveshyvaniia otrublennykh golov protivnika k sheie konia. E.A. Savostina (Ed.). *Bosporskii relief so stsenoi srazheniia (Amazonomakhiiia)*. Moskva; St-Peterburg: Letnii sad, 2001.
- Kozak A.D. Nekotorye rezultaty antropologicheskogo issledovaniia kostnykh ostankov iz raskopok sovместnoi Ukrainsko-Nemetskoi arkeologicheskoi ekspeditsii (1998-2000 gg.). In: Murzin V. Yu., Rolle R., Hertz W., Skoryi S.A., Makhortykh S.V., and Belozor V.P. *Issledovaniia sovместnoi Ukrainsko-Nemetskoi arkeologicheskoi ekspeditsii v 2000 g.* Kyiv: IA NANU, 2001, pp. 55-71.
- Kozak A.D. Predvaritelnyi antropologicheskii analiz pogrebenii, obnaryuzhennykh v 2003 godu v urochishche Tsarina i v kurgane No 1 kurgannoi gruppy «Piatoie pole». In: Chernenko Ye.V., Rolle R.A., Skoryi S.A., Makhortykh S.V., Hertz W.Yu., and Belozor V.P. *Issledovaniia sovместnoi Ukrainsko-Nemetskoi arkeologicheskoi ekspeditsii v 2003 g.* Kyiv: IA NANU, 2004a, pp. 67-80.
- Kozak A.D. Chelovecheskie zhertvoprinosheniia v zolnike ranneskifskogo vremeni Belskogo gorodishcha. *Opus: Mezhdistsiplinarnye issledovaniia v arkeologii*, 2004b, no. 3. pp. 112-121.
- Kozak O.D., Schultz M. Liudski zhertvoprinosheniia na zolnykakh Bilskoho horodyscha. In: Ye.V. Chernenko (Ed.). *Bilske horodyshe ta yoho okruha*. Kyiv: IA NANU, 2006, pp. 77-100.

- Kriukova V.Yu. Drevneishiy indoiranskii ritual i traditsionnaia kultura iranskikh narodov. In: S.V. Pakhomov (Ed.). *Chetvertyie Torchinovskii Chlenii: Filosofiia, religiia i kultura stran Vostoka. Materialy nauchnoi konferentsii, Sankt-Peterburg, 7-10 fevralia 2007 g.* St-Peterburg: Izdatelstvo St-Petersburgskogo Universiteta, 2007. pp. 28-36.
- Kriukova V.Yu. Zhertvoprinosheniie v traditsionnoi kulture iranoiazychnykh narodov Tsentralnoi Azii. In: R.R. Rakhimov (Ed.). *Tsentralnaia Azia: traditsiia v usloviakh peremen.* St-Peterburg: Nauka, 2007a, vol. 1, pp. 13-40.
- Kriukova V.Yu. Zoroastrizm. St-Peterburg: Peterburgskoie Vostokovedeniie, 2005.
- Makovskii M.M. Sravnitelnyi slovar mifologicheskoi simvoliki v indoevropeskikh yazykakh. Obraz mira i miry obrazov. Moskva: Gumanitarnyi izdatelskii fond VLADOS, 1996.
- Malamud Sh. Ispech mir: ritual i mysl v drevnei Indii (translated from French). Moskva: Vostochnaia literatura RAN, 2005.
- Mednikova M.B. Obrashcheniie s golovoi umershego: pogrebalnaia praktika drevnosti po dannym paleoantropologii. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii RAN.* Moskva, 2010, vol. 24, pp. 98-105.
- Meitarchiiian M.B. O roli sobaki v Zoroastrizme. *Drevnost: istoricheskoe znaniie i spetsifika istochnika. Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posviashchennoi pamiati E.A. Grantovskogo i D.S. Raievskogo (12-14 dekabria 2011 g.).* Moskva: IV RAN, 2011, vol. V, pp. 142-144.
- Murzin V.Yu., Rolle R., Hertz W., Skoryi S.A., Makhortykh S.V., and Belozor V.P. Issledovaniia sovместnoi Ukrainsko-Nemetskoi arkheologicheskoi ekspeditsii v 2000 g. Kyiv: IA NANU, 2001.
- Murzin V.Yu., Rolle R., Hertz W., Skoryi S.A., Makhortykh S.V., and Belozor V.P. Issledovaniia sovместnoi Ukrainsko-Nemetskoi arkheologicheskoi ekspeditsii v 2001 g. Kyiv: IA NANU, 2002.
- Pokorny J. Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch. Bern; München: Francke Verlag, 1959, Bd. III.
- Raievskii D.S. Mir skifskoi kultury. Predisl. V.Ye. Petrukhin, M.N. Pogrebova. Moskva: Yazyki slavianskikh kultur, 2006.
- Rusanova I.P. Istoki slavianskogo yazychestva. Kultovyye sooruzheniia Tsentralnoi i Vostochnoi Evropy v I tys. do n. e. - I tys. n. e. Moskva: Prut, 2002.
- Rusiaieva A.S. Graffiti Olvii Pontiiskoi. Simferopol, 2010. (*Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii. Supplementum.* Vol. 8).
- Shaub I.Yu. K voprosu o kulte otrublennoi chelovecheskoi golovy u varvarov Severnogo Prichernomoria i Priazovia. *Antichnaia tsivilizatsiia i varvarskii mir v Podonie-Priazovie (tezisy dokladov k seminaru).* Novocherkassk, 1987, p. 16.
- Shramko B.A. Belskoie gorodishche skifskoi epokhi (gorod Gelon). Kyiv: Naukova dumka, 1987.
- Skrzhinskaia M.V. Drevnegrecheskii prazdniki v Ellade i Severnom Prichernomorie. Kyiv: II NANU, 2009.
- Smirnov Yu.A. Labirint: Morfologiia prednamerennogo pogrebeniia. Issledovaniia, teksty, slovar. Moskva: Vostochnaia literatura RAN, 1997.
- Staal F. Agni. The Vedic Ritual of the Fire Altar. Berkley: Motilal Banarsidass Publishers Pvt. Ltd, 1983, vol. I-II.
- Staal F. The Meaninglessness of Ritual, *Numen.* Leiden, 1979, vol. XXVI, f. 1, pp. 2-22.
- Vertiiienko H.V. Do problemy morfologii davnioiranskogo pokhovannia. *Universytet.* 2009, no. 3 (29), pp. 88-95.
- Vertiiienko H.V. *Ka- mārada* v mystetstvi ta rytuali skifiv? (Do semantyky obrazu holovy). *Skhodoznavstvo.* 2016, vol. 75-76 (*in print*).
- Vinogradov Yu.A., Rusiaieva A.S. Graffiti iz sviatilishcha Apollona i kalendar Olvii. *Issledovaniia po antichnoi arkheologii Severnogo Prichernomoria,* Kyiv: Naukova dumka, 1980, pp. 19-64.
- Weber A. Über Menschenopfer bei den Indern der vedisches Zeit. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft.* 1864, Bd. 18, pp. 262-287.

О.П. Сєкерська *

АНАЛІЗ АРХЕОЗООЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ ТРИПІЛЬСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ НЕБЕЛІВКА

У статті розглянуто результати дослідження археозоологічних матеріалів з поселення трипільської культури Небелівка. Проаналізована структура археозоологічного комплексу та віковий склад стада домашньої худоби.

Ключові слова: трипільська культура, поселення Небелівка, археозоологія, тваринництво, полювання.

Вивчення археозоологічних колекцій сьогодні є невід'ємною частиною археологічних досліджень. Міждисциплінарні підходи дозволяють вийти на новий рівень інформативності реконструкцій палеоекономіки стародавніх суспільств. Дослідження археозоологічних матеріалів з пам'яток трипільської культури проводилися ще у першій половині ХХ ст. В.І. Громовою (Громова 1927) та І.Г. Підоплічком (Підоплічка 1937). Найбільший внесок у дослідження тваринництва та полювання трипільської культурної спільноти було зроблено В.І. Бібіковою (Бибилова 1953; Збеневич 1980) та О.П. Журавльовим (Журавльов 2008). Проаналізовані матеріали дозволили дослідити економіку трипільців та доповнити уявлення про палеоландшафти доби енеоліту.

Археозоологічна колекція із трипільського поселення Небелівка містить матеріали, зібрані під час дослідження пам'ятки спільною українсько-британською археологічною експедицією у 2009, 2012 та 2013 рр.¹. Загальний обсяг колекції — 2519 фрагментів кісток, з яких 903 екземпляра визначенню не підлягають. Колекція є типовими «кухонними рештками», переважна більшість кісток розбита. Спорадично трапляються кісткові рештки зі слідами зубів собак. На багатьох кістках різних видів тварин (ребра, нижні щелепи, лопатки, астрагали та уламки трубчастих кісток кінцівок) зафіксовані сліди використання. Попри

значне подрібнення, збереженість матеріалу можна вважати задовільною. Проводився біометричний аналіз кісток, однак статистична обробка даних неможлива переважно через нечисленність добірки. Виміри здійснювалися згідно методики А. Дріш (Driesch 1976).

Археозоологічні матеріали являють собою не тільки джерело інформації біологічного характеру, вони є носіями значного потенціалу археологічної та історичної інформації. Тому визначення кісток спочатку проводилося по виділеним археологічно одиницям: площадка (житло 1), мегаспоруда, яма 1 та культурний шар розкопу 4. Однак порівняння цих одиниць не виявило будь-яких суттєвих відмінностей в якісному складі кісткових решток, і надалі вони будуть розглянуті сумарно. Видовий склад тварин наведений у табл. 1.

Крім кісток ссавців знайдені 2 фрагменти панцира черепахи (по одному від карапакса та від пластрону), 6 стулок перлівниці звичайної та 1 фрагмент правої плечової кістки людини. Серед решток домашніх тварин наявні усі частини скелету — від фрагментів черепів та кісткових стрижнів рогів до фаланг пальців, що свідчить про розділ туш тварин безпосередньо на території поселення. Виходячи з даних табл. 1 очевидно, що в господарстві населення Небелівки тваринництво переважало над полюванням.

Свійські тварини. Велика рогата худоба (*Bos taurus*) за кількістю особин посідає перше місце. В археозоологічному комплексі рештки цього виду представлені переважно фрагментами ребер, хребців, ізольованими зубами, фрагментами кісток передніх та задніх кінцівок і фалангами пальців. Мешканці Небелівського поселення розводили рогату породу — в колекції наявні три фрагменти рогових стрижнів, заміри яких представлені в табл. 2.

Виходячи з їх розмірів та пропорцій можна припустити, що перші два фрагменти належали бикам, а третій — корові. Порівняння розмірів рогових стрижнів з даними О.П. Журавльова (Журавльов 2008, с. 112, 118, 119) не виявило суттєвих відмінностей від рогових стрижнів трипільської великої рогатої худоби.

* СЕКЕРСЬКА Олена Петрівна — кандидат історичних наук, доцент, Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д.Ушинського, e.sekerskaja@gmail.com

¹ Висловлюю щире подяку Н.Б. Бурдо, М.Ю. Відейку та Дж. Чепмену за надану можливість опрацювати археозоологічну колекцію.

© О.П. СЕКЕРСЬКА, 2017

Виміри третього нижнього моляра (М₃) свідчать, що мешканці Небелівського поселення розводили достатньо велику породу (табл. 3). Розміри М₃ вкладаються у параметри мінливості цих ознак великої рогатої худоби трипільців Побужжя, отриманими О.П. Журавльовим (Журавльов 2008, с. 116, 119).

За розмірами таранних кісток велика рогата худоба Небелівки наближується до більших значень цих кісток з пам'яток Побужжя етапів VI—VII, визначених О.П. Журавльовим (Журавльов 2008, с. 114, 120).

Розглянемо дрібну рогату худобу. Вівця свійська (*Ovis aries*) за кількістю особин посідає третє місце. Вівці належали до рогатої породи — в матеріалі наявні два рогових стрижні, які належали, очевидно, самкам. Сильна утилізація кісткових решток дозволяє провести тільки окремі вимірювання. Так, зовнішня довжина 5 таранних кісток овець коливається в межах 28,3—34,6 мм. Відповідно, висота овець в холці коливалася в межах 71,2—86,9 см.

Таблиця 1. Видовий склад археозоологічного комплексу із Небелівського поселення

Вид тварин	Кількість кісток		Кількість особин	
	Абсол.	%	Абсол.	%
Кінь	3	0,2	1	1,3
Велика рогата худоба (бик свійський)	1278	81,4	31	38,75
Вівця	114	7,3	15	18,75
Коза	7	0,4	4	5,0
Свиня свійська	156	9,9	22	27,5
Собака	13	0,8	7	8,7
Разом домашніх	1571	100	80	100
Тур	6	15,0	2	22,2
Благородний олень	21	52,5	3	33,35
Козуля	12	30,0	3	33,35
Заєць	1	2,5	1	11,1
Разом диких	40	100	9	100
Птахи	2		2	
Черепаша	2		1	

Коза свійська (*Capra hircus*) представлена загалом невеликою кількістю особин. Роговий стрижень самки кози має обхват біля основи 92 мм, більший діаметр основи 37,2 мм та менший її діаметр 18,6 мм. Лопатка має великий діаметр суглобової западини 30,0 мм та малий її діаметр 27,8 мм.

Свиня свійська (*Sus domesticus*) була одним із основних видів, який розводився мешканцями Небелівки. В археозоологічній колекції переважають рештки молодих та напівдорослих особин, виміри яких неможливі через погану збереженість.

Кінь (*Equus* sp.) — у матеріалах 2013 р. було зафіксовано усього 3 кістки (фрагменти суглобового відростка нижньої щелепи, п'яtkової кістки та третьої фаланги) щонайменше від 1 особини коня. Видовий статус коня з Небелівки та його приналежність до дикої або домашньої форми поки що не уявляється можливим остаточно визначити.

Кістки собаки (*Canis familiaris*) зафіксовано у невеликій кількості — це переважно уламки нижніх щелеп зі слідами використання та поодинокі фрагменти трубчастих кісток. Альвеолярна довжина ряду нижніх корінних зубів М₁₋₃ коливається в межах 30,4—32,3 мм (n = 3). Ширина нижнього епіфіза двох плечових кісток складає 24,5 та 27,2 мм, поперечник його — 18,7 та 20,5 мм, відповідно.

Дика фауна. Серед решток диких тварин визначені кістки тура, благородного оленя, козулі та зайця русака.

Заєць русак (*Lepus europaeus*) — поширений вид, який населяє як степову, так і лісостепову зони сучасної України. Він — цінний

Таблиця 2. Заміри рогових стрижнів великої рогатої худоби

Замір	Значення, мм		
1. Окружність основи	213,0	241,0	201,0
2. Максимальний діаметр основи	71,0	86,0	69,0
3. Мінімальний діаметр основи	60,2	63,2	54,5
4. Співвідношення 3 : 2	84,7	73,5	78,9

Таблиця 3. Заміри третього нижнього моляра великої рогатої худоби

Замір	Значення, мм									
Довжина коронки	32,5	37,5	37,3	39,0	37,5	39,0	36,0	39,2	40,5	40,0
Ширина коронки	12,8	12,2	12,0	14,5	11,8	17,1	13,5	14,5	15,5	16,5

Таблиця 4. Заміри кісток великої рогатої худоби

Кістка	Замір	Значення, мм					
П'ясткова кістка	Ширина верхнього епіфіза	65,7	60,4				
	Поперечник верхнього епіфіза	41,0	36,6				
Великогомілкова кістка	Ширина дистального епіфіза	70,4	65,7				
	Поперечник дистального епіфіза	57,0	50,8				
Таранна кістка	Зовнішня довжина	74,0	78,5	73,5	76,1	77,3	78,0
	Ширина верхнього кінця	51,4	53,7	—	50,4	55,4	53,5
	Ширина нижнього кінця	47,0	49,5	—	48,0	55,8	51,2

промисловий вид м'ясо-хутрового напрямку полювання. Кістки зайця русака виявляють на багатьох трипільських поселеннях етапів А—С, і в цьому сенсі Небелівка не є винятком. П'ясткова кістка зайця має повну довжину 37,0 мм, ширину верхнього кінця 13,7 мм, його поперечник 12,5 мм, ширину середини діафіза 8,1 мм.

Олень звичайний (*Cervus elaphus*) — вид, який трапляється на багатьох поселеннях трипільської культури. Маса оленя досягає 300 кг, тому він був бажаною здобиччю. Олені можуть мешкати як у лісостеповій, так і у степовій зонах. У матеріалах з Небелівки олень представлений фрагментами рогів, щелеп, ізольованими зубами та окремими фрагментами різних частин посткраніального скелету. Вимірам підлягають тільки окремі кістки оленя. Ширина нижнього кінця плечової кістки оленя складає 76,5 мм, ширина блоку — 71,0 мм. П'ясткова кістка оленя має повну довжину 124,0 мм, ширину верхнього кінця 37,0 мм, його поперечник 45,5 мм, ширину середини діафіза 16,0 мм, ширину нижнього кінця 26,4 мм та його поперечник 34,5 мм.

Козуля звичайна (*Capreolus capreolus*) поширена в рівнинних та гірських широколистяних лісах, може триматися галявин, згарищ, заростей очерету. Маса тварини невелика, зазвичай, складає не більше 40 кг. Кістки козулі також знайдені на більшості поселень доби енеоліту. На Небелівському поселенні кісткові рештки

козулі представлені фрагментом верхньої щелепи, першою фалангою та фрагментованими кістками кінцівок. Виміряти можливо лише верхні частини однієї п'ясткової, трьох плеснових кісток (табл. 5) та фрагмент верхньої щелепи. Альвеолярна довжина ряду корінних M^{1-3} дорівнює 36,4 мм, довжина жувальної поверхні ряду M^{1-3} — 35,4 мм.

Тур (*Bos primigenius*) був бажаною здобиччю, але при відповідних мисливських знаряддях трипільців вполювати тварину, очевидно, вдавалося не часто. Кістки тура знайдені у невеликій кількості. Виміряти можливо тільки верхній кінець променевої кістки: ширина його складає 98,0 мм, поперечника 48,0 мм, ширина діафіза 56,0 мм.

Особливості археозоологічного комплексу з Небелівки. Видова структура археозоологічного комплексу з Небелівки відрізняється рядом специфічних рис. По-перше, привертає увагу порівняно низький відсоток диких тварин — 2,5 % кісток та 10,1 % загальної кількості усіх особин ссавців. Співвідношення між свійськими та дикими видами дозволяє зробити висновок про існування розвиненого відтворюючого господарства. Хоча мешканці Небелівки, як свідчить склад мисливської здобичі, полювали на м'ясні (тур, олень, козуля) та м'ясо-хутрові (заєць) види тварин, дикі види давали вкупі тільки 9,7 % м'ясної їжі. Відповідно, від домашнього стада отримували 90,3 % м'яса. Можливо, до складу об'єктів полювання входили й інші види тварин, наприклад, такі хутрові звірі як куниця та лисиця, але їхні кістки на території поселення могли потрапляти рідко через практику зняття шкіри безпосередньо на місці полювання.

Розводили велику рогату худобу, овець, кіз, свиней. На першому місці серед домашніх тварин знаходиться бик свійський, на другому — свиня, третє місце посідає дрібна рогата худоба, четверте — собака. Коня можна віднести до

Таблиця 5. Заміри кісток козулі звичайної

Замір	П'ясткова	Плеснові
Ширина верхнього епіфіза	22,5	n = 3 (19,4—21,0)
Поперечник верхнього епіфіза	18,8	n = 1 (20,7)
Ширина діафізу	—	n = 2 (12,8—13,0)

домашніх тварин умовно, оскільки немає безперечних доказів щодо існування у мешканців Небелівки домашньої форми цього виду.

Питання про наявність домашнього коня у населення трипільської культури на етапах А—ВІ/ВІІ все ще дискутується. Незважаючи на точку зору про існування домашнього коня ще в неоліті України (Биби́кова 1969, с. 64; Цалкин 1970, с. 201; Журавльов 2008, с. 17—19), очевидно, слід погодитись з думкою В.Г. Збеновича про наявність на поселеннях етапу А решток дикої форми цього виду (Збенович 1980, с. 141—143). З упевненістю говорити про існування конярства можна для етапу СІІ (поселення Усатове та Маяки). Вже на деяких трипільських пам'ятках етапу ВІ (Березовська ГЕС, Василівка) зафіксовано досить високий відсоток решток коня — 6,0 та 12 % особин, відповідно (Журавльов 2008, с. 242). О.П. Журавльов вважає такий високий відсоток коней нетиповим для тваринництва трипільців етапу ВІ (Журавльов 2008, с. 157).

На Небелівському поселенні кістки коня поодинокі, а кількість особин цього виду, навіть якщо припустити існування домашньої форми коня, серед домашніх тварин не буде перевищувати 1,3 % (серед домашніх копитних — 1,4 %). Можливі різні варіанти пояснення цього факту: невелика кількість кісток коня пов'язана із особливостями досліджених ділянок поселення; коня взагалі утримували у незначній кількості; цей вид не вживали в їжу (останнє навряд чи могло бути, враховуючи потребу населення у м'ясній їжі та значний вихід м'яса, який отримують від коня). Пряма екстраполяція даних про утримання коней в господарствах селян до революційної Росії на господарство носіїв трипільської культури, як це зробив О.П. Журавльов (Журавльов 2008, с. 18), з цілої низки причин (невідповідність природно-екологічної та історичної ситуацій, порівняння різних за станом розвитку суспільств тощо) є некоректною і не може, на наш погляд, братися до уваги. Слід зауважити, що кінь — тварина набагато вибагливіша до харчування, ніж велика рогата худоба та потребує великої кількості злаків в раціоні. Зимою тварини можуть харчуватися сіном високої якості або знаходитись на випасі. Також слід урахувати доцільність утримання коня у господарстві — необхідний мінімум м'яса забезпечувався розведенням великої та дрібної худоби та свиней при допоміжній ролі полювання. Перевезення вантажів могло забезпечуватися тягловою силою великої рогатої худоби. Отже, вирішення питання приналежності кісток коня

з Небелівки до дикої або домашньої форми вимагає більшої кількості матеріалу і поки що залишається відкритим.

У стаді дрібної рогатої худоби вівці переважали над козами — кількість їх складає 15 та 4 особини, відповідно. Тримали собак, яких традиційно використовували як охоронців та помічників на полюванні, але в їжу не вживали. Тому при розрахунках значення окремих видів тварин у забезпеченні м'ясною їжею собаки не враховувалися. Майже усі знайдені рештки собак — це уламки нижніх щелеп, які несуть сліди (заложеність, мікроподряпини) використання як знарядь праці.

За віковим складом, встановленим за станом зубної системи нижніх щелеп, тварини розподіляються наступним чином. Серед великої рогатої худоби 4 особини були молодими, віком до 1 року, 6 — напівдорослими, 16 дорослими, 4 — зрілими та 1 — старою. Серед дрібної рогатої худоби 5 особин були напівдорослими, 13 — належали до групи дорослих. Свині переважно забивалися молодими та напівдорослими — відповідно 8 та 9 особин, 5 особин були дорослими. Рештки коня належали дорослій особині.

Археозоологічний аналіз вікового спектру забоїти на поселенні худоби дозволяє з'ясувати особливості експлуатації окремих видів тварин. Розведення великої рогатої худоби мало, очевидно, м'ясо-молочний напрямок із стійким відтворенням стада, про що свідчить наявність 51,6 % дорослих особин та 16,1 % особин зрілого та старого віку. Частина тварин могли експлуатувати як тяглову силу. Дрібна рогата худоба забивалася в основному після досягнення 2 років — 72,2 %, причому кількість тварин зрілого віку складає 33,3 %. Особин віком до 1 року не виявлено, як і тварин, які належали б до групи старих. Таким чином, для дрібної рогатої худоби також можна констатувати м'ясо-молочний напрямок розведення із інтенсивним використанням вторинної продукції. Свині утримувалися заради отримання м'яса — загалом 77,3 % особин були забиті молодими та напівдорослими.

Поголів'я великої та дрібної рогатої худоби, очевидно, було в достатній мірі забезпечене кормами у зимовий період. Населення розвинутого етапу трипільської культури вирощувало півчасті пшениці — двозернянку та однозернянку, ячмінь півчастий та голозерний і просо (Пашкевич, Відейко 2006, с. 51). За висновками Г.О. Пашкевич, асортимент культивованих мешканцями Небелівки рослин у цілому

був характерним для трипільської культури — вирощували пшеницю однозернянку, полбу, ячмінь та бобові (Пашкевич 2015, с. 44).

Наявність у палеоботанічному комплексі цих культур є аргументом на користь існування розвиненої кормової бази тваринництва: солома, полова та зелена маса ячменю використовуються як корм для худоби, зерном ячменя відгодовують свиней, перемелені зернівки пшениці двозернянки можна використовувати в їжу для великої рогатої худоби.

За кількістю особин та відсотком отриманої м'ясної продукції серед стада домашніх тварин переважає бик свійський, на другому місці — свиня. Дрібна рогата худоба за кількістю особин посідає третє місце. Переважну більшість м'ясної їжі отримували від свійського бика — 92,6 %, інші види домашніх тварин за показником виходу м'яса мало відрізняються один від одного, даючи від 2,0 до 2,8 %.

Таким чином, для прижиттєвої експлуатації стада домашньої худоби Небелівки характерний м'ясо-молочний напрямок із використанням вторинної продукції тваринництва — молока та молочних продуктів, можливо, тяглової сили великої рогатої худоби, вовни овець та кіз, а також шкур, жил та кісток тварин різних видів. Віковий склад стада домашньої худоби засвідчує інтенсивне використання вторинної продукції тваринництва. Значний відсоток великої рогатої худоби та свиней свідчить, що тваринництво було придомно-пастушим, із стійлововигінним варіантом утримання худоби.

Хоча для визначення типів тваринництва трипільського населення у межиріччі Південного Бугу та Дністра на етапі ВІІ даних недостатньо, але можна з упевненістю говорити про тенденцію переважання в стаді домашніх тварин великої рогатої худоби, та, як і на попередньому етапі, існування мисливського промислу. Небелівське поселення за отриманими даними відрізняється значно меншим відсотком диких тварин — їх усього 10,1 %, тоді як, наприклад, на Ворошилівському поселенні дикі тварини

складали 43,3 %. У цілому, на етапі ВІІ підвищується кількість дрібної рогатої худоби, притому вівіці починають переважати над козами. Небелівське поселення в цьому сенсі також не є винятком. Збільшення поголів'я овець, яке добре фіксується на пам'ятках етапу ВІІ, може бути пов'язане із зменшенням площі лісів та заміною їх степовими ландшафтами. На етапі ВІІ з палінологічних спектрів щезає ряд широколистяних порід, площа лісів взагалі скорочується. Можливо, в період існування поселення вже починають відчуватися зміни клімату в бік більшої посушливості (Журавльов 2008, с. 26). Втім, склад мисливської здобичі та значна кількість особин свиней вказують на лісостеповий ландшафт із чергуванням лісових та лучно-степових ділянок навколо поселення.

- Бибикова В.И. Фауна раннетрипольского поселения Лука-Врублевская // Материалы и исследования по археологии СССР. — 1953. — № 38. — С. 411—456.
- Бібікова В.І. До історії domestикації коня на південному сході Європи // Археологія. — 1969. — Т. XXII. — С. 55—67.
- Громова В.И. Материалы к познанию фауны Трипольской культуры // Ежегодник Зоологического музея АН СССР. — 1927. — Т. XXVIII. — Вып. 1. — С. 206—246.
- Журавльов О.П. Тваринництво та мисливство у трипільських племен на території України. — К.: Шлях, 2008.
- Збеневич В.Г. Поселение Бернашовка на Днестре (к происхождению трипольской культуры). — К.: Наукова думка, 1980.
- Пашкевич Г.О. Результаты палеотнботаничного аналізу залишків рослин з розкопок мегаструктури на поселенні біля с. Небелівка // На східній межі Старої Європи. Мат-ли міжнар. наук. конф., Кіровоград; Небелівка, 12—14 травня 2015 року. — Кіровоград, 2015. — С. 44.
- Пашкевич Г.О., Відейко М.Ю. Рільництво племен трипільської культури. — К., 2006.
- Підоплічко І.Г. До питання про свійські тварини трипільських поселень (Халеп'я, Андріївка, Усатове) // Наукові записки Інституту історії матеріальної культури. — 1937. — Кн. 2. — С. 111—120.
- Цалкин В.И. Древнейшие домашние животные Восточной Европы // Материалы и исследования по археологии СССР. — 1970. — № 161.
- Driesch A. von den. A Guide to the Measurements to Animal Bones from Archaeological Sites // Peabody Museum Bulletin. — 1976. — P. 1—137.

Надійшла 12.07.2017

Е.П. Секерская ¹

¹ Кандидат исторических наук, доцент, Южноукраинский национальный педагогический университет имени К.Д. Ушинского, e.sekerskaja@gmail.com

АНАЛИЗ АРХЕОЗООЛОГИЧЕСКОГО КОМПЛЕКСА ТРИПОЛЬСКОГО ПОСЕЛЕНИЯ НЕБЕЛЕВКА

Археозоологическая коллекция Небелевского поселения содержит 2519 фрагментов костей млекопитающих, птиц и черепах. Определены до вида оказались 1616 костей. Коллекция представляет собой «кухонные остатки».

Особенностью археозоологического комплекса Небелевки является относительно низкое содержание диких видов животных (10,1 % от общего количества млекопитающих). Разводили крупный и мелкий рогатый скот, свиней. Конь представлен единичными костями. В настоящее время нет неоспоримых доказательств о принадлежности коня из Небелевки к дикой или к домашней форме. Кости собак также немногочисленны. Они представлены в основном фрагментами нижних челюстей, использовавшихся в качестве орудий труда. Охотились на тура, оленя, косулю, зайца.

Основное количество мясной пищи — 90,3 % давало животноводство. Для эксплуатации стада домашних животных характерно мясо-молочное направление с использованием вторичной продукции — молока и молочных продуктов крупного и мелкого рогатого скота, шерсти овец и коз. Возможно также использование тягловой силы крупного рогатого скота. Разведение свиней было ориентировано на получение мяса — 77,3 % животных были забиты до достижения половозрелости. Кости животных различных видов использовались для изготовления орудий труда.

Животноводство было придомно-пастушеским, со стойлово-выгонным содержанием скота. Поголовье домашних животных, очевидно, было в достаточной мере обеспечено кормами в зимний период.

Состав охотничьей добычи, значительное количество свиней и мелкого рогатого скота указывают на лесостепной ландшафт с чередованием лесных и лугово-степных участков вокруг поселения.

К л ю ч е в ы е с л о в а: трипольская культура, поселение Небелевка, археозоология, животноводство, охота

*Olena P. Sekerskaya*¹

¹ PhD, associate professor, The K.D. Ushynskiy South Ukrainian National Pedagogical University, e.sekerskaja@gmail.com

ANALYSIS OF ARCHAEOZOOLOGICAL ASSEMBLAGE FROM NEBELIVKA TRYPILLIAN SETTLEMENT

The archaeological collection from Nebelivka settlement contains 2519 fragments of bones of mammals, birds, and turtles. 1616 bones were definable to the species they belonged to. The collection consists of «kitchen refuse».

A peculiar feature of Nebelivka archaeozoological assemblage is the relatively low content of wild animal species (10,1 % of the total number of mammals). The inhabitants of the settlement bred cattle, small cattle, and pigs. Horse is represented by single bones. At present, there is no conclusive evidence for the referring of horse from Nebelivka to wild or to domestic form. The bones of dogs are also few. They are mainly represented by fragments of lower jaws that were used as tools. The population hunted tour, red deer, roe deer, and hare.

The basic amount of animal food (90,3 %) was obtained from domestic animals breeding. The exploitation of domestic animal herds is described by the meat and dairy direction with usage of secondary products: cattle and small cattle's milk and dairy products, as well as sheep and goats' wool. The usage of cattle's draft power is also possible. Pigs breeding was focused in obtaining meat: 77,3 % of animals were slaughtered before reaching sexual maturity. The bones of animals of various species were used to make tools.

Domestic animals were pastured near the settlement and kept in stalls during the winter season. The domestic animals, obviously, were sufficiently provided with feed in winter.

The structure of the hunting prey and a considerable number of pigs and small cattle indicate a forest-steppe landscape with the alternation of forest and meadow-steppe lands around the settlement.

Key words: Trypillia, Nebelivka, archaeozoology, animal husbandry, hunting.

References

- Bibikova V.I. Fauna rannetripolskogo poseleniia Luka-Vrublevetskaia, *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*. 1953, no. 38, pp. 411-456.
- Bibikova V.I. Do istorii domestykatsii konia na pivdenному skhodi Evropy. *Arkheolohiia*, 1969, vol. XXII, pp. 55-67.
- Driesch A. von den. A Guide to the Measurements to Animal Bones from Archaeological Sites. *Peabody Museum Bulletin*, 1976, pp. 1-137.
- Gromova V.Y. Materialy k poznaniu fauny Trypolskoi kultury. *Ezhehodnyk Zoologicheskogo muzeia AN SSSR*, 1927, vol. XXVIII, iss. 1, pp. 206-246.
- Pashkevych H.O. Rezultaty paleoetnobotanichnoho analizu zalyshkiv roslin z rozkopok mehastruktury na poselenni bilia s. Nebelivka. *Na skhidnii mezhi Staroi Evropy. Materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii, Kirovohrad, Nebelivka, 12-14 travnia 2015 roku*. Kirovohrad, 2015, p. 44.
- Pashkevych H.O., Videiko M.Yu. Rilnytstvo plemen trypilskoi kultury. Kyiv, 2006.
- Pidoplichka I.H. Do pytannia pro sviiski tvaryny trypilskykh poselen (Khalepia, Andriivka, Usatove). *Naukovi zapysky Instytutu istorii materialnoi kultury*, 1937, book 2, pp. 111-120.
- Tsalkin V.I. Drevneishyie domashnie zhivotnyie Vostochnoi Evropy. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*. 1970, no. 161.
- Zbenovich V.H. Poseleniie Bernashovka na Dnestre (k proiskhozhdeniiu tripolskoi kultury). Kyiv: Naukova dumka, 1980.
- Zhuravliov O.P. Tvarynnnytstvo ta myslivstvo u trypilskykh plemen na terytorii Ukrainy. Kyiv: Shliakh, 2008.

С.О. Нємцев *

ТОРГІВЛЯ ТОВАРАМИ В КЕРАМІЧНІЙ ТАРІ В IV ст. до н. е. (процедура порівняння статистичних показників імпорту)

У статті доповнено методику порівняння кількісних показників надходження об'ємів товарів у античній керамічній тарі на основі кількох вибірок.

К л ю ч о в і с л о в а: антична торгівля, хора Ольвії, Боспор, амфора, щільність розподілу об'ємів.

У першій половині 1980-х рр. І.Б. Брашинський започаткував програму кількісного вивчення античної торгівлі за матеріалами керамічної тари (Брашинський 1984). Він показав, що таке дослідження має базуватись на вивченні закономірностей розподілу (в просторі та часі) об'ємів товарів привезених в амфорах. За І.Б. Брашинським, джерельну базу таких досліджень складають статистичні дані розподілу об'ємів товарів, встановлені в результаті аналізу вибірок масового амфорного матеріалу (ніжки амфор). Методика роботи з цим джерелом ним не була розроблена.

Сучасні дослідження, виконані у межах програми І.Б. Брашинського, переважно спрямовані на розширення джерельної бази шляхом введення в науковий обіг нових об'ємів статистичних даних, які походять з різних античних пам'яток Північного Причорномор'я (Ломтадзе, Масленников 2004; Кузнецова 2005; 2012; 2012а). Поступове накопичення джерельної бази вимагає розробки методики її аналізу.

У цій роботі запропоновано процедуру та статистичні прийоми зіставлення результатів динаміки коливань імпорту товарів з різних пам'яток.

Кінцевою метою дослідження античної торгівлі за матеріалами амфорної тари є порівняння статистичних показників коливання динаміки надходження товарів на різні пам'ятки. На жаль, сучасні дослідження часто завершуються публікацією показників надходження товарів на ту чи іншу пам'ятку, або порівнянням їх між собою шляхом зіставлення відсот-

кових часток (Ломтадзе, Масленников 2004; Кузнецова 2005; 2012; 2012а).

У результаті роботи ми отримаємо ряди кількісних показників, які дають змогу простежити коливання в трьох площинах:

1) сумарної динаміки надходження товарів на пам'ятку за хронологічними періодами;

2) коливання динаміки надходжень для кожного виробника окремо за хронологічними періодами;

3) часток імпорту одного центру в сумарному об'ємі надходжень у межах хронологічного періоду.

Подолання цієї ситуації дасть змогу отримати великий об'єм нової інформації і поглибити наші знання в дослідженні античної торгівлі.

Абсолютно зрозумілим для нас є те, що процедура порівняння має базуватись на математичних принципах та підходах із застосуванням методів статистичного аналізу. Такий підхід має забезпечити нас від суб'єктивізму в процесі аналізу.

Порівняння сумарної динаміки надходження товарів на пам'ятку за хронологічними періодами

Порівняння динаміки надходження сумарного об'єму товарів за хронологічними періодами для двох пам'яток. Для прикладу порівняльного аналізу візьмемо дані, отримані для Білозерського поселення (Нємцев 2014) та групи поселень навколо Ольвії. Це — поселення на правому березі Бузького лиману від Козирки II на півночі до Петухівки I на півдні, на лівому березі — від Федорівки на півночі до Павлютіної Балки на півдні.

До вибірки з Білозерського поселення залучено 809 ніжок амфор. До складу вибірки з поселень ольвійської групи увійшли 283 ніжки. Вони розподіляються наступним чином: 1 — Аджигол I, 1 — Аджигол II, 3 — Аджигол III, 2 — Аджигол X, 2 — Аджигол XII, 1 — Аджигол XIV, 2 — Аджигольська коса I, 28 — Закісова Балка, 55 — Кателіно I, 10 — Козирка I, 24 —

* НЕМЦЕВ Сергій Олегович — асистент кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету, завідувач науково-дослідної археологічної лабораторії ХДУ, Nemcew@ukr.net

Козирка II, 6 — Козирка XII, 2 — Лімани I, 5 — Петухівка I, 1 — Семенов Ріг, 17 — Чортувате VII, 89 — Широка Балка I, 34 — Широка Балка IV. Матеріали з Білозерського поселення зберігаються в Херсонському обласному краєзнавчому музеї (ХКМ) та в Музеї Херсонського державного університету (фонди археологічної лабораторії). Це колекції ХКМ за 1984 р. (№ а-7130), 1987 р. (а-7902), 1988 р. (а-8545), 1989 р. (а-8928), 1991 р. (а-8938), 1992 р. (а-8953), 1995 р. (а-9101), 1997 р. (а-9126) та музею Херсонського державного університету розкопки 1998—1999, 2001—2007, 2009—2010 рр. Всі матеріали приольвійської групи зберігаються у фондах заповідника Ольвії, окрім колекції з Кателіно I, яка зберігається у фондах ІА НАНУ в Києві, опублікована нами (Нємцев 2013).

Одне зі слабких місць статистичних спостережень над розподілом об'ємів є питання виділення хронологічних періодів, за якими проводиться аналіз. На визначення хронологічних періодів, зазвичай, впливає можливість розподілу матеріалу за ними. Найчастіше використовується розподіл за чвертями століття. Так, наприклад, Г.А. Ломтадзе виділяє три періоди: перша чверть, друга—третя чверть, остання чверть IV — початок III ст. до н. е. О.В. Кузнецова — перша половина століття, третя чверть, остання чверть IV ст. до н. е.

Проте, під час проведення таких досліджень, ми намагаємось виявити ритм коливань надходжень товарів та закономірностей. Тому і хронологічні періоди ми маємо обирати, орієнтуючись на хронологічні репери, які можна виділити іншим способом.

При аналізі динаміки коливань сумарного об'єму за періодами користуємось показниками абсолютної густоти розподілу. Для визначення значущості різниці двох рядів значень використаємо критерій Колмогорова—Смирнова (Лемешко и др. 2011, с. 183—185).

Для кращої ілюстрації характеру змін у кожному з рядів значень доповнено таблицю показником, запровадженим А. Аврамом та Г. Поєнару-Бордя (Кац 2007, с. 361—362). Він полягає у використанні коефіцієнту, що характеризує співвідношення значення абсолютної густоти розподілу цієї групи до аналогічного значення попередньої групи F_i^a / F_{i-1}^a (надалі коефіцієнт Аврама—Поєнару-Бордя). Цей коефіцієнт представимо у відсотковому вираженні для більшої наочності.

Результати розрахунку та дані, необхідні для нього, подано в табл. 1, яка присвячена порівнянню рядів значень розподілу абсолютної частоти об'ємів Білозерського та поселень ольвійської групи. Інтерпретація отриманих результатів розрахунків полягає у співставленні $\lambda_{\text{емп}}$ з табличним значенням $\lambda_{\text{кр}}$. Якщо $\lambda_{\text{емп}} \geq \lambda_{\text{кр}}$, тоді різниця між порівнюваними рядами значна, а отже вони склались під впливом різних закономірностей. В іншому випадку, якщо $\lambda_{\text{емп}} \leq \lambda_{\text{кр}}$, тоді різниця між порівнюваними рядами незначна, а отже вони склались під впливом схожих закономірностей.

З табл. 1 витікає, що для Білозерського поселення пік надходження припадає на третю чверть, а для ольвійської групи поселень — на другу чверть IV ст. до н. е. Ми бачимо, що це одновершинні криві з піками на різних етапах. Розраховане значення $\lambda_{\text{емп}} = 1,19$, яке $\geq \lambda_{\text{кр}} = 0,13$, таким чином різниця між рядами значень є значною. Отже, надходження товарів у керамічній тарі на Білозерське та поселення ольвійської групи достовірно підпорядковані різним закономірностям.

Порівняння сумарної динаміки надходження товарів за хронологічними періодами на кількості пам'яток (більше двох). Для ілюстрації цього підходу до вже порівнюваних вибірок долучимо дані за матеріалами Азіатського Боспору для Фанагорії та поселень Волна 4, Берегове 4,

Таблиця 1. Результати розрахунку рядів значень розподілу абсолютної частоти об'ємів Білозерського та поселень ольвійської групи

рр. до н. е.	Білозерське поселення				Ольвійська група поселень				$ \sum (F_i^a + F_{i-1}^a) - \sum (F_y^a + F_{y-1}^a) $
	F_i^a	F_i^a / F_{i-1}^a у %	$F_i^a / \sum F_i^a$	$\sum (F_i^a + F_{i-1}^a)$	F_y^a	F_y^a / F_{y-1}^a у %	$F_y^a / \sum F_y^a$	$\sum (F_y^a + F_{y-1}^a)$	
400—375	33,40		0,071	0,071	22,88		0,158	0,158	0,086
375—350	143,59	430	0,307	0,379	48,42	212	0,334	0,492	0,113
350—325	197,29	137	0,422	0,801	45,73	94	0,316	0,808	0,007
325—290	92,98	47	0,199	1,000	27,89	61	0,192	1,000	0,000
Σ	467,26				144,92	$\lambda_{\text{емп}} \geq \lambda_{\text{кр}}$			$\lambda_{\text{емп}} = 1,19$ $\lambda_{\text{кр}} = 0,13$

які були отримані О.В. Кузнецовою (Кузнецова 2005; 2012; 2012а). Порівняння будемо проводити за трьома хронологічними періодами, за якими згруповано матеріал О.В. Кузнецовою. За цими періодами ми перерахуємо показники наших двох вибірок (Білозерське та поселення ольвійської групи).

Порівнювати будемо за допомогою метода розрахунку евклідової відстані в n -мірному гіперпросторі з подальшим кластерно-ієрархічним аналізом отриманої матриці даних (Внуков 2003, с. 35). Кількісними показниками, за якими буде відбуватись порівняння, виступить доля сумарного показника частоти розподілу абсолютного об'єму певного хронологічного періоду від суми за весь часовий проміжок. Хронологічні періоди:

1. Перша половина IV ст. до н. е. (колонка 1 у табл. 2);
2. Третя чверть IV ст. до н. е. (колонка 2 у табл. 2);
3. Четверта чверть IV ст. до н. е. (колонка 3 у табл. 2);

Всі дані зведено до табл. 2.

Таблиця 2. Основні статистичні показники розподілу абсолютної частоти об'ємів за хронологічними етапами

	1	2	3	Σ
Білозерське поселення				
F_i^B	83,09	197,29	92,98	373,36
F_i^B / F_{i-1}^B у %		237 %	47 %	
$F_i^B / \Sigma F_i^B$	22 %	53 %	25 %	
Ольвійська група поселень				
F_i^B	32,51	45,73	27,89	106,13
F_i^B / F_{i-1}^B у %		141 %	61 %	
$F_i^B / \Sigma F_i^B$	31 %	43 %	26 %	
Фанагорія				
F_i^B	55,26	18,12	12,77	151,05
F_i^B / F_{i-1}^B у %		33 %	15 %	
$F_i^B / \Sigma F_i^B$	37 %	55 %	8 %	
Волна 4				
F_i^B	383,88	335,78	86,92	806,58
F_i^B / F_{i-1}^B у %		87 %	26 %	
$F_i^B / \Sigma F_i^B$	48 %	42 %	11 %	
Берегове 4				
F_i^B	31,72	22,36	11,06	65,14
F_i^B / F_{i-1}^B у %		70 %	49 %	
$F_i^B / \Sigma F_i^B$	49 %	34 %	17 %	

У результаті проведених розрахунків виділилось 3 кластери. У перший кластер об'єднались поселення Фанагорія, Волна 4 та Берегове 4, решта два складають Білозерське поселення, ольвійська група поселень, Фанагорія. Волна 4 та Берегове 4 характеризуються наступною динамікою сумарного імпорту: максимальна активність надходження припадає на першу половину IV ст. до н. е.; частота надходжень у третій чверті століття відносно попереднього періоду складає 33, 87 та 70 %, відповідно; показники останньої чверті складають відповідно 15, 26 та 49 %.

Решта кластерів мають спільну послідовність змін у динаміці надходжень, яка різниться кількісними показниками. Пік інтенсивності припадає на третю чверть. Зростання склало для Білозерського поселення, ольвійської групи поселень 237, 141 % відповідно. В останню чверть спостерігається скорочення. Інтенсивність надходження у порівнянні з третьою чвертю складає 47, 61 %, відповідно.

Порівняння коливання динаміки надходження продукції одного імпортера на різні пам'ятки за хронологічними періодами

Порівняння коливань для двох пам'яток. Завдання порівняння коливань динаміки надходження продукції певного імпортера для двох пам'яток зводиться до вирішення проблеми зіставлення варіаційних рядів значень, які її описують. Тобто нам знову треба з'ясувати, чи є значимою різниця між ними. Для цього будемо використовувати критерій Стюдента (Федоров-Давыдов 1987, с. 53—55). Варіаційний ряд складають показники розподілу густоти відносних об'ємів за хронологічними періодами.

Процедура порівняння зводиться до розрахунку значення критерію $t_{\text{емп}}$ та його співвідношення з $t_{\text{кр}}$ (табличним значенням). Якщо $t_{\text{емп}} \geq t_{\text{кр}}$ — різниця між двома варіаційними рядами є значущою. У іншому разі різниця є не значущою.

Порівнювати будемо варіаційні ряди шести центрів імпортерів, для яких нами розроблено дробні типологічні та хронологічні схеми: Хіос, Гераклея, Синопа, Фасос, Менда, Пепарет (Немцев 2013). Аналізуватимемо варіаційні ряди Білозерського поселення та ольвійської групи поселень. Всі необхідні вихідні дані та результати розрахунків згруповано в табл. 3—8. З них ми бачимо, що різниця в динаміці надходження продукції Хіосу, Синопи є значущою.

А для решти центрів — Гераклеї, Менди, Фасосу, Пепарету — різниця не значуща.

Порівняння коливання динаміки надходжень одного імпортера на різні пам'ятки (більш ніж дві пам'ятки) за хронологічними періодами. Для вирішення такого завдання ми використаємо метод прорахунку евклідової відстані з наступним кластерним аналізом отриманої матриці даних (Внуков 2003, с. 35).

Таблиця 3. Результати порівняння розподілу густоти відносних об'ємів за хронологічними періодами продукції Хіосу

рр. до н. е.	Білозерське поселення		Ольвійська група поселень		$\bar{d}$	0,105
	F^o_i	F^o_i / F^o_{i-1} у %	F^a_y	F^o_y / F^o_{y-1} у %		
400—375	0,65		0,210		σ_d	0,035
375—350	0,325	500	0,404	192	m_d	0,02
350—325	0,252	78	0,129	32	$t_{\text{емп}}$	5,233
325—290	0,142	56	0,069	53	$t_{\text{кр}}$	3,18
$t_{\text{емп}} \geq t_{\text{кр}}$						

Таблиця 4. Результати порівняння розподілу густоти відносних об'ємів за хронологічними періодами продукції Гераклеї

рр. до н. е.	Білозерське поселення		Ольвійська група поселень		$\bar{d}$	0,04
	F^o_i	F^o_i / F^o_{i-1} у %	F^a_y	F^o_y / F^o_{y-1} у %		
400—375	0,029		0,024		σ_d	0,043
375—350	0,085	293	0,187	779	m_d	0,025
350—325	0,089	105	0,054	29	$t_{\text{емп}}$	1,607
325—290	0,032	36	0,014	26	$t_{\text{кр}}$	3,180
$t_{\text{емп}} \leq t_{\text{кр}}$						

Таблиця 5. Результати порівняння розподілу густоти відносних об'ємів за хронологічними періодами продукції Синопи

рр. до н. е.	Білозерське поселення		Ольвійська група поселень		$\bar{d}$	0,09
	F^o_i	F^o_i / F^o_{i-1} у %	F^a_y	F^o_y / F^o_{y-1} у %		
400—375	0,000		0,058		σ_d	0,039
375—350	0,204	0	0,149	257	m_d	0,023
350—325	0,333	163	0,200	134	$t_{\text{емп}}$	3,958
325—290	0,125	38	0,238	119	$t_{\text{кр}}$	3,18
$t_{\text{емп}} \geq t_{\text{кр}}$						

Для порівняння візьмемо дані по тих п'яти центрах, які аналізувались у попередньому пункті (за винятком Пепарету), та додамо до вже розглянутих пам'яток дані по Фанагорії, поселенням Волна 4, Берегове 4, за роботами О.В. Кузнецової (Кузнецова 2005; 2012; 2012а). Хронологічно матеріал структуруємо за трьома періодами:

Таблиця 6. Результати порівняння розподілу густоти відносних об'ємів за хронологічними періодами продукції Менди

рр. до н. е.	Білозерське поселення		Ольвійська група поселень		$\bar{d}$	0,099
	F^o_i	F^o_i / F^o_{i-1} у %	F^a_y	F^o_y / F^o_{y-1} у %		
400—375	0,010		0,127		σ_d	0,042
375—350	0,215	2150	0,266	209	m_d	0,03
350—325	0,331	154	0,201	76	$t_{\text{емп}}$	3,316
325—290					$t_{\text{кр}}$	4,3
$t_{\text{емп}} \leq t_{\text{кр}}$						

Таблиця 7. Результати порівняння розподілу густоти відносних об'ємів за хронологічними періодами продукції Фасосу

рр. до н. е.	Білозерське поселення		Ольвійська група поселень		$\bar{d}$	0,058
	F^o_i	F^o_i / F^o_{i-1} у %	F^a_y	F^o_y / F^o_{y-1} у %		
400—375	0,067		0,149		σ_d	0,047
375—350	0,223	333	0,115	77	m_d	0,027
350—325	0,063	28	0,062	54	$t_{\text{емп}}$	2,11
325—290	0,009	14	0,048	77	$t_{\text{кр}}$	3,18
$t_{\text{емп}} \leq t_{\text{кр}}$						

Таблиця 8. Результати порівняння розподілу густоти відносних об'ємів за хронологічними періодами продукції Пепарету

рр. до н. е.	Білозерське поселення		Ольвійська група поселень		$\bar{d}$	0,041
	F^o_i	F^o_i / F^o_{i-1} у %	F^a_y	F^o_y / F^o_{y-1} у %		
400—375	0,057		0,120		σ_d	0,019
375—350	0,170	298	0,140	117	m_d	0,014
350—325	0,394	232	0,365	261	$t_{\text{емп}}$	2,973
325—290					$t_{\text{кр}}$	4,3
$t_{\text{емп}} \leq t_{\text{кр}}$						

1) перша половина IV ст. до н. е. (колонка 1 у табл. 9);

2) третя чверть (колонка 2 у табл. 9);

3) остання чверть століття (колонка 3 у табл. 9) (за цими періодами матеріали структуровані у О.В. Кузнєцовою). Вихідні дані, потрібні для розрахунків, представлено у відповідних табл. 3—8.

Дані щодо розподілу частоти надходження продукції Хіосу є для чотирьох пам'яток Білозерського поселення, ольвійської групи поселень, Фанагорії та поселення Волна 4 (табл. 9). У результаті проведених розрахунків виділилось два кластери: до першого увійшли ольвійська група поселень, Фанагорія, Волна 4; другий утворює Білозерське поселення. Перший кластер характеризується піком максимального надходження, що припадає на першу половину століття з поступовим зниженням у наступні періоди. Другий кластер характеризується найбільшою інтенсивністю імпорту в межах третьої чверті століття.

Дані з розподілу частоти надходження продукції Гераклеї є для всіх п'яти пам'яток (табл. 10). У результаті аналізу виділено два кластери. До першого увійшли ольвійська група поселень, Фанагорія та поселення Волна 4, Берегове 4, які характеризуються піком надходження у межах першої половини століття з подальшим зниженням інтенсивності. Другий кластер складало Білозерське поселення з найвищою інтенсивністю в межах третьої чверті (табл. 10).

Дані з розподілу частоти надходження продукції Менди є для всіх п'яти пам'яток (табл. 11). У результаті аналізу виділено три

Таблиця 9. Показники розподілу густоти відносних об'ємів за хронологічними періодами продукції Хіосу

	1	2	3
Білозерське поселення			
F_i^o	0,195	0,252	0,142
F_i^o / F_{i-1}^o у %		129	56
Ольвійська група поселень			
F_i^o	0,306	0,129	0,069
F_i^o / F_{i-1}^o у %		42	53
Фанагорія			
F_i^o	0,350	0,066	0,013
F_i^o / F_{i-1}^o у %		19	20
Волна 4			
F_i^o	0,274	0,196	0,015
F_i^o / F_{i-1}^o у %		72	8

кластери. До складу першого увійшли ольвійська група поселень, Волна 4, Берегове 4: характерним є фактично паритетний розподіл частоти надходження в першій половині та третій чверті століття з невеликою перевагою на першому етапі (частота розподілу відносного об'єму другого періоду щодо першого складає 84—99 %). Другий кластер складала

Таблиця 10. Показники розподілу густоти відносних об'ємів за хронологічними періодами продукції Гераклеї

	Перша половина IV ст. до н. е.	Третя чверть IV ст. до н. е.	Четверта чверть IV ст. до н. е.
Білозерське поселення			
F_i^o	0,056	0,089	0,032
F_i^o / F_{i-1}^o у %		159	36
Ольвійська група поселень			
F_i^o	0,106	0,054	0,014
F_i^o / F_{i-1}^o у %		51	26
Фанагорія			
F_i^o	0,127	0,068	0,018
F_i^o / F_{i-1}^o у %		54	26
Волна 4			
F_i^o	0,130	0,081	0,013
F_i^o / F_{i-1}^o у %		62	16
Берегове 4			
F_i^o	0,126	0,074	0,014
F_i^o / F_{i-1}^o у %		59	19

Таблиця 11. Показники розподілу густоти відносних об'ємів за хронологічними періодами продукції Менди

	Перша половина IV ст. до н. е.	Третя чверть IV ст. до н. е.
Білозерське поселення		
F_i^o	0,122	0,331
F_i^o / F_{i-1}^o у %		271
Ольвійська група поселень		
F_i^o	0,204	0,201
F_i^o / F_{i-1}^o у %		99
Фанагорія		
F_i^o	0,338	0,092
F_i^o / F_{i-1}^o у %		27
Волна 4		
F_i^o	0,247	0,208
F_i^o / F_{i-1}^o у %		84
Берегове 4		
F_i^o	0,234	0,225
		96 %

Фанагорія: частоти надходження для першої половини та третьої чверті IV ст. до н. е. співвідносяться як 3 : 1. Третій кластер — Білозерське поселення. Частота надходження у третій чверті століття переважає тут у 3,3 рази частоту першої половини IV ст. до н. е.

Дані по розподілу частоти надходження продукції Фасосу є для всіх п'яти пам'яток (табл. 12). У результаті аналізу виділено три кластери. Перший кластер — Білозерське поселення та Фанагорія: пік інтенсивності припадає на першу половину століття, третя чверть скорочення до 42 та 51 %, відповідно, із подальшим значним скороченням в останній чверті до 14 та 19 %. Другий кластер — ольвійська група поселень та Брегове 4: пік інтенсивності припадає на першу половину століття з подальшим поступовим зменшенням у наступні періоди. Третій кластер, Волна 4, характеризується практичною рівністю надходження протягом перших двох періодів (частота третьої чверті складає 98 % відносно рівня першої половини століття) і дуже різким спадом в останній чверті до 8,0 % відносно рівня попереднього періоду.

Дані по розподілу частоти надходження продукції Синопи є для всіх п'яти пам'яток (табл. 13). У результаті аналізу встановлено, що всі пам'ятки склали окремі кластери, що

свідчить про унікальність характеру розподілу у всіх випадках.

Порівняння пам'яток за співвідношенням часток імпорту

Тепер перейдемо до порівняння між собою пам'яток. Будемо порівнювати між собою поселення за розподілом часток імпорту на певному хронологічному відрізку, застосовуючи вже відомий метод евклідової відстані. Оскільки хронологія організації матеріалу у Г. Ломтадзе (Ломтадзе, Масленников 2004) та О. Кузнецової (Кузнецова 2005; 2012; 2012а) відрізняється, а наш матеріал ми легко можемо перегрупувати так як треба, ми будемо провадити аналіз у межах наступних хронологічних періодів:

1. перша чверть IV ст. до н. е.;
2. перша половина IV ст. до н. е.;
3. друга — третя чверть IV ст. до н. е.;
4. третя чверть IV ст. до н. е.;
5. четверта чверть IV — початок III ст. до н. е.

Для першої чверті століття ми маємо дані для порівняння чотирьох вибірок (табл. 14). У результаті прорахунку евклідової відстані виділилось три кластери. Перший кластер складають Білозерське поселення та ольвійська група

Таблиця 12. Показники розподілу густоти відносних об'ємів за хронологічними періодами продукції Фасосу

	Друга половина IV ст. до н. е.	Третя чверть IV ст. до н. е.	Четверта чверть IV ст. до н. е.
Білозерське поселення			
F_i^o	0,151	0,063	0,009
F_i^o / F_{i-1}^o у %		42	14
Ольвійська група поселень			
F_i^o	0,131	0,062	0,046
F_i^o / F_{i-1}^o у %		47	74
Фанагорія			
F_i^o	0,178	0,090	0,017
F_i^o / F_{i-1}^o у %		51	19
Волна 4			
F_i^o	0,145	0,142	0,012
F_i^o / F_{i-1}^o у %		98	8
Берегове 4			
F_i^o	0,135	0,105	0,077
F_i^o / F_{i-1}^o у %		78	73

Таблиця 13. Показники розподілу густоти відносних об'ємів за хронологічними періодами продукції Синопи

	Друга половина IV ст. до н. е.	Третя чверть IV ст. до н. е.	Четверта чверть IV ст. до н. е.
Білозерське поселення			
F_i^o	0,107	0,333	0,125
F_i^o / F_{i-1}^o у %		311 %	38 %
Ольвійська група поселень			
F_i^o	0,105	0,200	0,238
F_i^o / F_{i-1}^o у %		190 %	119 %
Фанагорія			
F_i^o	0,221	0,067	0,153
F_i^o / F_{i-1}^o у %		30 %	228 %
Волна 4			
F_i^o	0,117	0,187	0,162
F_i^o / F_{i-1}^o у %		160 %	87 %
Берегове 4			
F_i^o	0,048	0,118	0,335
F_i^o / F_{i-1}^o у %		246	284 %

поселень, решта кластерів склали Пантікапей та Генеральське-Західне.

Для першої половини IV ст. до н. е. маємо дані для порівняння п'яти вибірок (табл. 15). У результаті аналізу виділено три кластери. Перший склали поселення Білозерське та Волна 4, другий кластер ольвійська група поселень та Берегове 4, третій — Фанагорія.

Для періоду друга—третья чверть IV ст. до н. е. маємо для порівняння дані шести вибірок (табл. 16). У результаті аналізу виділено п'ять кластерів. В один кластер об'єднались поселення Європейського Боспору, Південно-західного схилу, Пустинного берега II, решта кластерів представлено окремими вибірками.

Таблиця 14. Розподіл часток сумарних об'ємів за центрами в першій чверті IV ст. до н. е., %

	Білозерське поселення	Ольвійська група поселень	Пантікапей	Генеральське-Західне
Хіос	35,21	23,86	25,00	56,00
Ікос	28,47	15,12	—	—
Менда	2,16	9,48	27,00	20,20
Гераклея	10,60	5,68	11,00	16,66
Синопа	0,00	3,85	0,00	—
Фасос	6,62	12,33	35,00	7,14
Муригіоль	5,24	1,93	2,00	—
Пепарет	2,00	8,87	—	—
н/ц	9,70	18,88	—	—
Σ, %	100,00	100,00	100,00	100,00

Таблиця 15. Розподіл часток сумарних об'ємів за центрами в першій половині IV ст. до н. е., %

	Білозерське поселення	Ольвійська група поселень	Фанагорія	Волна 4	Берегове 4
Хіос	42,71	24,55	30,20	44,50	33,70
Гераклея	8,25	17,66	9,00	14,80	20,40
Менда	10,75	10,67	9,50	8,00	19,20
Пепарет	1,65	6,24	1,80	1,70	1,00
Синопа	6,87	4,83	5,10	5,00	1,20
Фасос	6,35	7,69	23,60	12,30	9,50
Ікос	6,23	3,32	2,70	2,60	3,20
Муригіоль	1,60	1,35	2,50	0,20	0,30
н/ц	15,59	23,69	15,60	10,90	11,50
Σ, %	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

Таблиця 16. Розподіл часток сумарних об'ємів за центрами в другій — третій чверті IV ст. до н. е., %

	Білозерське поселення	Ольвійська група поселень	Пантікапей	Генеральське-Західне	Південно-західний схил	Пустинний берег II
Хіос	35,02	17,60	1,72	4,31	6,03	20,69
Гераклея	7,18	15,11	12,07	14,66	19,40	13,80
Менда	13,55	10,01	12,07	9,48	10,34	
Пепарет	2,33	11,25	9,48	8,62	12,93	12,93
Синопа	9,64	6,71	14,66	27,59	24,57	35,34
Фасос	3,18	4,17	31,90	12,07	8,62	3,45
Кнід	14,37	10,92				
Ікос	4,62	2,74				
Муригіоль	0,88	0,84			0,86	
Колхіда	0,00	0,00	4,31			
Еріфрі	0,58	1,09		9,48	3,45	
н/ц	8,65	19,56	13,79	13,79	13,79	13,79
Σ, %	100,00	100,00	100,00	100,00	99,99	100,00

Для періоду третя чверть IV ст. до н. е. маємо для порівняння дані п'яти вибірок (табл. 17). У результаті аналізу виділено три кластери. В один кластер об'єднались поселення Білозерське та Волна 4, решта кластерів представлено окремими вибірками.

Для періоду остання чверть IV — початок III ст. до н. е. маємо дані для порівняння дев'яти вибірок. У результаті аналізу виділено чотири кластери. У перший кластер об'єднались Білозерське поселення, ольвійська група поселень, Фанагорія, другий кластер склали Генеральське-Західне, Південно-західний схил та Фанагорія, третій кластер представлено Пантікапеем та Волной 4, четвертий кластер утворює Берегове 4.

Окреслена картина дуже нагадує результат, отриманий при порівнянні об'єктів за великим переліком ознак. У такому випадку всі ознаки є рівноцінними для аналізу, але як показує досвід типологічного аналізу, значимою є лише невелика частина переліку ознак. Визначити значущі для типології ознаки можна, застосувавши статистичні методи теорії інформації, або шляхом розробки гіпотез про значущість тих, чи інших ознак з подальшою їх верифікацією.

Ми пропонуємо гіпотезу, що визначальним є не сам набір показників частот імпорту окремих центрів виробників, а їх груп. Список основних центрів експортерів може бути поділений за територіальним принципом. Мож-

Таблиця 17. Розподіл часток сумарних об'ємів за центрами в третій чверті IV ст. до н. е., %

	Білозерське поселення	Ольвійська група поселень	Фанагорія	Волна 4	Берегове 4
Хіос	23,20	7,35	17,10	35,90	13,90
Ікос	9,64	15,11	10,80	5,50	8,80
Менда	12,24	7,46	7,80	7,60	25,60
Гераклея	7,04	6,41	14,60	10,50	16,60
Синопа	8,94	6,54	4,70	9,20	3,90
Фасос	1,12	2,58	35,90	13,60	10,20
Муригіоль		0,48		0,10	
Пепарет	2,39	13,56		3,80	2,60
Кнід	21,84	18,85		2,50	6,40
Кос	3,04	0,87			
Еріфрі	0,89	1,90		1,30	
н/ц	9,66	18,89	9,10	10,00	12,00
Σ, %	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

Таблиця 18. Розподіл часток сумарних об'ємів за центрами в останній чверті IV — початок III ст. до н. е., %

	Білозерське поселення	Ольвійська група поселень	Пантікапей	Генеральське-Західне	Північно-Західний Схил	Пустинний Берег II	Фанагорія	Волна 4	Берегове 4
Хіос	27,50	6,45	1,79	0,89	1,50	6,25	4,90	10,70	
Гераклея	4,70	2,70	3,57	1,79	1,50	12,50	5,50	6,40	6,30
Синопа	7,10	12,84	33,04	48,00	39,75	51,00	15,30	30,80	22,00
Фасос	0,30	3,30	4,46	0,89	4,00	6,25	9,90	4,40	15,30
Кнід	32,80	24,70	24,10	14,29	16,75		30,60	30,20	23,70
Кос	13,00	3,08	13,39	16,95	13,75			1,80	14,40
Херсонес	3,40	8,28	4,00	6,00	12,75	14,00	3,90	1,10	
Еріфрі	4,10	8,96							
Родос		15,38					7,50	1,10	
Колхіда			5,36	0,89			10,80	4,00	6,20
н/ц	7,10	14,31	10,29	10,30	10,00	10,00	11,60	9,50	12,10
Σ	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

на виділити три регіональні групи: північно-західна частина Егейського моря, південно-східна частина Егейського моря, регіон Чорного моря (табл. 19).

Тепер подивимось на табл. 20, в якій зведено дані з урахуванням регіональних груп. І спробуємо розібратись в отриманих результатах.

У межах першої чверті на всіх пам'ятках, окрім Генеральського-Західного, домінує продукція Північно-Західної Егеїди: середній показник у групі 43,6 % (для цього періоду — Ікос), на долю Південно-Східної Егеїди припадає в середньому 35 % (для цього періоду — Хіос), продукція чорноморських центрів займає в середньому 12 % (для цього періоду — Гераклея).

У першій половині IV ст. до н. е. спостерігається збільшення долі Південно-Східної Егеїди, яка виходить на перше місце з показником у середньому 35 %, доля Північно-Західної Егеїди зменшилась до 29,6 % у середньому, доля чорноморських центрів зросла до 18,6 % у середньому.

Для другої—третьої чверті IV ст. до н. е. фіксується територіальна відмінність. Ольвійська зона (Білозерське поселення, ольвійська група поселень) характеризується наступними показниками — на першому місці продукція Південно-Східної Егеїди з 40 % у середньому, Північно-Західна Егеїда з долею 26 % у середньому займає другу позицію, на чорноморські центри припадає 19,3 %. Зона європейського Боспору: на першому місці Північно-Західна Егеїда з долею 33 % у середньому, продукція чорноморських центрів займає 41,6 % ринку, а Південно-Східної Егеїда 11,4 %.

Для третьої чверті IV ст. до н. е. знову спостерігається територіальна специфіка — регіон Ольвії та азійський Боспор. Регіон Ольвії на першому місці Південно-Східна Егеїда з 39 % у середньому, на другому — Північно-Західна Егеїда з долею 32 % у середньому, чорноморські центри займають 14,5 % ринку. Азій-

ський Боспор — Північно-Західна Егеїда 44 %, Південно-Східна Егеїда 25,7 %, чорноморські центри 19,8 %.

Для третьої чверті IV ст. до н. е. знову спостерігається територіальна специфіка — регіон Ольвії та азійський Боспор. Регіон Ольвії: на першому місці Південно-Східна Егеїда з 39 % у середньому, на другому — Північно-Західна Егеїда з долею 32 % у середньому, чорноморські центри займають 14,5 % ринку. Азійський Боспор: Північно-Західна Егеїда 44 %, Південно-Східна Егеїда 25,7 %, чорноморські центри 19,8 %.

У четвертій чверті IV ст. до н. е. ми знову бачимо регіональну специфіку, тепер виділилось три зони: хора Ольвії, європейський та азійський Боспор (табл. 21).

Ілюстративна модель

У результаті проведених розрахунків ми отримали кількісні показники. Вони дають змогу більш-менш детально описати динаміку колювання імпорту в керамічній тарі двох великих регіонів Північного Причорномор'я: Північно-Західний (Ольвія) та Північно-Східний (Боспор).

Перед тим як перейти до викладу можливих пояснень зафіксованих фактів, спробуємо наповнити отримані статистичні показники відсотків росту та спаду числовими показниками умовних об'ємів.

Порівнюємо показники хори Ольвії та азійського Боспору за даними вибірок, проаналізованих О.В. Кузнєцовою. Припустимо, що сумарний річний об'єм товарів, імпортованих в обидва регіони в період першої половини IV ст. до н. е., рівний 1000 у.о.о. (умовних одиниць об'єму). Щоб вирахувати цей показник для решти періодів, треба використати дані динаміки зміни сумарного показника частоти абсолютних об'ємів для хори Ольвії та азійського Боспору (див. табл. 1, для сумарної характеристики певного регіону ми в подальшому будемо використовувати середне арифметичне показників вибірок з пам'яток, які його складають). Отримані результати подано у табл. 22.

Тепер проаналізуємо показники об'ємів основних імпортерів за хронологічними періодами (табл. 23).

Ми фіксуємо досить близькі показники розподілу об'ємів між територіальними групами імпортерів у межах першої половини IV ст. до н. е.

Таблиця 19. Розподіл центрів виробництва за територіальними групами

Регіон	Центри імпортери
Північно-західна частина Егейського моря	Фасос, Менда, Пепарет, Ікос
Південно-східна частина Егейського моря	Хіос, Еріфрі, Кнід, Кос, Родос
Регіон Чорного моря	Гераклея, Синопа, Херсонес, Колхіда

Таблиця 20. Розподіл часток сумарних об'ємів центрів виробництва, об'єднаних у територіальні групи, %

	Білозерське поселення	Ольвійська група поселень	Пантикапей	Генеральське-Західне	Північно-Західний Схил	Пустинний Берег II	Фанагорія	Волна 4	Берегове 4
	Перша чверть IV ст. до н. е.								
Північно-західна частина Егейського моря Південно-східна частина Егейського моря Регіон Чорного моря	39,25	45,80	62,00	27,34					
	35,21	23,86	25,00	56,00					
	10,60	9,53	11,00	16,66					
	Перша половина IV ст. до н. е.								
Північно-західна частина Егейського моря Південно-східна частина Егейського моря Регіон Чорного моря	24,98	27,92					37,60	24,60	32,90
	42,71	24,55					30,20	44,50	33,70
	15,12	22,49					14,10	19,80	21,60
	Друга – третя чверть IV ст. до н. е.								
Північно-західна частина Егейського моря Південно-східна частина Егейського моря Регіон Чорного моря	23,68	28,17	53,45	30,17	31,89	16,38			
	49,97	29,61	1,72	13,79	9,48	20,69			
	16,82	21,82	31,04	42,25	43,97	49,14			
	Третя чверть IV ст. до н. е.								
Північно-західна частина Егейського моря Південно-східна частина Егейського моря Регіон Чорного моря	25,39	38,71					54,50	30,50	47,20
	48,97	28,97					17,10	39,70	20,30
	15,98	12,95					19,30	19,70	20,50
	Четверта чверть IV ст. до н. е.								
Північно-західна частина Егейського моря Південно-східна частина Егейського моря Регіон Чорного моря	0,30	3,30	4,46	0,89	4,00	6,25	9,90	4,40	15,30
	77,40	58,57	39,28	32,13	32,00	6,25	43,00	43,80	38,10
	15,20	23,82	45,97	56,68	54,00	77,50	35,50	42,30	34,50

У третій чверті стає помітною різниця розподілу об'ємів між територіальними групами імпортерів. Доля полісів південно-

Таблиця 21. Сумарні дані розподілу часток сумарних об'ємів центрів виробництва, об'єднаних у територіальні групи, %

	Хора Ольвії	Європейський Боспор	Азійський Боспор
Північно-західна частина Егейського моря	1,80	3,90	8,40
Південно-східна частина Егейського моря	68,00	27,40	41,00
Чорне море	19,50	58,50	39,90

Таблиця 22. Динаміки зміни сумарного показника частоти абсолютних об'ємів для хори Ольвії та азійського Боспору в у. о. о.

Період	V ст. у. о. о.	Коефіцієнт Аврама—Поснару-Бордя, %
Перша чверть IV до н. е.	1000	
Друга чверть IV до н. е.	2797	279,65
Третя чверть IV до н. е.	3218	115,02
Четверта чверть IV до н. е.	1707	53,06

східної частини Егейського моря в сумарному об'ємі азійського Боспору скорочується в порівнянні з першою половиною століття на 10 % (з 36 до 26 %). У той же час доля полісів північно-західної частини Егейського моря зростає на 12 % (з 32 до 44 %). У межах тієї ж третьої чверті показники розподілу об'ємів між територіальними групами імпортерів хори Ольвії демонструють протилежну схему змін. Доля полісів південно-східної частини Егейського моря зростає на 5,5 %, як і частка полісів північно-західної частини Егейського моря, яка зростає на ті ж 5,5 % (з 26,5 до 32 %).

Різке, навіть можна сказати, катастрофічне скорочення частки полісів північно-західної частини Егейського моря в сумарному об'ємі в останній чверті IV на початку III ст. до н. е. Цей показник для хори Ольвії та азійського Боспору склав відповідно $\approx 2,0$ % та 10 %. Якщо це скорочення подати в у. о. о., воно виглядає справді катастрофічним. Так, у відсотках доля полісів північно-західної частини Егейського моря скоротилась відповідно для хори Ольвії з 32 до 1,8 % (у 17,7 рази) та азійського Боспору з 44 до 9,9 % (у 4,4 рази). При перерахунку в у. о. о. це скорочення виглядає так: хора Ольвії

Таблиця 23. Динаміки зміни сумарного показника частоти абсолютних об'ємів для хори Ольвії та Боспору в у. о. о.

		Перша половина IV до н. е.		Третя чверть IV до н. е.		Четверта чверть IV до н. е.	
		Ольвія	Боспор	Ольвія	Боспор	Ольвія	Боспор
Південно-східна частина Егейського моря	Хіос	336	361	277	136	163	14
		33,6 %	36,1 %	15,3 %	22,3 %	17,0 %	5,2 %
	Кнід			367	18	276	76
				20,3 %	3,0 %	28,8 %	28,2 %
	Кос			36	0	77	14
				2,0 %	0,0 %	8,0 %	5,4 %
	Еріфрі			25	2	62	
Північно-західна частина Егейського моря				1,4 %	0,4 %	6,5 %	
	Родос					74	8
						7,7 %	2,9 %
	Σ	336	361	706	159	652	112
		33,6 %	36,1 %	39,0 %	26,0 %	68,0 %	41,6 %
	Ікос	48	28	224	51		
		4,8 %	2,8 %	12,4 %	8,4 %		
Північно-західна частина Егейського моря	Фасос	70	151	34	121	17	27
		7,0 %	15,1 %	1,9 %	19,9 %	1,8 %	9,9 %
	Менда	107	122	179	84		
		10,7 %	12,2 %	9,9 %	13,7 %		
	Пепарет	39	15	145	13		
		3,9 %	1,5 %	8,0 %	2,1 %		
	Σ	265	317	579	268	17	27
		26,5 %	31,7 %	32,0 %	44,0 %	1,8 %	9,9 %

Регіон Чорного моря	Гераклея	130 13,0 %	147 14,7 %	121 6,7 %	85 13,9 %	35 3,7 %	16 6,1 %
	Синопа	59 5,9 %	38 3,8 %	139 7,7 %	36 5,9 %	96 10,0 %	61 22,7 %
	Херсонес					56 5,8 %	5 1,7 %
	Колхіда						19 7,0 %
	Σ	188 18,8 %	185 18,5 %	262 14,5 %	120 19,7 %	187 19,5 %	100 37,4 %
Муригіоль		15 1,5 %	10 1,0 %	4 0,2 %	0 0,0 %		
н/ц		196 19,6 %	127 12,7 %	259 14,3 %	63 10,3 %	103 10,7 %	30 11,1 %
Σ		1000 100,0 %	1000 100,0 %	1810 100,0 %	610 100,0 %	959 100,0 %	268 100,0 %
				181 %	61 %	53 %	44 %

з 579 до 17 (у 34 рази), азійський Боспор з 268 до 27 (у 10 разів).

Стабільний рівень надходження продукції причорноморських центрів виробництва. Він однаковою мірою фіксується як у відсотковому вираженні так і при переведенні цих показників в у. о. о. У періоди, за якими ми провадимо аналіз (перша половина, третя чверть, остання чверть IV — початок III ст. до н. е.), показники долі імпорту причорноморських центрів в сумарному об'ємі представлено наступними послідовностями. Для хори Ольвії — 18,8, 14,5, 19,5 %, для європейського Боспору — 18,5, 19,7, 37,4 %. Бачимо фактично рівні показники за винятком різкого збільшення на європейському Боспорі у четвертій чверті IV — початку III ст. до н. е. У перерахунку на у.о.о. ці ряди мають наступний вигляд: хора Ольвії — 188, 262, 187; європейський Боспор — 185, 120, 100.

Таким чином, ми бачимо, що тенденція до збільшення долі продукції причорноморських центрів у сумарному об'ємі імпорту на європейський Боспор в останній чверті IV — початку III ст. до н. е. пояснюється збереженням об'єму імпорту на рівні близькому до попереднього періоду при значному скороченні сумарного об'єму. В свою чергу, показники першого та останнього етапів хори Ольвії свідчать, що після скорочення обсягів надходження товарів в останній чверті IV ст. до н. е. імпорт причорноморських центрів повернувся до рівня першої половини століття. Отож, можна стверджувати, що обсяг продукції причорноморських центрів зазнавав значно менших коливань у порівнянні з іншими територіальними групами імпортерів.

Брашинский И.Б. Методы исследования античной торговли (на примере Северного Причерноморья). — Л.: Наука, 1984.

Внуков С.Ю. Причерноморские амфоры I в. до н. э. — II в. н. э. (морфология). — М.: Институт археологии РАН, 2003.

Кац В.И. Греческие керамические клейма эпохи классики и эллинизма (опыт комплексного изучения). — Симферополь; Керчь, 2007 (Боспорские исследования. — Вып. XVIII).

Кузнецова Е.В. Методика изучения античной торговли (на примере керамического комплекса Фанагорийского городища) // *Antiquitas Iuventae*. — 2005. — С. 159—172.

Кузнецова Е.В. Динамика торговых связей поселения Волна-4 (по данным керамической тары) // *Вестник Нижегородского университета. Социальные науки*. — 2012. — Вып. 6. — С. 173—179.

Кузнецова Е.В. Торговые связи поселения Береговой-4 (по материалам керамической тары) // *Известия Саратовского университета. Серия История. Международные отношения*. — 2012а. — № 3. — С. 74—79.

Лемешко Б.Ю., Лемешко С.Б., Постовалов С.Н., Чимитова Е.В. Статистический анализ данных, моделирование и исследование вероятностных закономерностей (компьютерный подход). — Новосибирск: Изд. НГТУ, 2011.

Ломтадзе Г.А., Масленников А.А. К реконструкции торгово-экономической ситуации на хоре европейского Боспора // *Проблемы истории, филологии, культуры* — 2004 — № 14. — С. 142—161.

Немцев С.О. Динаміка надходження товарів у керамічній тарі на Білозерське поселення хори Ольвії (спроба кількісної оцінки) // *Археологія*. — 2014. — № 1. — С. 28—41.

Немцев С.О. Можливості метрологічного аналізу амфорного матеріалу для побудови хронології на прикладі колекції з поселення Каталине I // *Археологія*. — 2013. — № 2. — С. 83—100.

Федеров-Давыдов Г.А. Статистические методы в археологии. — М.: Высшая школа, 1987.

Надійшла 06.03.2017

С.О. Немцев¹

¹ Ассистент кафедры всемирной истории и историографии, заведующий археологической лаборатории Херсонского государственного университета, Nemcew@ukr.net

ТОРГОВЛЯ ТОВАРАМИ В КЕРАМИЧЕСКОЙ ТАРЕ В IV в. до н. э. (процедура сравнения статистических показателей импорта)

Проанализировано набор математических методов, применимых для сравнения и оценки информативности статистических показателей импорта с нескольких памятников.

Сделан вывод о наибольшей информативности сравнения показателей поступления товаров не отдельных центров экспортеров, а их групп. Выделены три группы центров экспортеров для IV в. до н. э.:

1. Северо-западная часть Эгейского моря;
2. Юго-восточная часть Эгейского моря;
3. Черное море.

Предложен новый метод сравнения статистических показателей импорта для памятников с выборками амфорного материала разного объема — «иллюстративная модель».

К л ю ч е в ы е с л о в а: античная торговля, хора Ольвии, Боспор, амфора, плотность распределения объемов

Serhii O. Nemtsev¹

¹ Assistant of the World History and Historiography Department
and head of the Archaeological Laboratory of the Kherson State University, Nemcew@ukr.net

TRADE IN COMMODITIES IN CERAMIC CONTAINERS IN 4TH CENTURY BC (Procedure of Comparison Import Statistical Indicators)

Set of mathematic methods used for the comparison and evaluation of the informational content of import statistical indications from several sites is analysed.

The conclusion is made that the most informative is the comparison of commodities supply indications not from separate exporting centres, but from groups of them. Three groups of exporting centres are determined for the 4th century BC:

1. The north-west area of the Aegean Sea;
2. The south-east area of the Aegean Sea;
3. The Black Sea.

«Illustrative model», a new method of comparison the import statistical indicators for the sites with sets of amphorae materials of various capacity is proposed.

К е y w o r d s: Ancient Greek trade, chora of Olbia, amphora, relative density volumes

References

- Brashynskii I.B. Metody issledovaniia antichnoi torgovli (na primere Severnogo Prichernomoria). Leningrad: Nauka, 1984.
- Federov-Davydov G.A. Statisticheskie metody v arkheologii. Moskva: Vysshiaia shkola, 1987.
- Kats V.I. Grecheskie keramicheskie kleima epokhi klassiki i ellinizma (opyt kompleksnogo izucheniia). *Bosporskie issledovaniia*. Simferopol; Kerch, 2007, iss. XVIII.
- Kuznetsova E.V. Dinamika torgovykh svyazei poseleniia Volna 4 (po dannym keramicheskoi tary). *Vestnik Nizhegorodskogo universiteta. Sotsialnye nauki*. 2012, iss. 6, pp. 173-179.
- Kuznetsova E.V. Torgovyie svyazi poseleniia Beregovoi-4 (po materialam keramicheskoi tary). *Izvestiia Saratovskogo universiteta. Seriya Istoriia. Mezhdunarodnye otnosheniia*. 2012a, no. 3, pp. 74-79.
- Kuznetsova E.V. Metodika izucheniia antichnoi torgovli (na primere keramicheskogo kompleksa Fanagoriiskogo gorodishcha). *Antiquitas Iuventae*. 2005, pp. 159-172.
- Lemeshko B.Yu., Lemeshko S.B., Postovalov S.N., Chimitova E.V. Statisticheskii analiz dannykh, modelirovanie i issledovanie veroiatnostnykh zakonornostei (kompiuternyi podkhod). Novosibirsk: Izdatelstvo NGTU, 2011.
- Lomtadze G.A., Maslennikov A.A. K rekonstruktsii torgovo-ekonomicheskoi situatsii na khore evropeiskogo Bospora. *Problemy istorii, filologii, kultury*. 2004, no. 14, pp. 142-161.
- Nemtsev S.O. Mozhlyvosti metrolohichnoho analizu amfornoho materialu dlia pobudovy khronolohii na prykladi kolektsii z poselennia Katelnye I. *Arkheolohiia*. 2013, no. 2, pp. 83-100.
- Nemtsev S.O. Dynamika nadkhodzhennia tovariv v keramichnii tari na Bilozerske poselennia khory Olvii (sproba kilkinsoi otsinky). *Arkheolohiia*. 2014, no. 1, pp. 28-41.
- Vnukov S.Yu. Prichernomorskie amfory I v. do n. e. - II v. n. e. (morfologiya). Moskva: Institut arkheologii RAN, 2003.

Л.С. Клочко *

ОСОБЛИВОСТІ КОСТЮМІВ СКІФ'ЯНОК НА ЗЕМЛЯХ ПОСУЛЛЯ

У статті йдеться про декоративні елементи, які визначають своєрідність костюмів скіф'янок регіону лісостепового Лівобережжя за матеріалами досліджень Посульських курганів. Особливості вбрання можна визначити за прикрасами та аксесуарами різних категорій: сережки у формі перекинутого конусу, підвіски у вигляді вісімки, кільця з виступами, шпильки, браслети для ніг. Поєднання оздоб у костюмних комплексах відповідало естетичним ідеалам певної спільноти, мало знакове навантаження і відбивало хронологічні, етнолокальні, соціальні, вікові чинники.

Ключові слова: Скіфія лісостепового Лівобережжя, кургани Посулля, скіфські костюми.

Широкому загалу скіфський костюм відомий за пам'ятками торевтики. Вже навіть склалося стереотипне уявлення про вбрання кочовиків, яке поєднало досконалі за практичними вимогами та художніми характеристиками речі. Але Скіфія була населена різноетнічними племенами, про що свідчать і писемні документи, і археологічні дані. Геродот описав склад населення, яке мешкало у степових і великих лісостепових масивах Північного Причорномор'я (Herod., IV, 17—27).

Досліджуючи головні убори, одяг, взуття за археологічними матеріалами, фахівці застосовують комплексне та компоративне вивчення всіх решток, прикрас, писемних та образотворчих пам'яток. І хоча не всі джерела мають однакову повноту, в кожному разі, залучаючи їх, отримуємо відомості, за якими можна відтворити костюмний комплекс або його складові. У цій роботі використано також надбання етнографічної науки: понятійний апарат, деякі теоретичні засади. Так, завдяки багаторічним спостереженням науковці дійшли висновку: *«крій одягу та інші його риси найчастіше фор-*

*муються не в рамках народу, а в межах регіону»*¹ (Лобачева 1989, с. 35). Це стосується, насамперед, буденного одягу, бо його форми виникли відповідно до кліматичних умов та особливостей господарської діяльності. Вбрання, що належить до категорії парадного чи репрезентативного, має особливості, пов'язані з різними факторами буття спільноти (соціальний устрій, етнічні традиції, естетичні ідеали, розвиток художньої творчості). Натомість, С.О. Яценко вважає, що особливості вбрання визначені приналежністю до певного етносу. Так, в монографії «Костюм Древней Евразии» С.О. Яценко дослідив убрання 13 народів, етногенез яких пов'язаний з іраномовними племенами. Як зазначає автор: *«...костюм найбільших іраномовних народів вперше розглядається в його початковій єдності, у наступній еволюції та взаємозв'язку і в локальній специфіці»* (Яценко 2006, с. 17). Це цікавий підхід до вивчення теми, хоча в ньому переважають декларативні ноти. На мій погляд, дослідження таких явищ культури, як костюм, тільки за етнолінгвістичною ознакою (визначення С.О. Яценка) має суттєві недоліки тому, що спонукає автора до певних обмежень. Так, С.О. Яценко не наводить свідчень про «початкову єдність» у вбранні різних «іранців», не намагається відшукати корені локальної своєрідності костюмів, а широкий огляд убрання народів, які заселяли значну територію від давнини до середньовіччя, призводить до поверховості, побіжності у висвітленні деяких питань.

Отже, повернемося до вивчення вбрання населення окремого регіону Скіфії — лісостепового Лівобережжя. Археологи виділяють тут три великі зони розселення племен, вірогідно, зі схожими способами господарювання. Йдеться про терасову рівнину вздовж лівого берега Дніпра, Посульсько-Донецький ареал, землі в районі середньої течії р. Ворскли. Ці області були заселені землеробами, які мали

* КЛОЧКО Любов Степанівна — кандидат історичних наук, зав. науково-дослідного відділу «Історія ювелірного мистецтва в Україні» Музею історичних коштовностей України (МІКУ) — філіалу Національного музею історії України, treasures_museum@ukr.net

¹ Тут і далі переклад цитат з російської мови здійснений автором статті.

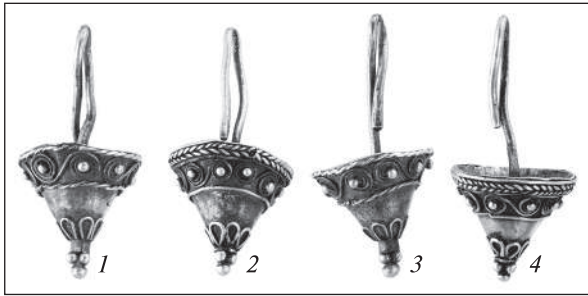

Рис. 1. Сережки у вигляді перекинутого конуса: 1–2 — ІНУ, інв. № ДМ-6355-6356; 3–4 — інв. № ДМ-6354 і 6358

різне походження. Найбільше даних про етнічну приналежність племен, які мешкали на Ворсклі: вони споріднені зі скіфами-орачами (тобто населенням Дніпровського Правобережного Лісостепу) (Ільинская, Тереножкин 1983, с. 229). На території Тerasового Лісостепу та Посулля склалася своєрідна ситуація, можливо, пов'язана зі змінами населення (Там само, с. 307—308).

Реконструкцію всіх компонентів убрання, притаманного жінкам Лівобережного Лісостепу, можна здійснити за археологічними матеріалами з деякими гіпотетичними припущеннями.

Характеристики костюмів відбивають накладні (знімні) прикраси різних категорій: для голови — сережки, підвіски; шийно-нагрудні — гривни, намисто; наручні — браслети, персні; для ніг — браслети. Всі категорії оздоб мали естетичне та знакове навантаження: утворюючи стійкі комбінації, прикраси відбивають хронологічні, етнолокальні, соціальні, вікові чинники. На землях Лівобережжя знайдено декоративні елементи жіночого вбрання, що дозволяють визначити його етнолокальні ознаки. Найбільш яскраві комплекси походять з курганів Посулля та терасового Лісостепу (Ільинская 1968, с. 136—188).

Архаїчні костюми (за знахідками з поховань VI ст. до н. е.) містять нашійні прикраси з напівкоштовного каміння, скла, склоподібної маси, браслети наручні та ножні, шпильки (переважно бронзові). Такі набори прикрас зафіксовано в курганах поблизу с. Оксютинці (10, 15, 17), с. Вовківці (2, 5), с. Герасимівка (1, 2), с. Попівка (2, 3, 13, 15); с. Поставмуки (2, 3). Серед декоративних елементів у вбранні жінок, поховання яких дослідили у зазначених курганах, майже немає сережок. Виключення становлять бронзові цвяхоподібні сережки з поховання в кургані 54 поблизу с. Ярмолинці (Ільинская 1968, с. 63). Цвяхоподібні оздоби були етнолокальною ознакою костюмів жінок,

які мешкали на землях лісостепового Правобережжя, але в середовищі племен Посулля сережки-цвяшки не мали поширення (Клочко 2016, с. 105).

Сережки посідали особливе місце у декорі вбрання. Вивчення костюмів Скіфії показало, що оздоби цієї категорії у V—IV ст. до н. е. відзначаються розмаїттям форм та модифікацій (мабуть, були індивідуальні замовлення на виготовлення прикрас). Але деякі моделі вирізнялися особливий зміст, і оздоби набували популярності в середовищі тієї або іншої соціальної, чи етнолокальної групи.

Сережки різних типів зафіксовано у костюмах жінок, похованих у Посульських курганах на межі VI—V і в V—IV ст. до н. е. Наприклад, с. Оксютинці, курган 5 — золоті скроневі підвіски-кільця; курган 16 — дві бронзові кільцеподібні сережки (кінці заходять один за другий); курган 3 в уроч. Стайкин Верх — золота сережка у формі перекинутого конуса; с. Будки — дві золоті кільцеподібні сережки (з підвіскою ?); с. Вовківці, курган 4, поховання 4: небіжчиця у східній частині камери була з парою золотих сережок типу «перекинутий конус»; жінка в західній частині могили буда з непарними золотими сережками (біконічна та «кораблик»), між черепами обох скіф'янок — дві сережки типу «перекинутий конус» (Ільинская 1968, с. 52, табл. XLI, 1—16; XLII, 1—5).

Чіткі риси «локального індикатора» мали сережки «у вигляді перекинутого конуса». Основна деталь оздоби — золотий конус, стінки якого вкривають візерунки з напаяних дротининок і кульок зерні, а основа чи «денце» — гладенька. До основи припаяна тоненька дротяна дужка із загнутим і загостреним кінцем. Кожна сережка має завершення — пірамідку з трьох кульок зерні та своєрідну розетку з «пелюстками» у формі петель, виконану з гладенького дроту (рис. 1, 1, 2, 3, 4). Сережки «перекинутий конус» мають деякі спільні риси з цвяхоподібними з конічним щитком. Обидва типи схожі, насамперед, за абрисом основної деталі. Названі моделі з'явилися у V ст. до н. е. — час активного поширення еллінських предметів у середовищі місцевого населення. Прикраси належать до рідкісних форм, які відповідали естетичним уподобанням мешканців лісостепових регіонів (Петренко 1978, с. 28). На думку деяких дослідників, прототипом «перекинутого конуса» стали грецькі прикраси (Петренко 1978, с. 144). Це припущення виникає, насамперед, завдяки аналізу декору виробів — візерунків з тоненької дротинки у поєднанні з дрібною зерню. Та-

кий технологічний прийом з'явився в Елладі наприкінці VI ст. до н. е. (Уільямс, Огден 1979, с. 33). Технологія виробництва дроту — питання, відповідь на яке можна отримати, аналізуючи кожен витвір. Фахівці одностайні в тому, що волочильну дошку з отворами різного діаметру для протягування стрижня почали використовувати за часів раннього середньовіччя (Уільямс, Огден 1979, с. 27). В античному світі круглий у перетині дріт з різних металів, мабуть, виготовляли способом кування та полірування стрижня. Складніші технічні прийоми майстри застосовували, щоб отримати дротинку маленького діаметру (менше, ніж 1,0 мм) — вузеньку золоту стрічку скручували по довжині, а потім протягували між двома дерев'яними плоскими поверхнями. Такий висновок зробили Д. Уільямс та Д. Огден, аналізуючи витвори, оздоблені візерунками з тоненьких дротинок. Слід уточнити опис технології: на збільшених знімках добре видно спіральні витки стрічки, тобто її скручування нагадує процес прядіння. Археологічні матеріали свідчать, що саме у цей час у різних центрах почали робити золотні нитки, т. зв. прядене золото (Крупа, Кришталь 2007, с. 145).

Історики ювелірного мистецтва підкреслюють, що для оздоблення витворів майстри шукали різні варіанти застосування дротинок. Можливості ювелірів розширювали «плетінки» — перекинуті між собою гладенькі золоті дротинки. Дві «плетінки» з протилежно направленими витками нагадують «ялинковий» візерунок або «косичку». Вироби інколи прикрашали рубчастим дротом — на гладеньких дротинках робили борозенки спеціальним інструментом. Використовували також техніку зерні. Античні майстри досконало оволоділи секретом т. зв. дифузного паяння, коли дрібні шматочки золота перетворювали на кулясті гранули шляхом нагрівання майже до розплавлення. Згідно з візерунком деталі (кулясті гранули) склеювали одна з одною сумішшю мідного сплаву і клею, далі був процес нагрівання, в результаті якого клей перетворювався на вуглець, вивільняв мідь, а вона проникала в золото (Уільямс, Огден 1979, с. 23). Ці технологічні прийоми, мабуть, з V ст. до н. е. у Північному Причорномор'я поширювали еллінські майстри. Вони ж застосовували складні ювелірні техніки, виконуючи замовлення скіфів.

Сережки типу «перекинутий конус» властиві тільки для вбрання мешканок ареалу Посулля. Ювелірні техніки, про які йшлося вище, застосовували для оформлення сережок, що

одержали в нашій літературі назву «калачики», а у зарубіжній науці прийняті такі визначення: «човникоподібні», «кораблики», «місяцеподібні». Назви відбивають уявлення про виток форми, походження якої пов'язане з художнім образом човна-місяця, тобто місяця, оберненого «ріжками догори». Мотив з'явився у декоративному мистецтві Єгипту в III тис. до н. е. і впродовж певного часу став основою для створення прикрас, популярних у I тис. до н. е. (Nadaczek 1903, S. 13, 21). Деякі форми прикрас виникли як результат взаємодії скіфських та грецьких традицій. Найбільшого поширення сережки «човники» набули у V—IV ст. до н. е. у костюмах скіфської плеємної верхівки (Бессонова 2007, с. 25).

Сережки типу «кораблик» вирізняються однаковою будовою. Їх корпус, зроблений з об'ємних половинок, розширених у середній частині і звужених на кінцях, і дротяна дужка має відігнутий кінець. Обидві деталі корпуса оздоблені візерунками з тоненьких дротинок та дрібних гранул. Аналіз морфологічних особливостей сережок «човників» дозволяє виділити кілька типів та варіантів за оформленням «ріжок». У костюмних комплексах з курганів Посулля були прикраси з розетками на обох кінцях корпусу (курган 4, поховання 4 поблизу с. Вовківці та випадкові знахідки) (рис. 2, 1, 2). Привертає увагу одна з них, яка має тулуб у вигляді дугоподібно зігнутої трубочки.

Увагу дослідників привернула сережка, що за формою нагадує геометричну фігуру, утворену двома з'єднаними основами конусами, між якими напаяно чотири кульки зерні. Кожний конус виготовлено зі спіралью намотаних дротинок. До верхньої деталі припаяно дужку із круглого у перетині дроту, кінці якої заходять одна за одну. Завершення нижнього конусу сережки — це пірамідка з чотирьох кульок зерні (рис. 2, 3). На землях Скіфії, як підкреслювала В.А. Іллінська, оздоба такої форми надзвичайно рідкісна, а областю поширення біконічних сережок є територія Інгушетії (Луговий могильник), отже, подібні прикраси можуть свідчити про певні зв'язки з Кавказом (Ильинская 1968, с. 140).

У переліку знахідок сережок на території Посулля можна назвати кільцеподібні моделі. Вони мали значне поширення на всій території Скіфії. Ювеліри створювали такі сережки за двома схемами: 1) кільце, зроблене з круглого чи квадратного у перетині дроту, з плоского перекинутого стрижня; 2) кільце з підвіскою. Останні представлені намистинами зі склопо-

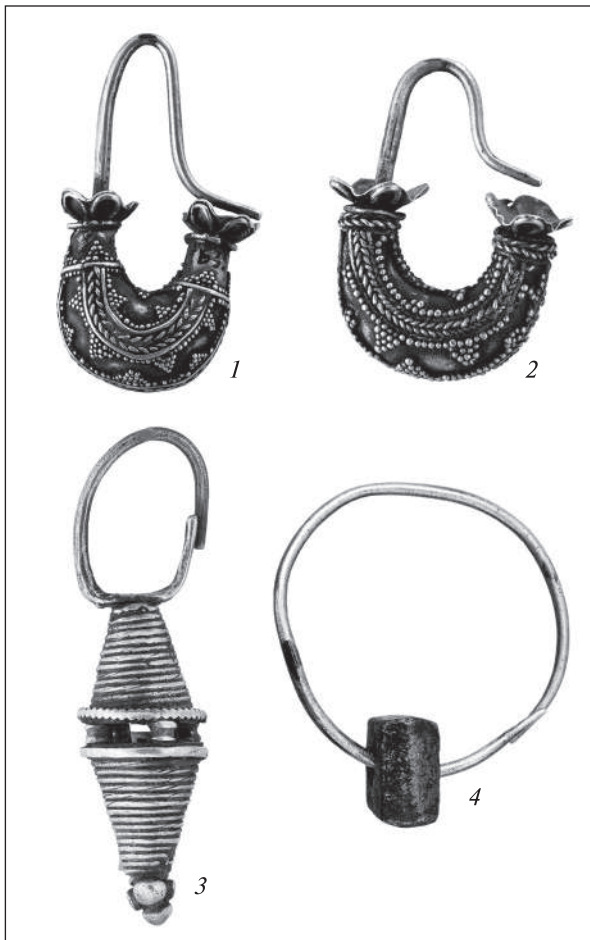

Рис. 2. Серезки кораблики: 1 — МІКУ, інв. № ДМ-6353; 2 — інв. № ДМ-6273; 3 — серезка біконічна (МІКУ, інв. № ДМ-6352); 4 — серезка кільцеподібна (МІКУ, інв. № ДМ-6472)

дібної маси, бурштину, самоцвітів; камінцями та іклами, пронизками, металевими кільцями, пластинками з рельєфними візерунками, які у різний спосіб приєднували до основної деталі — кільця. Підвіски часто акцентували значення серезок як естетичного знака. Ідея прикрас у вигляді кільця дуже давня. Можливо, кільцеподібні серезки за походженням є найбільш ранньою формою прикрас. На європейській території оздобу, схожі за обрисами з тими, які ми бачимо у скіфському вбранні, з'явилися ще в енеоліті. Прототипами саме скіфських прикрас, ймовірно, були великі кільцеподібні серезки білогрудівської культури.

Серезки-кільця жінки з лісостепового Лівобережжя носили у IV ст. до н. е. (с. Стайкин Верх, курган 16; с. Оксютинці, курган 5; с. Будки.) (Ильинская 1968, с. 32, 37, 42). Одна зі знахідок — серезка із круглого у перетині дроту зі звуженими і загостреними кінцями (заходять один за другий), а на кільце одягнено підвіску у вигляді кам'яної намистини

(рис. 2, 4). Подібні серезки походять з курганів 38, поховання 2 поблизу хут. Одрадний Миколаївської обл.; 29, поховання 5 поблизу с. Кут Дніпропетровської обл. (Петренко 1978, с. 37, табл. 24, 11; 25, 15). Привертає увагу, що у вбранні деяких скіф'янок була тільки одна серезка: кільцеподібна у небіжчиці з кургану 5 поблизу с. Оксютинці; золота серезка у формі перекинутого конуса з костюмного комплексу з кургану 3 в уроч. Стайкин Верх. Встановлено, що у 23 % усіх наборів ювелірних виробів, які належали скіф'янкам, зафіксовано по одній серезці. Можливо, це вияв таких факторів, як суспільний та сімейний статус жінки, її вік, традиції роду. За спостереженнями дослідників одну серезку носили юні дівчата або літні жінки. Етнографічні матеріали свідчать, що у деяких народів (наприклад, у Середній Азії) серезки були знаками спроможності жінки до народження: одну оздобу носили ті, що не могли народити через вік (дуже молоді дівчатка або старші жінки) (Чвырь 1970, с. 118). Можливо, у скіфів існувала така само традиція.

Важливий елемент костюмних комплексів скіф'янок — нашійні прикраси різного виду. Характерною ознакою оздоб цієї категорії за часів архаїки були здебільшого дрібні намистини у формі конічних розеток та бісер (Ильинская 1968, с. 70). Такі прикраси зафіксовано у деяких похованнях: с. Оксютинці, курган 10 (500 намистин у вигляді кілець), курган 6 (намисто з прозорої і непрозорої склоподібної маси, тобто рублені, конусоподібні розетки); с. Солодка, курган 2 (16 намистин з бурштину, глини, склоподібної маси, 2 біконічні із золотисто-зеленої склоподібної маси); с. Герасимівка, курган 1 (на кам'яному блюді зафіксовано низку з 80 намистин, великого розміру зі скляної маси, 8 тис. бісеринок); с. Вовківці, курган 2 (амулет з просвердленого камінця, намистина коричнева, 100 кілець бісеру, золотисто-зелені намистини із прозорої склоподібної маси та конічні рубчасті розетки); курган 5 (велика кількість дрібних пастових намистин рублених, 16 біконічних зелено-золотавих зі скляної маси і з вічками) (Ильинская 1968, с. 30, 33, 36, 46, 47, 53).

Намисто із бурштину, сердоліку, оніксу та склоподібної маси носили жінки і в V ст. до н. е. У кургані 6 Стайкин Верх виявлено 4 тис. намистин зі склоподібної маси; у кургані 8 — 400 дрібних намистин у вигляді кілець зі склоподібної маси, а також намисто іншої форми; у кургані «А» с. Басівка знайдено сердолікові, бурштинові зі склоподібної маси намистини;

у кургані 6 — сердолікові, бурштинові, з гірського кришталю (низка лежала в ліпній мисці); у Вовківцях, курган 4, поховання 4 — сердолікові, халцедонові, з гірського кришталю, оніксу, склоподібної маси, 51 екз. (Ильинская 1968, с. 29, 30, 40, 52). Як видно з переліку знахідок, серед них зрідка трапляються бурштинові намистини. Дослідження вбрання жінок у населення лісостепового Правобережжя дозволило виділити бурштин як одну з етнолокальних особливостей цього регіону (Klochko 2009, р. 420). У середовищі племен Дніпровського лісостепового Лівобережжя (зокрема, на Посуллі) бурштинові прикраси не набули поширення. Окремі намистини зафіксовано у кількох комплексах V ст. до н. е. У кургані 3 в уроч. Стайкин Верх жінка похована у вбранні, археологічні залишки якого — це золоті сережки, пластинки-аплікації, бронзові шпильки, ножні браслети, а також намисто з 22 камінців з гірського кришталю, сердоліку, бурштину та склоподібної маси (Ильинская 1968, с. 28). Окремі бурштинові намистинки знайдено у пограбованих курганах 6 та «Б» поблизу с. Басівка (Klochko 2009, р. 420). Намисто, мабуть, сприймали як обереги (талісмани).

У V ст. до н. е. відзнаками жіночого вбрання є нашійні прикраси із золота. З поховання у кургані 3 в уроч. Стайкин Верх походить золоте намисто з 35 біконічних намистин та 33 краплеподібних підвісок (Ильинская 1968, табл. VIII, 3). Але особливо привертає увагу ланцюжок, що входив до комплексу прикрас небіжчиці, похованої в кургані 4 (поховання 4) поблизу с. Вовківці (Ильинская 1968, табл. XLI, 11). Прикраса утворена з деталей трьох моделей: фігурними елементами, тобто лунницями, різки яких прикрашені візерунком з тоненьких дртинок (6 екз.); підвісками, виробами складної конфігурації, нижня частина яких була у вигляді пірамідки з 4 порожнистих кульок (нагадує ягоду), верхня — циліндр, що завершується кулькою з наскрізним отвором (12 екз.), а також намистинами у вигляді мініатюрних кульок (рис. 3). Форма підвісок має східне походження. Це засвідчують знахідки на території Передньої Азії (Higgins 1961, табл. 12). Зображення будь-яких плодів сприймали як символи божеств життєдайних сил природи. Такий же зміст мають і лунниці. Цей мотив також був притаманний племенам, що мешкали на землях Малої Азії (Maxwel-Hislop 1971, р. 115). Найбільш ранні зразки ювелірних виробів із зображенням лунниці знайдено серед оздоб скіф'янок, які мешкали у Правобе-

Рис. 3. Намисто з кургану 4, поховання 4 поблизу с. Вовківці (МІКУ, інв. № ДМ-6210)

режному чи Лівобережному Лісостепу (курган поблизу м. Кагарлик, Київська обл.; курган 4 поблизу с. Вовківці, Сумська обл.) (Музей 2004, кат. 44), а пізніше бачимо підвіски-лунниці і у вбранні скіф'янок-степовичок (кургани поблизу с. Богданівка, Казенна Могила в Запорізькій обл.) (Битковский, Полин 1987, с. 82, рис. 9; Бидзиля 1973, с. 37). Золоті нашійні прикраси позначали особливий статус власниць прикрас.

Характерною ознакою вбрання жінок із Посульських племен були шпильки. Ці металеві стрижні належать до аксесуарів, що мають значення етнолокального індикатора, адже шпильки, як відомо, становили ознаку костюмних комплексів населення і Дніпровського Правобережжя впродовж всього скіфського часу (Клочко 2016, с. 110, 111). Найчастіше шпильки використовували як застібки для драпірувального одягу: покривал, плащів. Утилітарне призначення предметів не виключає їх знакових функцій. Так, окрім уже названої, що показувала належність до певної етнолокальної групи населення, існувала ще функція соціальна. Вона відбилася у матеріалах, з яких виготовляли шпильки (бронзи, срібла, золота), та їх оформленні. Принагідно зауважимо, що за доби бронзи предмети у вигляді загостреного стрижня з фігурним наверхшам, які також називають шпильками, мабуть, сприймали як своєрідні скіпетри, наділяли їх захисними силами. Наприклад, т. зв. гіпердовгі шпильки (Wels-Weyrauch 1994, с. 59). Типологію шпильок розробила В.Г. Петренко (Петренко 1978, с. 7—20). Дослідниця виділила 30 типів предметів, зазначивши, що їх форми мають прототи-пи в культурах доби бронзи Центральної та Південної Європи. На основі зразків із цих регіонів у VII—VI ст. до н. е. було створено виро-

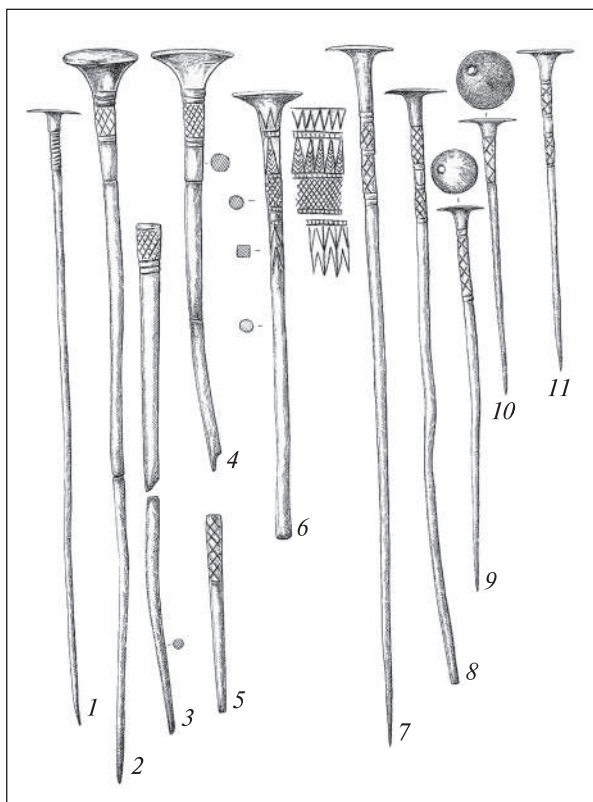

Рис. 4. Бронзові шпильки з курганів Посулля (за В.Г. Петренка): 1 — Мотронинське городище; 2 — с. Оксютинці; 3 — с. Будки; 4 — с. Оксютинці; 5 — с. Сеньківка, курган XII; 6 — с. Будки, курган 1897—1898 р.; 7 — с. Навози Чернігівської обл.; 8 — походження невідоме; 9 — с. Семигори Богуславського р-ну; 10 — м. Канів; 11 — с. Салтанівка

би, які відповідали практичним потребам та естетичним уподобанням різних племен Скіфії. Найбільш поширеними металевими стрижнями на території Придніпров'я були цвяхоподібні (Клочко 2007, с. 30). Мешканки лісостепового Лівобережжя використовували шпильки у вигляді гвіздочка з маленькою шляпкою і поперечними рубчиками на стрижні (с. Герасимівка, курган 1, там три срібних і одна бронзова шпилька; с. Оксютинці, курган 19 з двома фрагментованими бронзовими шпильками; с. Сурмачівка — одна бронзова шпилька (Ильинская 1968, табл. XI, 29; XLV, 7—9; LIV, 33). А в V ст. до н. е. набули поширення великі цвяхоподібні шпильки (довжиною близько 30 см) з масивною голівкою (D 2,0—2,7 см), прикрашені у верхній частині стрижня гравіюваними лініями, які утворювали сітчастий орнамент. Наприклад, у с. Поставуки, курган 3 виявлено бронзову шпильку біля правого плеча небіжчиці; с. Оксютинці, курган 15 — масивну залізну шпильку; курган 1 (С.А. Мазаракі, 1886 р.) — дві бронзові шпильки; с. Басівка, курган 498 — дві бронзові шпильки під чере-

пом і на грудях, під підборіддям; курган «А» — бронзову шпильку; уроч. Стайкин Верх, курган 3 — дві бронзові шпильки на грудях і одну залізну під черепом; хут. Сербин, курган 1 — бронзову шпильку біля лівої ключиці; с. Ярмолинці, курган 51 — бронзову шпильку біля голови; Вовківці, курган 4 — дві шпильки, що лежали між тазовими кістками небіжчиці; курган 478, 294 — фрагменти залізних шпильок; с. Будки — дві бронзові шпильки вище черепа (Ильинская 1968, с. 143—145) (рис. 4).

Своєрідним елементом у вбранні жінок, що мешкали на Посуллі, були ножні браслети. Такі прикраси не носили ані автохтонні скіф-орачі, ані прибульці-номади. Важко відшукати корені традиції саме на цій території, а також визначити семантику ножних браслетів. Найбільш докладно такі прикраси для ніг вивчала В.А. Іллінська. Вона проаналізувала 30 екз. (від 19 пар). Більшість з них виготовлено з бронзи у техніці лиття, але є нечисленні залізні та срібні (Ильинская 1968, с. 145—147). В.Г. Петренко розподілила прикраси за формою заготовок (стрижень чи пластина), а також — закінчень браслетів (Петренко 1978, с. 49).

Вироби VI ст. до н. е. — невеликі (діаметром 125 мм), зроблені з гладенького стрижня (діаметром 11 мм), кінці якого стикаються (два браслети, місце знайдення невідоме; два екз. зі знахідок В. Хвойки поблизу с. Оксютинці) (Петренко 1978, с. 58, табл. 50, 1, 2). Ще одна група прикрас із гладенького стрижня, але з незімкнутими кінцями походить із пам'яток V ст. до н. е. (зафіксовано по два браслети в кургані 3 в уроч. Стайкин Верх; поблизу с. Сурмачівка; курган 494 поблизу с. Вовківці; один екз. в кургані поблизу с. Попівка).

В.А. Іллінська наводила аналогії стрижневим браслетам, зробленим із гладенької заготовки, аналізуючи матеріали кобанської культури (Козенкова 1989, табл. XLI, 8, 9; XLII, 6). На мій погляд, подібність браслетів з цих двох регіонів приблизна. Адже вироби, наприклад, з могильника «Перша меблева фабрика», виготовлено не з круглого стрижня, а напівкруглого. Крім того, кобанські та посульські прикраси розрізняються розмірами і оформленням закінчень. Натомість, В.Г. Петренко зазначила, що з Гальштатського могильника походять оздобі, схожі на браслети жінок з Посулля — гладенькі зі з'єднаними кінцями (Петренко 1978, с. 58).

У V ст. до н. е. з гладенького стрижня зроблено браслети, закінчення яких щільно стикаються один з одним, і оформлені рубчика-

ми та зображеннями стилізованих голів тварин (с. Хітці; курган 2 поблизу с. Кошари — по 2 екз.) (Ильинская 1968, с. 147). У цей же час, мабуть, були виготовлені моделі з круглого стрижня (діаметром 7,0—8,0 мм), зовнішня поверхня якого вкрита групами рубчиків і опуклими ділянками (курган поблизу с. Сурмачівка, с. Оксютинці) (рис. 5, 1, 2). В.А. Іллінська навела аналогії таким оздобам зі знахідок на території кобанської культури. Східний її варіант VII—IV ст. до н. е. — могильник Луговий (браслети, зовнішня сторона яких вкрита групами вертикальних та горизонтальних борозенок), селище Шуани (на поверхні браслетів нанесено групами насічки) (Козенкова 1977, табл. XXIII, 37—40; XXIV, 1, 2). Але на думку деяких дослідників, декор у вигляді рубчиків притаманний витворам з гальштатського кола. Найбільшу увагу привертають вироби, прикрашені рубчиками на зовнішньому боці корпуса та зображеннями стилізованих «звіриних» голів на кінцях: курган 4 поблизу с. Вовківці (чотири екз.); курган «А» поблизу с. Басівка (два екз.); курган 1 поблизу с. Оксютинці (1886 р.); два екз. із курганів Оксютинецької групи (розкопки В. Хвойки); цілий та уламок браслета із курганів Оксютинецької групи (Петренко 1979, с. 58, табл. 49).

Аналіз зооморфного оформлення закінчень браслетів дозволяє відповісти на ряд питань, пов'язаних з походженням прикрас цієї категорії. Образи тварин створено в результаті розробки геометричних фігур — трикутника і прямокутника. Наприклад, виріб із Малих Будків: діаметр зовнішній 135 × 128 мм, внутрішній 105 × 108 мм, діаметр стрижня 11,8 мм. Зовнішній бік витвору вкрито групами рубчиків, між якими — опуклини. Кінці стрижня перетворено на тоненький брусочок. На цих частинах вміщено візерунки, зокрема мордочка тварини (майже трикутник зі злегка вигнутими сторонами і сильно загостреним одним кутом). На утвореній поверхні двома колами позначено очі. Образ довершено зображенням двох вух у вигляді видовжених трикутників із заокругленими кутами. Всередині вушка — глибокі «насічки» (трикутні у перетині). Загострена мордочка «вставлена» у проміжок між вушками наступного візерунка, частина якого наче зрізана (рис. 5, 3).

Ще один варіант декору на виробі із с. Оксютинці. Розміри браслета: діаметр зовнішній 131 × 119 мм, внутрішній 105 × 108 мм, діаметр стрижня 13 мм. Стрижневий браслет зі злегка розімкнутими кінцями (між ними проміжок

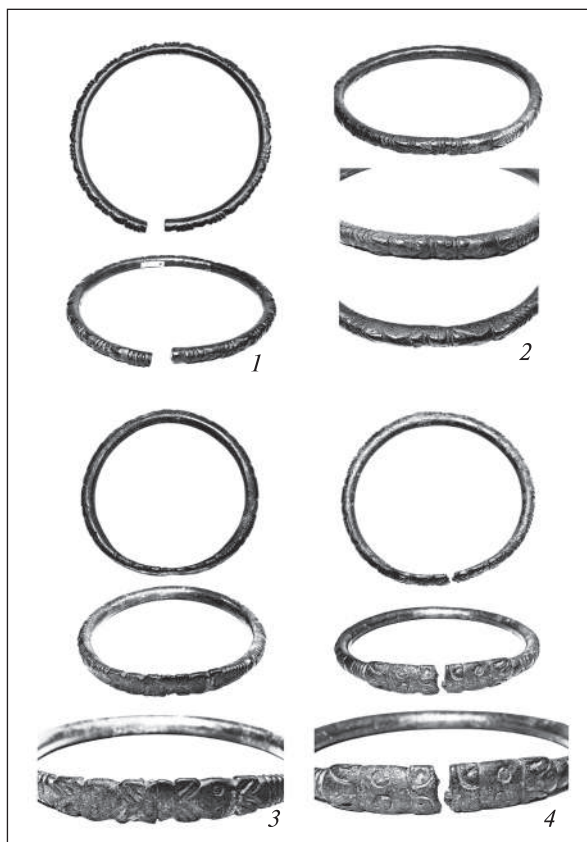

Рис. 5. Ножні браслети з курганів Посулля: 1—2 — с. Оксютинці; 3 — с. Малі Будки; 4 — с. Оксютинці

6,0—4,0 мм). На одному з них — наплив металу, а на іншому — невеличка заглибина. Цей дефект утворився під час виготовлення оздоб. На зовнішньому боці виробу — групи рубчиків, між якими розміщені овальні опуклини. Розширені та сплюснені кінці оформлені стилізованими зображеннями голови тварини. Образотворчі деталі показано на трьох прямокутних ділянках на кінцях браслета. Середня площа розміщена дещо нижче від двох крайніх. На ній два кружальця — імітація очей. На прямокутнику справа двома дугоподібними лініями позначено ніздрі. На прямокутному відрізу зліва — гострокутні вушка, також виконані умовно. Щоб підкреслити зображення вуха, на одному з них нанесено трикутну насічку, яка на другому перетворилась на неглибоку борозенку (ливарний недолік). Між елементами, за допомогою яких створено образ тварини — однакові проміжки. Завдяки такому прийому майстер досяг певного орнаментального ритму (рис. 5, 4).

Обидва типи образів близькі за загальним характером трактування та деталями, зокрема на всіх браслетах однаково показано вуха, очі. В оформленні виробів втілено художні прин-

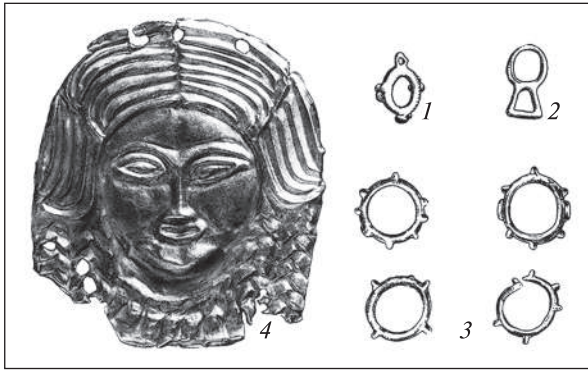

Рис. 6. 1—3 — Вісімоподібні пряжки, кільця з виступами; 4 — пластинка із зображенням жіночого обличчя (курган 1 (1897 р.), с. Вовківці, (МКУ, інв. № ДМ-1717)

ципи, властиві звіриному стилю. Взірцями для створення декору стали мотиви, поширені на той час у Скіфії, зокрема на землях лісостепового Лівобережжя. Це припущення підтверджують зооморфні образи, подані на різних категоріях предметів. Яскравим прикладом є зображення тварин на кістяних псаліях, знайдених у кургані поблизу хут. Шумейко (Ильинская, Тереножкин 1983, с. 323). Деякі зразки передачі образу коня на зазначених предметах цілком відповідають створеному на бронзових браслетах. Характерні елементи — вушка, очі, видові ознаки — майстри застосовували в різних витворах, продовжуючи традиції звіриного стилю (Клочко 2016а, с. 98).

Ножні браслети зрідка носили жінки, які мешкали за межами Посулля. Наприклад, на землях терасового Лісостепу їх було виявлено у с. Сеньківка під Борисполем, курган 11 — два залізних браслети на лівій нозі (Покровська 1965, с. 139), на Правобережжі у с. Бобринця, курган 6 — на руках бронзові браслети із зооморфними закінченнями; на ногах — нижче колін також бронзові браслети; курган 96 — на ногах два тоненьких браслети, бронзовий та срібний; с. Пастирське, курган 477 — бронзовий ножний браслет (Бобринський 1901, с. 129—130).

Прикраси для ніг належали до убрання соціально виділених осіб. Інколи ножні браслети складали ансамбль з наручними: наприклад, в костюмі жінки з поховання 4 кургану 4 поблизу с. Вовківці (Клочко 2016, с. 99).

Ножні браслети — своєрідна категорія прикрас. Як вже зазначено вище, такі оздобы носили жінки з регіонів гальштатських культур (Монгайт 1974, с. 76, 178). Крім того, ножні браслети були притаманні представницям племен «східних скіфів». Про це свідчать, наприклад, знахідки у некрополі Тиля-тепе, де у

складі декоративних фрагментів жіночих костюмів зафіксовано браслети для ніг (Сарианиди 1989, с. 112, 117).

В етнографічних костюмах народів Європи та Азії ножні браслети не були у складі декоративних деталей. Виключення становить Індія, де найдовше зберігалася традиція прикрашати ноги (Гусева 1982, с. 26). Тут здавна всім прикрасам, крім естетичного, надавали значення апотропея. Таку функцію ножних браслетів не заперечують і дослідники костюмів населення Скіфії. Що до специфічної ролі цих прикрас, то можна припустити, що вони були знаками соціального положення жінок, а також, можливо, приналежності до певного роду.

Слід виокремити ще одну особливість убрання скіф'янок, які мешкали на Посуллі та Терасовому Лісостепу: підвіски у вигляді кільця з петелькою та «шишечками» на зовнішній поверхні, а також т. зв. пряжки у формі вісімки. Про те, що названі вироби належали до жіночого та дитячого костюмів, висловила припущення В.А. Іллінська, але без інтерпретації їх використання (Ильинская 1968, с. 148). Такі прикраси з'явилися у V ст. до н. е. Це знахідки з кургану 13 в уроч. Стайкин Верх (діаметр 3,3—3,5 см): два екз. — по 8 виступів, один екз. — 5 виступів, один екз. — 6 виступів; с. Глинище на Ворсклі, Тростьянка на Каневщині; с. Басівка, курган А виявлено два кільця (діаметр 2,2 та 2,6 см) з петельками, на одному — 2 групи парних напівсферичних виступів; с. Вовківці, курган 1 — кільце (діаметр 2,4 см) з петелькою та чотирма групами парних напівсферичних виступів; два з'єднаних між собою (при литві) кільця з п'ятьма групами шишечок (Ильинская 1968, табл. X, 28—31; XXIX, 1, 14; XXXII, 11) (рис. 6, 1—3). Знахідки в кургані 14 поблизу с. Сеньківка (Київська обл.): підвіска діаметром 3,2 см, пряжка довжиною 3,8 см, шириною 2,0 см, виявлені під черепом небіжчиці, можливо, свідчать, що вироби могли належати до головного убору чи зачіски. Ймовірно, подібні оздобы підвішували до кіс, причому можна уявити кілька способів їх використання: крізь петельку протягували мотузочку, яку вплітали в косу так, щоб підвіска була знизу; мотузочкою з'єднували кілька кіс на спині, а кільця звисали як доповнення. Можливо, їх вважали оберегами. Деякі дослідники висловлювали припущення, що коса є не тільки певним прийомом у зачісуванні волосся, але й символом колоска, тому така зачіска притаманна землеробам. Хоча етнографічні спостереження говорять, що заплітання кіс, їх оздоблення було

звичним у багатьох народів, зокрема і у кочовиків (Захарова, Ходжаева 1964, с. 126). Зображення кіс бачимо на двох мініатюрних пластинках з кургану 1 (1897 р.) поблизу с. Вовківці. Зазначені аплікації були серед 28 схожих між собою пластинок (розміри 35 × 44 мм). На них подано образ жінки, обличчя якої облямоване, наче ореолом, головним убором, який разом із зачіскою має незвичний віялоподібний абрис. Два «портрети» вирізняють пасма волосся і коси (по дві з кожного боку), які спускаються від скронь вздовж щік і шиї (рис. 6, 4). Аналогічні «портрети» скіф'янок показано на пластинках з кургану поблизу с. Будки, але обличчя жінок облямовані короткими пасмами (тобто, тоненькими рельєфними лініями) (Ильинская 1968, с. 42, табл. 16—21). Зачіска узагальнена, як і образ жінки, прототипом якого були зображення античних божеств.

Відсутність писемних документів та образотворчих пам'яток викликають труднощі при реконструкції компонентів убрання, властивого жінкам Лівобережного Лісостепу. Основним джерелом для відтворення головних уборів, одягу, взуття є аналіз предметів, що належали до костюма (особливої ваги набирають прикраси, зафіксовані *in situ*). Крім того, можливість реконструкції розширює принцип регіональної подібності вбрання. Так, якщо скласти перелік категорій ювелірних виробів, які носили жінки лісостепоного Правобережжя, то помітимо тільки одну відмінність від тих, що були у Лівобережжі: скіф'янки з області розселення «орачів» майже не носили браслетів на ногах. Рідкісні знахідки, зазначені вище, є винятками, які відбивають індивідуальні ситуації.

Одне з перших питань, відповідь на яке має суттєве значення для подальшої роботи — з чого виготовляли вбрання? Археологічні матеріали не дають вичерпної відповіді. У звітах про розкопки окремих поховань зазначено, що в них було зафіксовано шматочки тканини (Оксютинці, курган 2), але без уточнень їх технологічних характеристик (Ильинская 1968, с. 35). *A priori*, за аналогіями — фрагментами текстилю з могил Правобережжя та Степової Скіфії, можемо припустити, що найчастіше нитки пряли з вовни, льону та коноплі (мабуть, саме у такій черговості щодо поширення сировини). З них виробляли тканину найчастіше полотняного переплетення, хоча не можна виключати й саржеве. Мабуть, звичайним продуктом домашнього виробництва слід вважати повсть. Простота виготовлення ставить її на перше місце. Жителі регіону Середнього

Подніпров'я вміли добре обробляти шкіру (як свідчать знахідки фрагментів шкіри від вуздечок) (Ильинская 1968, с. 112). Можна припустити, що її (шкіру) використовували й для виготовлення взуття.

Як відомо, основну роль у визначенні семантики костюма відігравали головні убори. Історики костюма та етнографи узгодили свої погляди щодо класифікації «покрівів голови», розподіливши їх на три основні види: стрічкові, платові та шапки. Останні складають дві групи: тверді (жорсткі) та м'які убори. Їх суттєві характеристики «закодовано» у формах, які є сталою типологічною ознакою (Богатырев 1971, с. 299). Головні убори названих видів характерні для чоловічого і жіночого вбрання, а варіативність їх використання у різних народів (у хронологічному та територіальному діапазонах) створює розмаїту картину.

Для реконструкції головних уборів жінок із племен, які мешкали на землях лісостепоного Лівобережжя, аналізуємо археологічні знахідки, насамперед, металеві прикраси налобних пов'язок, покривал (наміток), шапок різної форми.

Найдавнішими за походженням, можливо, є стрічки або налобні пов'язки різного типу: вінки, діадеми тощо. Простота форми та способів виготовлення сприяли, з одного боку, їх поширенню в костюмах багатьох народів, а з другого — спонукали до застосування різних засобів оздоблення. Зображення пов'язок можна побачити на пам'ятках давнього образотворчого мистецтва. Наприклад, статуя Поліклета «Діадумен», де зображений атлет, який зав'язує стрічку на знак перемоги (Власов 1993, с. 68, рис. 59). Налобні пов'язки, діадеми в Елладі були жрецькими, а згодом царськими уборами. Таку ж роль вони відігравали і у костюмах (принаймні чоловічих) мешканців скіфських земель. У жіночому парадному вбранні стрічки, можливо, також мали сакральне навантаження.

Оздобу пов'язок знайдено в деяких похованнях жінок у курганах на території Посулля. Йдеться про золоті прямокутні пластини (довжиною 30—40 см і шириною 2,0—5,0 см) з дірочками по верхньому краю та по боках (для прикріплення на текстильну чи шкіряну основу). Свого часу такі вироби М.І. Ростовцев назвав «метопідами» (з грецької «посередині лоба») (Клочко 1982, с. 59). У IV ст. до н. е. вони стали оздобою налобних пов'язок в уборах жінок із Степової Скіфії. «Метопіди» на землях, де мешкали племена «скіфів-орачів» та

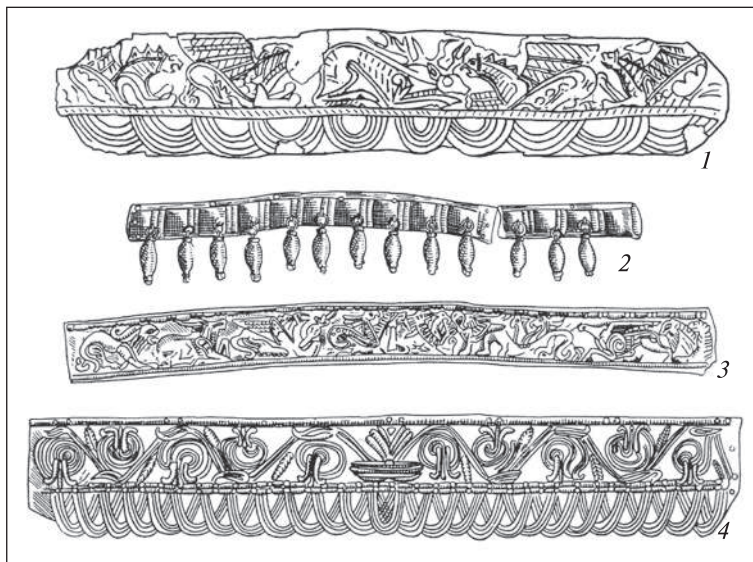

Рис. 7. Пластины — прикраси головного убору: 1 — Метопіда з кургану поблизу с. Будки (МІКУ, інв. № ДМ-6210); 2—3 —золоті прикраси, курган 5, с. Оксютинці; 4 — метопіда, курган 5, с. Оксютинці

«скіфів-землеробів», з'явилися внаслідок поширення «загальноскіфської» моди.

Усі метопіди вирізняє однакова структура оформлення. На поверхню золотих смужок наносили виконані в техніці витискування по матриці рельєфні візерунки. Вони відповідають характеристикам греко-скіфського стилю, який склався у цей час у художній культурі Північного Причорномор'я. Зображення розміщували двома смугами: зверху — змістовний фриз, а знизу — бордюр чи кайма з овів, іоніків, перлин. Ці елементи утворювали різні варіанти орнаментів, традиційних в еллінській архітектурі та декоративному мистецтві. Бачимо їх в оформленні колон, облямуванні сюжетних картин тощо. Такі пояси візерунків, можливо, сприймали як захисний рубіж. На декоративному полі налобних стрічок ці смуги з овів тісно переплетені з основним зображенням. Останні складають кілька груп орнаментів: фіто- та зооморфні композиції, змішані, які вирізняє складне переплетення різних мотивів, поєднання рослинних, зооморфних та міфічних образів (Клочко 1982, с. 59—62). Накладки на пов'язки зафіксовано у вбранні небіжчиць, які належали до різних соціальних груп. Про це свідчить обряд поховання, насамперед, одна з його характеристик — висота насипів, коли метопіди знайдено в курганах від 1,0 м до 19,5 м. Крім того, статус власниць налобних стрічок із золотим декором відбиває супровідний інвентар. Інколи тільки метопіда була єдиним золотим предметом у могилі небіжчиці, проте досліджено поховання і з численними розкішними речами.

Використання налобних пов'язок, оздоблених золотом, намистом чи будь-яким іншим

декором у костюмах жінок, які розрізнялися статусом, суспільною роллю, може вказувати на якусь специфічну функцію стрічкових уборів. Так, згідно з висновками етнографів, налобні пов'язки були дівочими уборами (адже вони не закривали волосся). Вивчення залишків дитячих костюмів показало, що дівчатка носили стрічки, іноді прикрашені намистинами. До них прикріплювали скроневі підвіски. Можна припустити, що налобна пов'язка, оздоблена метопідою, була атрибутом ініціації (Клочко 1982, с. 59).

Дослідження матеріалів для реконструкції жіночого вбрання свідчить, що стрічки (з різним декором) часто поєднували з покривалами та шапками. Ці убори закривали волосся і, ймовірно, належали заміжнім жінкам (Гаген-Торн 1960, с. 52).

З території лівобережної Скіфії походять дві метопіди. Одна золота накладка на стрічку знайдена в кургані поблизу с. Будки (Ильинская 1968, с. 42, табл. XXXIII, 1). У похованні жінки збереглися золоті прикраси: вже згадана метопіда (зліва від черепа), дві сережки (кільце з підвіскою), на лівій руці — золотий перстень (з круглим щитком і роз'ємними дужками), а в ногах — невеличкі пластинки-аплікації різної форми, на яких подано зображення людської голови (4 екз.), грифона (4 екз.), трьох з'єднаних розеток (4 екз.), рослинний мотив, трикутники з напівкульками на поверхні (8 екз.). Прикраса налобної пов'язки — золота смужка із заокругленими кінцями (довжиною 40 см, шириною 5,0 см). На широкому верхньому полі представлено зображення «сцени шматування»: на оленя, оберненого вліво, з двох боків напали грифони. Зображення ви-

конано з великою майстерністю. Тонкими рельєфними лініями художник передав пластику і водночас пружність тіл оленя та грифонів. Цей фриз відділений від смуги з напівов, відтиснутих знизу під описаною композицією, тоненьким пружком з короткими косими насічками (імітація перевитого шнура) (рис. 7, 1). Сюжет «шматування» був популярним у художній творчості Сходу та греко-скіфському мистецтві. О.Є. Кузьміна вбачає в сцені відображення дуалістичної концепції боротьби між добром та злом, життям та смертю. Цей мотив символізує також день весняного рівнодення і відбиває уявленнями про плодючість (Кузьміна 1976, с. 58).

Ще одна стрічка зафіксована в кургані 5, розкопаного у 1905 р. поблизу с. Оксютинці. Крім стрічки, у похованні знайдено аплікації, які, ймовірно, прикрашали шапочку циліндричної форми. Йдеться про вузьенькі смужки, на яких відтиснуто міфічні образи, та тоненького обідка з підвісками (Ильинская 1968, с. 37, табл. XXII, 16) (рис. 7, 2, 3, 4). Зупинимось на метопіді. Верхній ярус декоративного поля був ширший за нижній. Зверху вміщено чіткий і графічний рослинний орнамент, побудований за принципом симетрії: в центрі — стилізована пальметка, від якої відходять плавно вигнуті пагони з квітами. Нижній край метопіди — хвилястий, тому що вирізаний за контуром своєрідного плетива, утвореного напівовалами, накладеними один на другий (рис. 7, 4).

Дві метопіди, знайдені на землях проживання скіфів-землеробів, спонукають до аналізу поховального обряду та залишків убрання власниць цих прикрас. Стрічка з рослинним орнаментом була серед речей жінки, похованої у одній могилі з чоловіком (курган 5 (1905 р.) поблизу с. Оксютинці). Тобто, пов'язка з золотою накладкою як елемент складного убору відбивала соціальний статус особи — жінка була у шлюбі і належала до аристократичного кола.

Стрічка з композицією «шматування» (курган поблизу с. Будки) належала жінці, похованої із дотриманням традицій, мабуть, власних для певної групи. Крім оздоб костюма, у могилі знайдено чотири бронзових дзеркала, вуздечка, 26 бронзових дзвіночків (Ильинская 1968, с. 42). Золотом прикрашено тільки налобну пов'язку, тобто, мабуть, саме стрічку вважали домінантою у парадному костюмі небіжчиці, навіть якщо припустити, що були шапка і покривало. Отже, стрічка підкреслює особливу роль жінки, яку вона відігравала за

життя. Можливо, власниця пов'язки виконувала жрецькі обов'язки.

Головні убори у вигляді смужки, що оперізує лоб, не оздоблені ані намистом, ані металевими аплікаціями, ймовірно, носили жінки, з нижніх прошарків суспільства.

Другий вид головних уборів — покривала (намітки). Ці відрізи тканини накидали безпосередньо на волосся чи шапку. Скіф'янки-степовички, як свідчать знахідки, мали покривало, оздоблені пластинками (найчастіше прямокутними) по краях, що мали зображення грифона, «сцени братання», «сцени адорації», «богині біля жертovníка» тощо. Фіксація декору у похованнях дозволила встановити розміри полотнища до п'ястків рук — 2,0—2,5 м (Ключко 1998, с. 145). Як зазначено вище, шпильки є свідченням того, що елементами костюма жінок Лівобережного Лісостепу були шматки тканини — наголовні покривала та наплічні накидки. Розміщення оздоб головних уборів та стрижнів-шпильок дають підстави припустити, що покривала виготовляли з вузького полотнища, використовуючи прямокутний відріз тканини, або, щоб створювати красиві складки, брали ширшу тканину і вирізали шматок у формі видовженого овалу. Такі варіанти реконструкції «підказали» знахідки в кургані 3 в уроч. Стайкин Верх (Оксютинці), де масивна залізна шпилька (довжиною 18 см) лежала під черепом, навколо якого розміщувалось 37 золотих пластинок (розміри 0,6 × 10 мм) із зображенням хижака з породи котятчих, що лежить підібгавши ноги під животом (Ильинская 1968, табл. VIII). Якщо аплікації нашити на край покривала з проміжками, то вони утворюють пружок довжиною приблизно 50 см (відстань від одного плеча до іншого). Скромні оздоби облямовували обличчя жінки. Неприкрашену частину полотнища сховано за спиною. Шпилькою сколювали краї відрізу тканини, а також прикріплювали її до зачіски (рис. 8, 1, 2).

Можна припустити, що скіф'янки на Посуллі носили також покривала іншого вигляду — широкі, довгі, що огортали всю постать. Про це свідчать, наприклад, знахідки в кургані 498 поблизу с. Басівка, де дві бронзові шпильки зафіксовані під черепом та підборіддям (Ильинская 1968, с. 143—145).

Аналіз матеріалів з історії костюмів давнього населення України дозволяє припустити, що у I тис. до н. е. жіноче парадне убрання найчастіше акцентували шапки. В основу їх класифікації покладено форму, бо вона є не тільки зовнішньою ознакою, а й відбиває найбільш

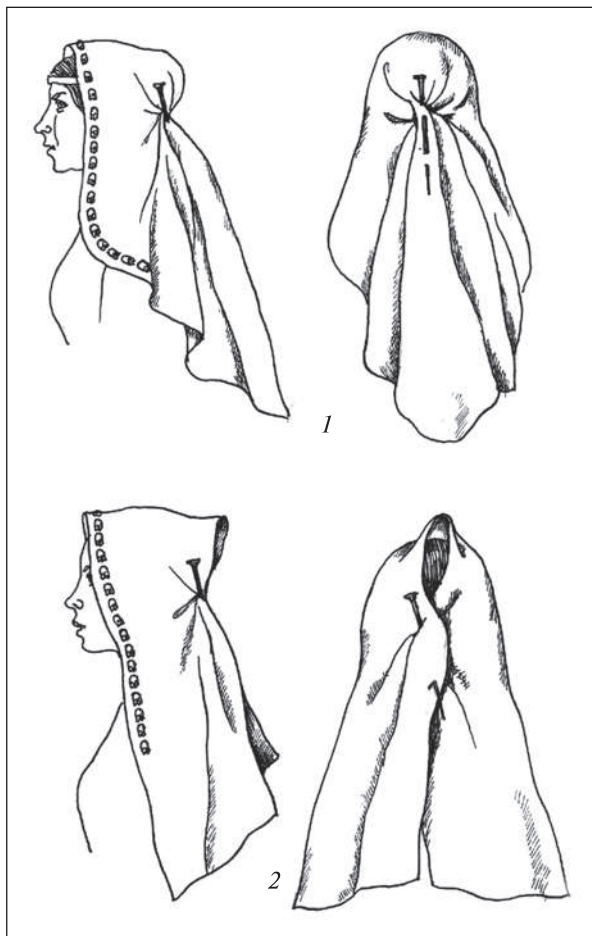

Рис. 8. 1—2 — Реконструкція головного убору за матеріалами з кургану 3 в уроч. Стайкин Верх, с. Оксютинці

суттєві риси уборів цього виду, пов'язані з семантикою. Парадні шапки систематизовано за умовними ознаками. Це «жорсткі» або «тверді» убори циліндричного, конусоподібного та напівсферичного абрису, для виготовлення яких застосовували спеціальний крій, каркаси з гнучких гілочок верби, а також повсть, шкіру. Джерелом інформації про шапки з цієї групи є пам'ятки торевтики із курганів Скіфії, а також археологічні залишки — комплекти прикрас, які відбивають форму декорованої поверхні. Визначення «циліндричні» має недоліки, тому що, насправді, силует уборів не завжди відповідає строгим рамкам названої геометричної фігури, тобто циліндрові. Але термін дозволяє знайти закономірності у їх створенні, зрозуміти принципи модифікації. Різноманітні варіанти шапочок цієї групи: т. зв. полоси, калафи (калатоси) та модії — виникли як результат розробки «базової» (циліндричної) форми. Такий поділ уборів застосовують у сучасній практиці конструювання.

Особливість полосів полягає, насамперед, у незначній розбіжності між нижнім та верх-

нім діаметрами. Калафи та модії подібні до зрізаного конуса, оберненого широкою основою доверху. Найбільш виразні зображення полоса бачимо на золотих мініатюрах. Йдеться, наприклад, про високу циліндричну шапку з пласкою верхівкою, яка увінчує голову жінки — центрального персонажа багатофігурної композиції на пластині з кургану поблизу с. Сахнівка (Черкаська обл.). Пластина за формою та розмірами пасує до убору такого типу, підкреслює його абрис. Мабуть, її використовували як аплікацію, прикріпивши на фронтальній частині полоса. Циліндрична шапка з пласкою верхівкою є елементом убрання богині, представлені у позі оранти на сережках із курганів Товста Могила, (Дніпропетровської обл.) та поблизу с. Любимівка (Херсонської обл.) (Клочко 2008, с. 223).

Як зазначено вище, у похованні з кургану 1905 р. поблизу с. Оксютинці, крім метопіди, зафіксовано золоті прямокутні пластини (довга та три короткі) та обідок з підвісками. Хоча комплект оздоб неповний, але можна припустити, що декоративні елементи припасовували до убору циліндричної форми — полоса (рис. 7, 2, 3). Отже, в IV ст. до н. е. верхівка суспільства позначала свій статус шапками-полосами, властивими і для костюмів еліти степовиків.

До розряду циліндричних уборів, мабуть, слід віднести шапочки, своєрідний абрис яких обумовлений дугоподібним оформленням верхнього краю. Деякі характеристики убору (невисокий, піднімається над лобом і звужується на потилиці) можна виявити, аналізуючи костюм богині, образ якої змальовано у сюжеті «адорації» (жінка сидить із дзеркалом у руці, а перед нею стоїть юнак). Сцену вміщено на прямокутних пластинках, прикрасах різних деталей чоловічого та жіночого убрання, знайдених у похованнях на землях Степової Скіфії (Чортомлик, Куль-Оба, Верхній Рогачик, Мелітопольський, Мордвинівський курган, Огуз, курган 4 в уроч. Носаки) (Клочко 2008, с. 223).

Головні убори з високою фронтальною частиною зацікавили вже перших дослідників скіфського костюма (XIX — початку XX ст.). Вони зіставили ці убори з кокошниками, характерними у народному російському вбранні (Степанов 1915, с. 6). Цим словом (від «кок» — гребінь) позначали різні за формою, висотою та декором корони, особливості яких полягала у фігурних контурах налобної ділянки. Кокошник — знімна деталь, яку накладали на шапочку — «кіку» (Клочко, Васіна 2002, с. 152).

У сучасних розвідках до уборів з високою фронтальною частиною добирають назви «скіфський» або «грецький» калаф» (Ростовцев, Степанов 1918, с. 190; Боровка 1921, с. 200; Мирошина 1980, с. 143). Але чи відповідають ці визначення параметрам калафа? У словнику «Lexikon der Antike» читаємо: калаф (kalathos) — келихоподібний кошик для плодів, квітів, вовни, сиру; корона Гекати, Артеміди, Сарапіса, символ плодючості; схожа за формою горловина посудини для вина (Lexikon... 1972, S. 266). Убори, схожі на кошик з вузьким денцем, бачимо в костюмах еллінських божеств, образи яких створено торевтами Північного Причорномор'я (Артамонов 1966, табл. 178, 230, 267, 273, 299, 308). Шапочки, подібні за абрисом, тобто такі, що нагадують зрізаний конус, перекинтий догори широкою основою, реконструйовано за прикрасами, знайденими у похованнях скіф'янок. Для означення уборів такої форми є підстави застосувати назву «скіфський калаф». Вони, як правило, невисокі, іноді мали увігнуті стінки та оздоблені опуклі «маківки» (Клочко, Гребенников 1982, с. 36; Клочко, Мурзін, Ролле 1991, с. 48—52). Але «скіфські калафи» відрізняються від «класичних» еллінських. Йдеться про зіставлення нижнього та верхнього діаметрів уборів. Розмір основи «скіфського калафа» дорівнює окружності голови, а еллінського набагато менший, адже гречанки носили калафи на маківці голови, тому їхні об'ємні кучері не закриті, а навпаки — гармонійно поєднані з різними уборами (наприклад, стефанами, стленгідами). Натомість, як свідчать згадувані «портрети» богинь, скіф'янки досить низько насували шапку на лоб, ховаючи під нею та покривалом волосся. Ще одна розбіжність між калафами: скіфський убір — це шапочка, а грецький — корона, тобто не має «денця». Образотворчі матеріали, а також металеві прикраси (прямокутні та дугоподібні пластини, «обідки з підвісками» із могил скіф'янок) стали об'єктами вивчення багатьма науковцями. Особливості деталей оздоблення свідчать про існування різних варіантів однотипних уборів, які зосереджували знакові функції парадного вбрання представниць вищих соціальних верств. Дослідники відтворили за декоративними елементами реконструкції циліндричних шапок, які називають «полос», «скіфський калаф», «тіара» (Мирошина 1981, с. 51).

Інформацію про деталі костюма містять жіночі образи, створені на пам'ятках торевтики. Повернемося знову до пластинок з курга-

Рис. 9. 1 — Пластинки з кургану 1 (1897 р.), с. Вовківці (МІКУ, ДМ-1706, 1717); 2 — Реконструкція головного убору за матеріалами з кургану 1 (1897 р.), с. Вовківці

ну 1 (1897 р.) поблизу с. Вовківці Сумської обл. (Ильинская 1968, табл. XXXVII, 1—10). Як зазначено вище, зафіксовано 28 екз., розміри 35 × 44 мм. Аналіз мініатюрних «портретів», форми виробів та ситуації їх знайдення — все це дає підстави для реконструкції головного убору, оздобленого цими золотими аплікаціями. На них показано круглолиду жінку з повним підборіддям. Виразності її обличчю надають великі мигдалеподібні очі, зіниці яких підкреслюють їх форму. Широкі дугоподібні брови з'єднані на перенісці, ніс короткий, широкий, рот з вибагливо піднятими кутиками губ. Висока пишна зачіска чи головний убір, як ореол, облямовує обличчя. Волосся трактовано рельєфними лініями у вигляді тугих пасом, з-під яких вибиваються ніжні кучеріки, а на двох пластинках показано коси. На ший жінки — разок з намистин і підвісок (рис. 9, 1). Пластинки у формі видовженого овалу мають зображення жінки з кучериками, прямокутник заокруглений зверху — жінки з косами. В.А. Іллінська припускала, що для створення цих жіночих образів, давній майстер мав зразок:

Рис. 10. Реконструкція костюма за декоративними елементами з кургану 3, хут. Стайкин Верх

«...пластинки та медальйони із зображенням богині Деметри з пишною зачіскою та намистом, або, можливо, голови Афіни у крилатому шоломі, з-під якого спускаються локони» (Ильинская 1968, с. 143). За іншою версією прототипом, за яким було змальовано «портрет», було зображення деяких еллінських міфічних персонажів у т. зв. «пишних стефанах». Найбільш яскраві приклади — фігурні посудини із Фанагорії. Йдеться про лекіфи, оформлені скульптурними зображеннями Афродіти, Сирени, Сфінкса. Б. Фармаковський, розглянувши ці художні витвори, відзначив, що вони є «характерним явищем перехідної епохи V—IV ст. до Р. Х.» (Фармаковский 1921, с. 39). Акценти у створених образах зроблено на головні убори та волосся, щоб підкреслити ідею безсмертя та вічного світла (Фармаковский 1921, с. 41). Жіночі «портрети» на пластинках із Вовківцевого кургану нагадують зображення на фанагорійських вазах. Головний убір, представлений на «вовківцевських» пластинках, можна зіставити з пишними стефанами, які, ймовірно, в цей час наслідують жительки Північного Причорномор'я. Розглянемо аплікації, щоб обґрунтувати реконструкції головного убору, який вони прикрашали. Абрис верхнього краю пластинок наштовхує на думку про плавну лі-

нію оформлення завершення убору, що є властивістю стефани. Якщо припустити, що убір такого типу оздобили пластинками, то логічно буде розмістити аплікації двома рядами, підкреслюючи контури верхнього краю (адже відомо, що саме фронтальна частина була виділена декором). Перший ряд — 14 екз. утворюють дугоподібний вигин на чолі. Ці контури повторює і друга (14 екз.) смуга із декоративних елементів (рис. 9, 2).

Одна з інтерпретацій образу жінки на пластинках з кургану поблизу с. Вовківці — це втілення богині плодючості (в широкому сенсі), адже цей культ є найбільш поширеним у давньому світі. Тим більше, що головний убір на «портреті» нагадує стефану, притаманну богам життєдайних сил природи — Деметрі, Афродіті. За іншою версією, прикраси на уборі є емблемами богині, наділеної особливою функцією оберігати воїнів. Ймовірно, такою уявляли Аргімпасу — богиню любові, покровительку скіфських царів (і напевне, всіх, хто належав до «касти» воїнів) (Бессонова 1983, с. 39). Прикраси знайдено у похованні чоловіка, але все вказує на те, що аплікації були оздобами жіночого головного убору: сюжет, золоті сережки, Дослідники вже відмічали таке явище у поховальному обряді представників вищих шарів скіфського суспільства. Наприклад, у могилі скіфа в Бердянському кургані були залишки двох жіночих головних уборів (Клочко 1993, с. 21—23). Отже, це був сакральний убір — подарунок дружини чоловікові, мабуть, з метою «благословіння», захисту у потойбічному світі.

Під впливом власне скіфських (притаманних кочовикам) художніх традицій золоті пластинки-накладки стали основним видом оздоблення головних уборів, одягу тощо. Коштовні прикраси із зооморфними мотивами були «знаками престижу», які виділяли костюми представників аристократичних кіл, але декоративні елементи показують зміну «смаків» усього населення. Форми головних уборів, на яких прикріплювали аплікації, були властиві місцевому населенню, хоча пізніше з'явилися різні їх модифікації, пов'язані з еллінськими впливами.

За археологічними рештками, коли маємо незначну кількість зображень, майже неможливо уявити інші складові костюма (одяг, взуття). Тому варто знову звернутися до аналогій. В ареалі культури скіфів-орачів жінки носили рукавний плечовий одяг (сорочку) та поясний (спідницю і, можливо, штани) (Клочко 2008,

с. 218). Етнографічними спостереженнями доведено, що у землеробів велике значення мали пояси (Мурашева 1993, с. 22—25). Ймовірно, подібні деталі костюма були властиві і жителям лівобережного Придніпров'я. А шпильки, знайдені на грудях небіжчиць, мабуть, свідчать, що скіф'янки з Посулля, як і мешканки лісостепового Правобережжя, носили плечовий незшитий одяг, зокрема плащ (накидку) — великий відріз тканини, який огортав постать жінки, створюючи неантропоморфний силует. Для графічної реконструкції знову звернемось до знахідок у кургані 3 поблизу уроч. Стайкин Верх, де на грудях небіжчиці зафіксовано дві масивні бронзові шпильки, які є маркером поширення драпірувального одягу — плащів (рис. 10).

Виготовлення взуття пройшло кілька стадій від найпростіших безпідшовних (типу поршнів) до складних конструкцій (Клочко 1992, с. 31). У цей час переважали саме поршні, які носили з устілками та обмотками. Про необхідність останніх, ймовірно, свідчать ножні браслети.

Поява кочовиків на землях Східної Європи спричинилася до утворення двох областей, мешканці яких носили різний одяг. Лісостепова зона з населенням осілих землеробів, де пріоритетними були поєднання зшитого рукавного (глухого і розпашного) одягу та незшитих (драпірувальних) форм; у жіночому і чоловічому вбранні обов'язковим є пояс. Степові регіони, де кочовики не носили драпірувального одягу, а пояс — неодмінна деталь тільки костюмів чоловіків.

Отже, особливості вбрання жінок лісостепоного Лівобережжя відбивають комплекти знімних прикрас. Набори з поховань VII—VI ст. до н. е. містять намисто (напівкоштовне каміння, скло, склоподібна маса), браслети наручні та ножні, шпильки (переважно бронзові). У комплектах ювелірних виробів немає сережок. У V ст. до н. е. відмічаємо два варіанти костюмних комплексів: 1) сережки, намисто, браслети-перев'язки; 2) сережки, намисто скляне та золоте, шпильки, браслети для ніг. У цей же час у наборах з'явилися золоті пластинки-аплікації. Вони відбивають високий соціальний статус власниць. У IV ст. до н. е. комбінації утворюють: 1) сережки, намисто, браслети; 2) сережки, намисто, шпильки. Відмічено і повні набори, тобто такі що включають всі види оздоб. Комплекти набули вигляду, що зближує їх з ансамблями оздоб представниць аристократії кочовиків. Зокрема, в

комплектах ювелірних виробів зрідка є персні, жінки перестали носити браслети на ногах, натомість модними стають античні прикраси.

Артамонов М.И. Сокровища скифских курганов в собраниях Государственного Эрмитажа. — Л.; Прага: Аврора, 1964.

Бессонова С.С. Религиозные представления скифов. — К.: Наукова думка, 1983.

Бессонова С.С. Калачиковидные серьги и греко-варварские контакты VII—IV вв. до н. э. // Боспорские исследования. — Симферополь; Керчь, 2007. — Вып. XVI. — С. 3—30.

Бидзиль В.И. Отчет Запорожской экспедиции за 1973 г. // Научный архив Института археологии АН УРСР. — 1973/7.

Бобринский А.А. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы. — СПб, 1901. — Т. III.

Богатырев П.Г. Вопросы теории народного искусства. — М.: Наука, 1971.

Боровка Г.Н. Женские головные уборы Чертомлыцкого кургана // Известия Государственной академии истории материальной культуры. — 1921. — Т. 11. — С. 99—203.

Власов В.Г. Иллюстрированный художественный словарь. — СПб: Наука, 1993.

Гаген-Торн Н.И. Женская одежда народов Поволжья. — Саратов, 1960.

Гусева Н.Р. Художественные ремесла Индии. — М.: Наука, 1982.

Захарова И.В., Ходжаева Р.Д. Казахская национальная одежда. — Алма-Ата: Наука, 1964.

Ильинская В.А. Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья. (Курганы Посулья). — К.: Наукова думка, 1968.

Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Скифия VII—IV вв. до н. э. — К.: Наукова думка, 1983.

Клочко Л.С. Скифские налобные украшения // Новые памятники древней и средневековой художественной культуры. — К.: Наукова думка, 1982. — С. 31—43.

Клочко Л.С. Скифская обувь // Российская археология. — 1992. — № 3. — С. 26—33.

Клочко Л.С. Плечевой одяг скіф'янок // Археологія. — 1992. — № 3. — С. 95—107.

Клочко Л.С. Про один скіфський звичай // Музейні читання. Тез. доп. наук. конф. Музею історичних коштовностей України. — К., 1993. — С. 21—23.

Клочко Л. Реконструкция костюма женщины из боковой могилы Большого Рыжановского кургана // Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego. — Rzeszów, 1998 — Т. XIX — S. 139—151.

Клочко Л.С. Шпильки у вбранні населення Скіфії // Музейні читання: мат-ли наук. конф. «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки». Київ, Музей історичних коштовностей України, 11—13 грудня 2006 р. — К., 2007. — С. 28—41.

Клочко Л.С. Костюми племен Скіфії в контексті зв'язків із населенням Європи // Na pograniczu światow. Studia z pradziejów międzymorza bałtycko-pontyjskiego ofiarowane profesorowi Aleksanrowi Kosko w 60, rocznice urodzin. — Poznań, 2008. — S. 217—239.

Клочко Л.С. Скіфське вбрання // Історія українського мистецтва. Мистецтво первісної доби та стародавнього світу. — К., 2008а. — Т. I. — С. 208—229.

Клочко Л.С. Декоративні елементи жіночого вбрання на землях Правобережної Скіфії // Археологія і давня історія України. — К., 2016. — Вип. 2 (19). — С. 103—113.

- Клочко Л.С. Ножні браслети в костюмах населення Скіфії (із регіону Лісостепоного Лівобережжя) // Праці Центру пам'яткознавства: зб. наук. праць. — К., 2016а. — Вип. 29. — С. 94—101.
- Клочко Л.С., Васіна З.О. Жіночий костюм населення Лісостепоного Правобережжя у скіфський час (Києво-Черкаський регіон) // Сучасні проблеми археології: зб. наук. праць. — К., 2002. — С. 92—94.
- Клочко Л.С., Васіна З.О. Реконструкція жіночого вбрання за знахідками з «Великого кургану» М.І. Веселовського // Музейні читання: мат-ли наук. конф. Музею історичних коштовностей України. — К., 2002. — С. 150—168.
- Клочко Л.С., Гребенников Ю.С. Скифский калаф IV в. до н. э. // Материалы по хронологии археологических памятников Украины. — К.: Наукова думка, 1982. — С. 35—45.
- Клочко Л.С., Мурзін В.Ю., Ролле Р. Головний убір з кургану Тетянина Могила // Археологія. — 1991. — № 3. — С. 48—52.
- Козенкова В.И. Кобанская культура. Восточный вариант. — М.: Наука, 1977.
- Козенкова В.И. Кобанская культура. Западный вариант. — М.: Наука, 1989.
- Кузьмина Е.Е. Скифское искусство как отражение мировоззрения одной из групп индоиранцев // Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. — М.: Наука, 1976. — С. 52—66.
- Крупа Т.Н., Кришталь А.П. Исследование золотных нитей первых веков нашей эры // Музейні читання: мат-ли. наук. конф. «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки». Київ, Музей історичних коштовностей України, 11—13 грудня 2006 р. — К, 2007. — С. 140—146.
- Лобачева Н.П. О некоторых чертах региональной общности в традиционном костюме народов Средней Азии и Казахстана // Традиционная одежда народов Средней Азии и Казахстана. — М.: Наука, 1989. — С. 5—38.
- Мирошина Т.В. Скифские калафы // Советская археология. — 1980 — № 1 — С. 139—149.
- Мирошина Т.В. Некоторые типы скифских женских головных уборов IV—III вв. до н. э. // Советская археология. — 1981 — № 4 — С. 46—69.
- Мурашова В.В. Семиотический статус пояса в Средневековой Руси // Средневековые древности Восточной Европы. — М.: Наука, 1993. — С. 22—28.
- Монгайт А.Л. Археология Западной Европы. Бронзовый и железный века. — М.: Наука, 1974.
- Петренко В.Г. Украшения Скифии VII—III вв. до н. э. — М.: Наука, 1978.
- Покровська Є.Ф. Кургани біля с. Сеньківка // Археологія. — 1965. — XVIII. — С. 139—149.
- Ростовцев М.И., Степанов П.К. Эллино-скифский головной убор // Известия археологической комиссии. — 1917. — № 63. — С. 169—192.
- Сарианиди В.И. Храм и некрополь Тиялтепе. — М.: Наука, 1989.
- Степанов П.К. История русской одежды. — Петроград, 1915.
- Уильямс Д., Огден Д. Греческое золото. Ювелирное искусство классической эпохи V—IV в. до н. э. Кат. выставки. — Лондон, 1979.
- Фармаковский Б.В. Три полихромные вазы в форме статуэток, найденные в Фанагории // Записки Рос. Академии истории материальной культуры. — Петербург, 1921. — С. 1—45.
- Чвирь Л.А. Отражение возрастных градаций в таджикских ювелирных украшениях // Советская этнография. — 1970. — № 4. — С. 115—121.
- Яценко С.А. Костюм Древней Евразии (ираноязычные народы). — М., 2006.
- Hadaczek K. Der Ohrschmuck der Griechen und Etrusken. — Wien, 1903.
- Higgins R.A. Greek and Roman Jewellery. — London, 1961.
- Klochko L. Amber in Garments of Populations of Scythia (Ways and Forms of Reception) // Routes between the Seas: Baltik-Boh-Bug-Pont from the 3rd to the middle of the 1st millennium BC. — Poznań, 2009. (Baltik Pontic Studies, iss. 14 — P. 417—437).
- Lexikon der Antike. — Leipzig, 1972. — S. 266.
- Maxwell-Hyslop K.R. Western Asiatic Jewellery c. 3000 — 612 BC. — London, 1971.
- Wels-Weyrauch U. Im Grab erhalten, im Leben getragen — Tracht und Schmuck der Frau // Bronzezeit in Deutschland. — 1994. — S. 60—64.

Надійшла 08.02.2017

Л.С. Клочко¹

¹ Кандидат исторических наук, зав. научно-исследовательским отделом «История ювелирного искусства в Украине» Музея исторических драгоценностей Украины, филиала Национального музея истории Украины, treasures_museum@ukr.net

ОСОБЕННОСТИ КОСТЮМОВ СКИФЯНОК НА ЗЕМЛЯХ ПОСУЛЬЯ

Скифия была населена, как свидетельствуют и письменные документы, и археологические исследования, разнообразными племенами. Этнографические особенности населения разных регионов отражают костюмы, в частности, женские. Большую роль играли украшения разных категорий. На них возлагали эстетическую и знаковую нагрузку, так как устойчивые комбинации декоративных элементов демонстрируют хронологические, этнолокальные, социальные, возрастные особенности костюмов. В нарядах периода архаики (по находкам из погребений VI в. до н. э.) были нашейные украшения из полудрагоценных камней, стекловидной массы, а также наручные и ножные браслеты и булавки (чаще всего бронзовые). В V в. до н. э. отмечаем 2 варианта костюмных комплексов: 1) серьги, ожерелья, браслеты-перевязки; 2) серьги, бусы из стекловидной массы и золотые, булавки, браслеты для ног. Последние, то есть, ножные браслеты, а также серьги в виде «перевернутого конуса», массивные шпильки с сетчатым орнаментом, подвески в виде кольца с подвесками и «шишечками» на внешней поверхности, а также пряжки в форме восьмерки — характерные именно для Посулья.

В IV ст. до н. э. комбинации украшений включают: 1) серьги, ожерелья, наручные браслеты; 2) серьги, ожерелья, шпильки. Комплекты напоминают ансамбли украшений скифянок — аристократок из кочевников. В частности, женщины перестали носить браслеты на ногах, в комплектах ювелирных изделий изредка есть перстни, модными стали эллинские украшения.

Из-за того, что в распоряжении исследователей нет письменных материалов, а изобразительных памятников небольшое количество, реконструкцию всех компонентов костюмов женщин Левобережной Лесостепи можно сделать с некоторыми гипотетическими допущениями. Основной источник для воссоздания нарядов — золотые аппликации и другие аксессуары костюмов. Комплексный и компаративный методы исследования декоративных элементов и фрагментов головных уборов, одежды, обуви позволили представить версии их реконструкций.

Liubov S. Klochko¹

¹ PhD, head of the Scientific and Research Department «History of Jeweller's Art in Ukraine» in the Museum of Historical Treasures of Ukraine, branch of the National Museum of History of Ukraine

PECULIARITIES OF SCYTHIAN WOMEN'S COSTUMES AT SULA RIVER LANDS

Scythia was inhabited by multi-ethnic tribes, as both written documents, and archaeological research evidence. Ethnographic peculiarities of the population in various regions are reflected in costumes, namely in women's costumes. Adornments of various categories played a significant role. Aesthetic and symbolic stress was put on them, as permanent combinations of decorative elements show chronological, ethno-local, social, and age peculiarities of costumes. Dresses of Archaic period, based on findings from the 6th century BC burials, contained neck decorations made of semiprecious stones or glassy substance, as well as bracelets, anklets, and pins made mostly of bronze. There are two variants of costume assemblages in the 5th century BC: 1) earrings, necklaces, bracelets-bonds; 2) earrings, beads of glassy substance, pins, and anklets. The latter, or anklets, together with «turbinate» earrings, massive pins with reticulated ornament, ring-shaped pendants with pendants and «microstrobiles» on outer surface, as well as figure-of-eight buckles are peculiar exactly for the Sula River region.

The 4th century BC adornments combinations include: 1) earrings, necklaces, and bracelets; 2) earrings, necklaces, and pins. The sets remind of the assemblages of the nomad Scythian aristocratic women. Namely, women were not wearing anklets any more, rings are found rarely in jewellery assemblages, and Hellenic adornments became of fashion.

Because the written materials are not available for the researchers and art pieces are few, the reconstruction of all components of the women's costumes in the Dnipro River left bank forest-steppe region can be made with certain hypothetic tolerances. The main source for the dresses' reconstruction are golden applications and other costume accessories. Comprehensive and comparative research methods of decorative elements and fragments of headdresses, clothes, and shoes allowed the author to present the versions of their reconstructions.

References

- Artamonov M.I. Sokrovishcha skifskikh kurganov v sobranii Gosudarstvennogo Ermitazha. Leningrad-Praha: Avror, 1964.
- Bessonova S.S. Religiosnye predstavleniia skifov. Kyiv: Naukova dumka, 1983.
- Bessonova S.S. Kalachikovidnye sergi i grekovarvarskie kontakty VII-IV vv. do n. e. *Bosporskie issledovaniia*. Simferopol-Kerch, 2007, XVI, pp. 3-30.
- Bobrinskii A.A. Kurgany i sluchainnye arkheologicheskie nakhodki bliz mestechka Smely. Sankt-Peterburg, 1901, vol. III.
- Bogatyrev P.G. Voprosy teorii narodnogo iskusstva. Moskva: Nauka, 1971.
- Borovka G.N. Zhenskie golovnye ubory Chertomlykского kurgana. *Izvestiia Gosudarstvennoi akademii istorii materialnoi kul'tury*, 1921, vol. II, pp. 99-203.
- Chvyr L.A. Otrazhenie voznrastnykh gradatsyi v tadjikskikh yuvelirnykh ukrasheniakh. *Sovetskaia etnografiia*, 1970, no. 4, pp. 115-121.
- Farmakovskii B.V. Tri polikhromnye vazy v forme statuetok, naidennye v Fanagorii. *Zapiski Ros. akademii istorii materialnoi kul'tury*, 1921, pp. 1-45.
- Gagen-Torn N.I. Zhenskaia odezhda narodov Povolzhia. Saratov, 1960.
- Guseva N.R. Khudozhestvennye remesla Indii. Moskva: Nauka, 1982.
- Hadaczek K. Der Ohrschmuck der Griechen und Etrusken. Wien, 1903.
- Higgins R.A. Greek and Roman Jewellery. London, 1961.
- Illinskaia V.A. Skify Dneprovskogo Lesostepnogo Levoberezhia. (Kurgany Posulia). Kyiv: Naukova dumka, 1968.
- Illinskaia V.A., Terenozhkin A.I. Skifiia VII-IV vv. do n. e. Kyiv: Naukova dumka, 1983.
- Klochko L.S. Skifskie nalobnye ukrasheniia. *Novye pamiatniki drevnei i srednevekovoi khudozhestvennoi kul'tury*. Kyiv: Naukova dumka, 1983, pp. 31-43.
- Klochko L.S. Skifskaia obuv. *Rossiiskaia arkheologiia*, 1992, no. 3, pp. 26-33.
- Klochko L.S. Plechovy odiah skifianok. *Arkheologiia*, 1992, no 3, pp. 95-107.
- Klochko L.S. Pro ody skifskiy zvychai. Muzeini chytannia. Tezy dopovidei nauk. konf. Muzeiu istorichnykh koshtovnostei Ukrainy. Kyiv, 1993, pp. 21-23.
- Klochko L.S. Rekonstruktsiia kostiua zhenshchiny iz bokovoi mogily Bolshogo Ryzhanovskogo kurgana. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*. Rzeszów, 1998, vol. XIX, pp. 139-151.
- Klochko L.S. Shpyly u vbranni naselennia Skifii. *Muzeini chytannia. Materiały nauk. konf. «Yuvelirne mystetstvo - pohliad kriz viky»*, Kyiv, Muzei istorichnykh koshtovnostei Ukrainy. Kyiv, 2007, pp. 28-41.

- Klochko L.S. Kostiumy plemen Skifii v konteksti zviazkiv iz naselenniam Evropy. *Na pograniczu światow. Studia z pradziejów międzymorza bałtycko-pontyjskiego ofiarowane profesorowi Aleksanrowi Kosko w 60. rocznice urodzin*. Poznań, 2008, pp. 217-239.
- Klochko L.S. Skifskie vbrannia. *Istoriia ukrainskoho mystetsva: U 5 Mystetsvo pervisnoi doby ta starodavnioho sviu*. Kyiv, 2008a, vol. I, pp. 208-229.
- Klochko L. Amber in Garments of Populations of Scythia (Ways and Forms of Reception). *Routes between the Seas: Baltik-Boh-Bug-Pont from the 3rd to the middle of the 1st millennium BC*. Poznań, 2009, BPS 14, pp. 417-437.
- Klochko L.S. Dekoratyvni elementy zhinochoho vbrannia na zemliakh Pravoberezhnoi Skifii. Starozhytnosti rannioho zaliznoho viku. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*. Kyiv, 2016, no. 2 (19), pp. 103-113.
- Klochko L.S. Nozhni braslety v kostiumakh naselennia Skifii (iz rehionu Lisostepovoho Livoberezhzhia). *Pratsi Tsentru pamiatkoznavstva: Zbirnyk naukovykh prats*. Kyiv, 2016a, no. 29, pp. 94-101.
- Klochko L.S., Grebennikov J.S. Skifskii kalaf IV v. do n. e. *Materialy po khronologii arkheologichnykh pamiatnikov Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka, 1983, pp. 35-45.
- Klochko L.S., Murzin V.J., Rolle R. Holovnyi ubir z kurhanu Tetianyna Mohyla. *Arkheolohiia*, 1991, no. 3, pp. 48-52.
- Klochko L.S., Vasina S.O. Zhinochyi kostium naselennia Lisostepovoho Pravoberezhzhia u skifskiy chas (Kyievo-Cheraskiy rehion). Suchasni problemy arkheolohii: Zbirka nukovykh prats. Kyiv, 2002, pp. 92-94.
- Klochko L.S., Vasina S.O. Rekonstruktsii zhinochoho vbrannia za znakhidkami z «Velykoho kurhanu M.I. Veselovskoho». *Muzeini chytannia. Materialy nauk. konf. Muzeiu istorychnykh koshtovnostei Ukrainy*. Kyiv, 2002, pp. 150-168.
- Kosenkova V.I. Kobanskaia kultura. Vostochnyi variant. Moskva: Nauka, 1977.
- Kosenkova V.I. Kobanskaia kultura. Zapadnyi variant. Moskva: Nauka, 1989.
- Kuzmina E.E. Skifskoie iskusstvo kak otrazhenie mirovoztreniia odnoi iz grupp indoirantsev. *Skifo-sibirskii zverinyi stil v iskusstve narodov Evrazii*. Moskva: Nauka, 1976, pp. 52-66.
- Krupa T.N., Krishtal A.P. Issledovanie zolotnykh nitei pervykh vekov nashei ery. *Muzeini chytannia. Materialy nauk. konf. «Yuvelirne mystetstvo - pohliad kriz viky»*, Kyiv, *Muzei istorychnykh koshtovnostei Ukrainy*. Kyiv, 2007, pp. 140-146.
- Lexikon der Antike. Leipzig, 1972.
- Lobacheva N.P. O nekotorykh tsentrakh regionalnoi obshchnosti v traditsionnom kostiume narodov Srednei Azii i Kazakhstana. *Traditsionnaia odezhda narodov Srednei Azii i Kazakhstana*. Moskva: Nauka, 1989, pp. 5-38.
- Maxwell-Hyslop K.R. Western Asiatic Jewellery c. 3000-612 BC. London, 1971.
- Miroshina T.V. Skifskie kalafy. *Sovetskaia arkheologiia*. 1981, no. 1, pp. 139-149.
- Miroshina T.V. Nekotorye tipy skifskikh zhenskikh golovnykh uborov IV-III vv. do n. e. *Sovetskaia arkheologiia*. 1981, no. 4, pp. 46-69.
- Mongait A.L. Arkheologiia Zapadnoi Evropy. Bronzovyi i zheleznyi veka. Moskva: Nauka, 1974.
- Murashova V.V. Semioticheskii status poiasa v Srednevekovoi Rusi. *Srednevekovyie drevnosti Vostochnoi Evropy*. Moskva: Nauka, 1993, pp. 22-28.
- Petrenko V.G. Ukrasheniia Skifii VII-III vv. do n. e. Moskva: Nauka, 1989, pp. 5-38.
- Pokrovska Ye.F. Kurhany bilia s. Senkivka. *Arkheolohiia*, 1965, iss. XVIII, pp. 139-149.
- Rostovtsev M.I., Stepanov P.K. Ellino-skifskii golovnoi ubor. *Izvestiia arkheologicheskoi komissii*, 1917, no. 63, pp. 169-192.
- Sarianidi V.I. Khram i nekropol Tiliatepe. Moskva: Nauka, 1989.
- Stepanov P.K. Istoriia russkoi odezhdy. Petrograd, 1915.
- Uiliams D., Ogden D. Grecheskoie zoloto. Yuvelirnoie iskusstvo klassicheskoi epokhi V-IV vv. do n. e. Katalog vystavki. London, 1979.
- Vlasov V.G. Illiustrirovannyi Khudozhestvennyi slovar. Sankt-Peterburg: Nauka, 1993.
- Wels-Weyrauch U. Im Grab erhalten, im Leben getragen. Tracht und Schmuck der Frau. *Bronzezeit in Deutschland*, 1994, pp. 60-64.
- Yatsenko S.A. Kostium Drevnei Evrazii (iranoiazychnyie narody). Moskva: Nauka, 2006.
- Zakharova I.V., Khodzhaieva R.D. Kazakhskaia natsionalnaia odezhda. Alma-Ata: Nauka, 1964.

О.П. Моця*

АРХЕОЛОГІЯ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ В УКРАЇНІ

У роботі проведено аналіз сучасного стану археологічних досліджень пам'яток козацької доби (XVI—XVIII ст.) на теренах України та південних сусідів автохтонів-землеробів — підданих Османської імперії.

К л ю ч о в і с л о в а: запорожці, січі, міста, сільські пам'ятки, майдани, турки, категорії знахідок, козацька доба.

Історичні події та процеси часів існування Української козацької держави продовжують викликати інтерес не лише у науковців-медієвістів, але й у широкого загалу читачів. Про це, зокрема, свідчать перевидані в останні десятиліття класичні дослідження попередників (Яворницький 1990; 1991 та ін.), а також нові доробки сучасних науковців (Історія українського козацтва 2006, 2007; Батуринська старовина 2008 та ін.). Наявна інформація, що більш кількісно та якісно доповнила свідчення про козацьку dobu (порівнюючи, наприклад, із післямонгольською добою вітчизняної історії) дозволила навіть підготувати та видати навчальний посібник з археології XVI—XVII ст. — першу «ластівку» у контексті піднятого тут питання (Археологія доби українського козацтва XVI—XVIII ст. 1997). Все це дає можливість оптимістично сприймати сучасний стан вивчення матеріальної культури козаків, а також основного прошарку тогочасного суспільства — селян; крім того кримських татар, підпорядкованих Османській імперії, але тут про них мова йти не буде. Сама специфіка й стан вивчення проблем Кримського півострова заслуговує окремого розгляду.

Слід ще раз підтвердити тезу, що для кожної історичної епохи стан військової справи, а для нас, в першу чергу, рівень і специфіка озброєння, являвся певним індикатором. Не була винятком і зброя розглянутого тут історичного періоду, яка у тогочасному житті відігравала важливу роль. Це, у свою чергу, по-

яснюється роллю козацтва на кордоні із мусульманським світом. В Україні воно було органічною складовою світу українського, спочатку «прив'язаного» до польсько-литовського стовбура, а потім стало цілком самостійною суспільною структурою. Як зазначає В. Брехуненко, ідентичність козаків формувалася через усвідомлення ними своєї приналежності до українського соціуму, заснованої на правах і привілеях їх як «людей війни» у «вітчизні» Речі Посполитій. Але з часом вони стали вважати себе представниками «народу руського», виступали його захисниками. Внаслідок української Національно-визвольної війни середини XVII ст., вони перетворилися на осердя нової української політичної нації (Брехуненко 2011, с. 447).

При цьому слід зазначити, що одноманітного озброєння у козаків не було, вони користувалися переважно трофейною зброєю: татарською, турецькою, польською і значно менше придбаною західноєвропейською, московською, кавказькою або іранською. Козаки не створили якихось характерних лише для них типів зброї, хоча символом козацтва вважається шабля. Саме вона під впливом Сходу і зокрема Туреччини набуває поширення у ті часи, замінивши у європейських арміях мечі, пристосованих в основному для удару. Шабля поєднувала як рублячі, так і різальні функції; також була значно легшою за вагою (рис. 1). Крім доробка Д. Яворницьким щодо питань озброєння, слід виділити спеціальну роботу, присвячену Берестейській битві 1651 р., де було зафіксовано майже весь асортимент тогочасної зброї: холодної, металевий, колючий і вогнепальної (Свешніков 1993).

Серед «знарядь війни» слід виділити бойові серпи, металеві ножі, списи й рогатини. Але при цьому треба акцентувати увагу на тому, що друга половина XVI — перша половина XVII ст. — це період інтенсивного розвитку ручної вогнепальної зброї. У цей час з ужитку виходить найдавніший тип рушниць — пищаль, що не мала приклада, і для амортизації сильної віддачі її доводилося обпірати об мур або ж об дерево. На

* МОЦЯ Олександр Петрович — член-кореспондент НАН України, професор, завідувач відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАНУ, oldrus@ukr.net

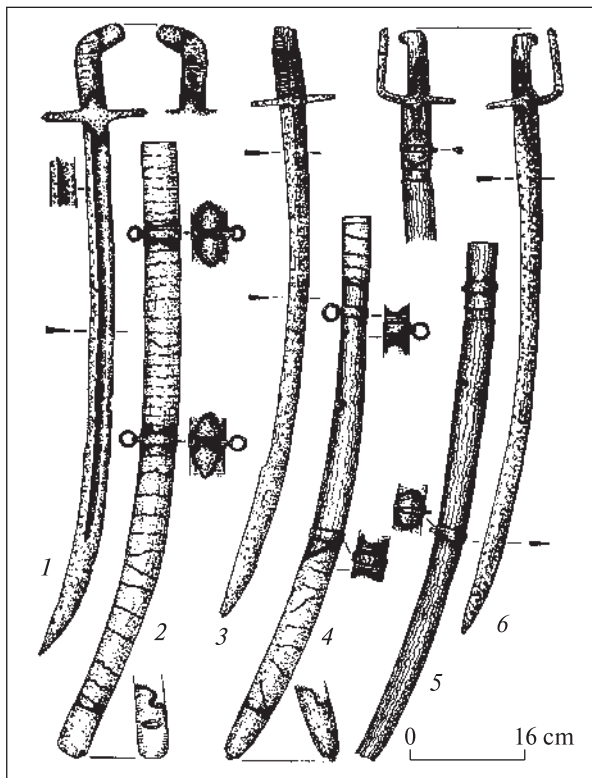

Рис. 1. Шаблі з піхвами з козацької переправи під Берестечком (за І. Сवेशніковим)

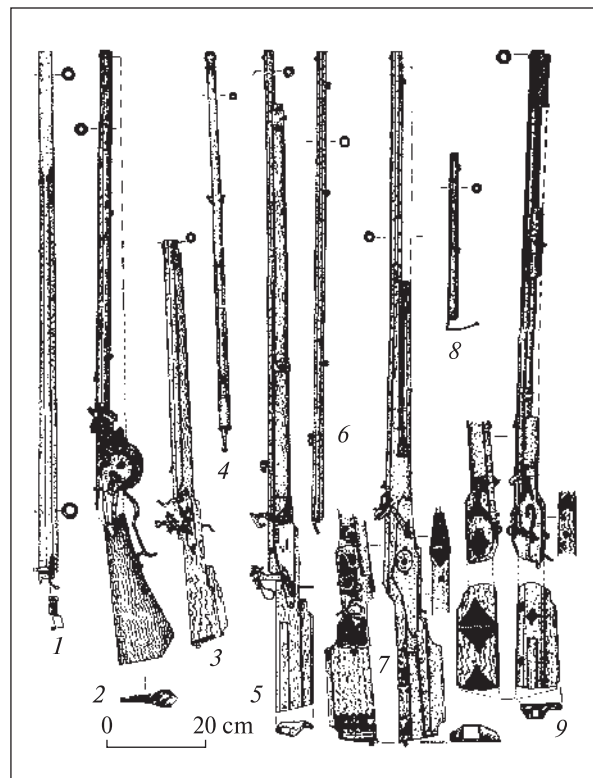

Рис. 2. Козацькі рушниці із розкопок біля переправи під Берестечком (за І. Сवेशніковим)

заміну їй з'являються мушкети, карабіни, бандолети й пістолі, котрі особливо поширилися серед козаків у XVIII ст., внаслідок розвитку й широкого використання кінноти (рис. 2). Трофейні гармати різнилися між собою за місцем їх виготовлення, розмірами, масою та калібром. Вони встановлювалися на лафетах із двома колесами. Козацьким винаходом слід вважати рухомий спосіб кріплення гармат до дерев'яного станка лафету — т. зв. верлуги (рис. 3).

У XVI — першій половині XVII ст. головною бойовою силою козацького війська являлася піхота, яка здебільшого доповнювалася вершниками кримських ханів. Але починаючи із середини XVII ст., і особливо у XVIII ст., власна кіннота стає вагомою військовою силою. Це фіксується знахідками вуздечок, сідел, стремен та підков.

Основою життєдіяльності феодальної епохи, у тому числі і в Україні, являлося сільське господарство, що знайшло відображення і у тогочасних сільськогосподарських знаряддях праці — у першу чергу плуга, що прийшов на заміну давньому ралу (не говорячи вже про соху). Це дозволило перейти до обробітку відносно важких чорноземів у південній частині України та значно збільшити урожайність й відповідну демографічну ситуацію у цілому (рис. 4).

Певні зміни відбулися і у будівництві житла. Основним будівельним матеріалом продовжувало залишатися дерево. В лісовій зоні аж до лісостепу основними типами являлися наземні зрубні житла та хати-напівземлянки (стара традиція). У степових районах зрубні будівлі траплялися рідше, а переважали там наземні глинобитні житла. Із XV ст. селяни все більше будували плетені із лози та обмазані глиною хати й господарські споруди. На Поліссі найпростіші зрубні житла селян будувалися у вигляді однокамерної хати, кліті або стебка. Перші із названих були досить міцними будівлями, і тому селяни зберігали в них свої речі, одяг, реманент, запаси харчів тощо. Стебки ставили поруч з хатою, стіни всередині них обмазували глиною, найчастіше зберігали запаси овочів і фруктів, бочки з солінням та квашенням.

За своїм плануванням житло українського селянина являло собою прямокутну трикамерну споруду із входом на довшій стіні, часто до центральної камери-сіней. По обидва боки від них було дві «хати» (тобто кімнати). Композиція приміщень селянських жител була різноманітною: безсінною (хата—хата—комора), із одним житловим приміщенням (хата—сіни—комора), або великою (хата—сіни—хата—комора); існували й інші варіанти.

Рис. 3. Гармати й ожига із колекції Національного музею історії України

Переважна більшість жител була прямокутною, наземною та орієнтованою за сторонами світу. Середня площа селянської хати дорівнювала 20—30 м². Обов'язковим атрибутом житла являлася глинобитна або ж кам'яна піч. Зберігалася й традиція обмазування та побілки усього житла (Історія українського селянства 2006, с. 137). У містах інтер'єр подібних споруд мав більш вишукані риси (рис. 5).

Але найбільш суттєві зміни у зовнішньому вигляді населених пунктів, звичайно, фіксуються на матеріалах укріплених поселень, у деталях їх фортифікаційних особливостей. Так, у другій половині XVI — на початку XVII ст. при облогах замків почали використовувати довгоствольні гармати, що стріляли вже залізними ядрами. Що у свою чергу призвело до модернізації баштової й застосування бастейової системи оборони. На території південно-східний кордонів Речі Посполитої такі бастей у більшості укріплень, де вони замінювали башти, виступали так само у ролі великих башт, розташованих у місці найбільшої загрози. Вони також виконували роль охорони замкової брами і флангового обстрілу ближнього передполя. Така оборонна система застосовувалася як у нерегулярних замках (Кам'янець, Київ, Меджибіж), так і в регулярних, котрі почали з'являтися з кінця XVI ст. (Зіньків, Сутківці, Ярмолинці).

Специфічною особливістю українського степового порубіжжя стало будівництво три-

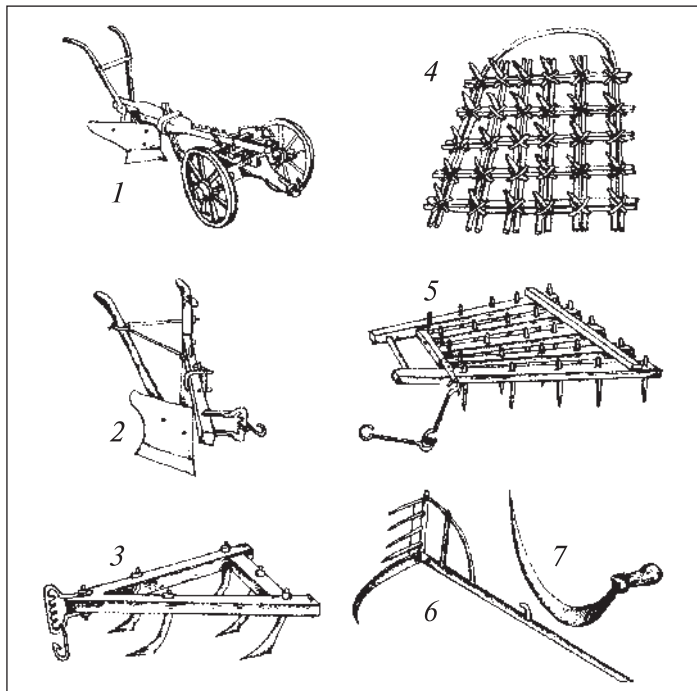

Рис. 4. Традиційні знаряддя обробітку ґрунту та збирання урожаю (за А. Гурбицом): 1 — плуг, Західна Україна; 2 — плуг, Полісся; 3 — драпак, Київщина; 4 — плетена борона, Полісся; 5 — брускова борона, Наддніпрянщина; 6 — коса з грабками; 7 — серп, Полісся

кутних за формою бастейових замків, котрі були органічно пов'язані із місцевою традицією мисового розташування укріплень. А на більш округлих півостровах русел рік та на берегових узвишсях будували бастейові замки чотирикутної форми. Системи баштова й бастейова були старішими і менш досконалими, ніж бастіонна, але в першій половині XVII ст. всі вони існували одночасно. Для більшості замків прикордонних територій, невеликих за розміром і недоступних задяки своєму вигідному розташуванню на місцевості, вистачало для захисту вежових бастей чи башт (Мальченко 1996, с. 12—15). Вищевикладене переважно стосується правобережних дніпровських районів, де інтенсивніше розвивалося кам'яне будівництво. А у лівобережних районах Дніпра нові укріплення традиційно будувалися із дерева; вони мали легкі гострокольні («острожні») конструкції, за винятком міських укріплень Чернігова, Новгород-Сіверського, Ніжина, Прилук та Мени (Бондар 2015, с. 15). Звичайно, серед пам'яток козацької доби найбільшу зацікавленість викликають козацькі столиці — Чигирин часів Б. Хмельницького, Батурин часів І. Мазепи та ін.

Перший із названих пунктів став столичним містом, перетворившись із приватної резиденції на офіційну в часи правління славет-

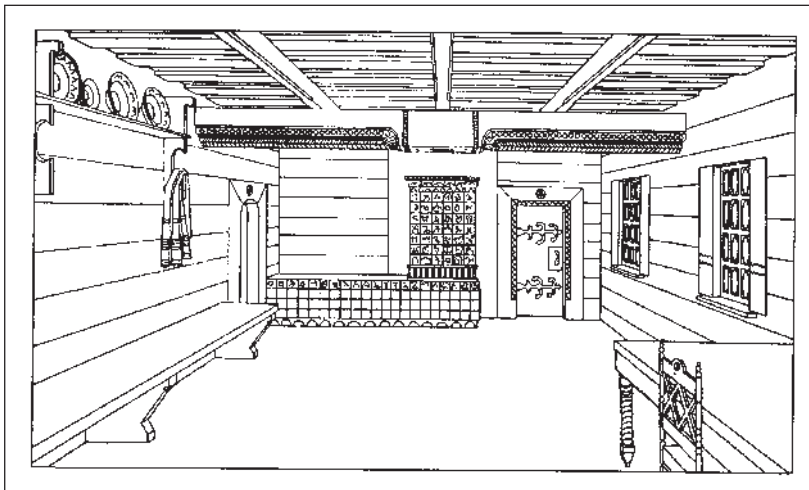

Рис. 5. Інтер'єр світлиці в козацькому будинку початку XVIII ст. (реконструкція П. Юрченка)

ного гетьмана. При цьому слід підкреслити, що його резиденція була розташована не у самому замку на Кам'яній горі, а знаходилася у самому місті, під горою й під захистом замку. Цей двір правив за резиденцію і кільком наступним гетьманам: І. Виговському, Ю. Хмельницькому, П. Тетері, П. Дорошенку. Являвся досить значним комплексом із будівель і споруд, влаштованим за принципом великого шляхетського двору XVII ст. Двір оточувала міцна дерев'яна огорожа і замикала брама. У центрі стояв великий мурований одноповерховий будинок на склепінчастих льохах (підвалах). Він мав вхідний ганок, із якого можна було потрапити в сіни, а вже звідти — у кімнати, що розташовувалися обабіч. По один бік стояла світлиця — відпочивальня гетьмана із прилеглими кімнатами, по другий розміщувалися канцелярські приміщення. До складу двору, імовірно, входили й інші житлові приміщення, але не муровані, а дерев'яні. А також окрема житлова будівля великих розмірів — курінь, де перебувала гетьманська варта, будинки для челяді, лазня, колодязь, кухня з пекарнею, комори, льодовні, льохи, стайні, возівні, кузня — всього близько півтора десятка споруд. Усі вони були безслідно знищені турками у 1678 р. (рис. 6).

Ще до занепаду вищезгаданого міста, на Дніпровському Лівобережжі з'явилася нова гетьманська столиця — Батурин, куди П. Дорошенко у 1668 р. призначив Д. Многогрішного (пізніше той став лівобережним гетьманом із дотриманням усіх формальностей). Тут у 1625 р., з дозволу польського короля, було збудовано прикордонну фортецю на високому лівому березі Сейму, за якою дещо пізніше закріпилася назва «Литовський замок». Він був невеликий за площею; його оточували дерев'яно-земляні укріплення, що склалися

із валу, рову й дубового частоколу. З боку надрічкового плато півколом прилягала фортеця, також оточена ровом і земляним валом із дубовим частоколом. Заїхати до фортеці можна було через дві брами із баштами. Окрім них, було ще шість наріжних башт. Рову і валу не було лише із боку річки, оскільки крутосхили були практично недоступними. Після Д. Многогрішного тут гетьманував І. Самойлович, а потім — І. Мазепа. Місто, із пригородами й численними будівлями, було зруйноване російськими військами під проводом О. Меншикова у 1708 р. (рис. 7).

Але окрім таких великих населених пунктів для розглянутих часів відомі і більш скромні за розмірами і значенням приватні замки — як приклад, Суботів Б. Хмельницького. Тут гетьман не лише відпочивав: відомо, що близько 300 універсалів було підписано саме у Суботові. Він, як і Чигирин, розміщений на підвищеному правому березі р. Тясмин, за 6 км від тогочасної столиці козацької держави. Богдан збудував тут замок, котрий мав досить значну площу — близько 3 га і складався із двох частин: замку та укріплення довкола мурованої Іллінської церкви, котра пізніше стала усипальницею гетьмана (рис. 8). Замкова територія була оточена валом, на якому стояли дерев'яні рублені стіни, а також по периметру знаходилися три дерев'яні башти й одна мурована, що виконувала функції донжона — найміцнішої замкової башти. Із трьох дерев'яних башт дві були надбрамними, причому одна із них мала муровані фундаменти. Сам Богданів палац був мурований, із кахляними печами та грубами (Вечерський 2008, с. 109—123, 144—156, 157—187).

Ще однією й досить специфічною групою археологічних пам'яток козацької доби являються січі Нижнього Дніпра, де, власне, й про-

Рис. 6. Чигирин часів Б. Хмельницького (схематичний малюнок Г. Логвина)

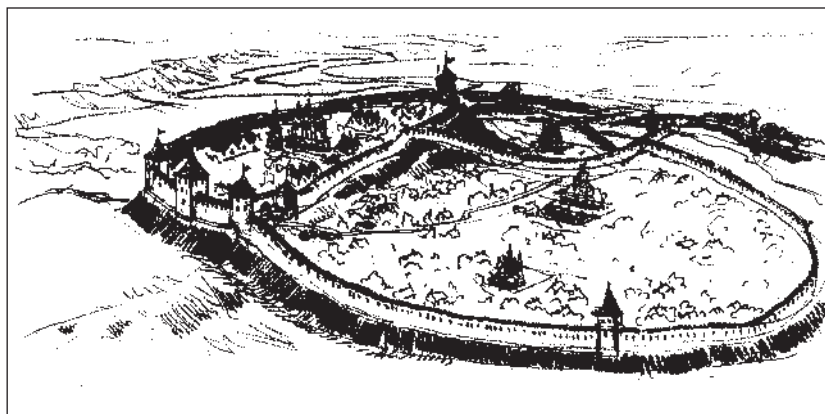

Рис. 7. Батурин часів І. Мазепи (план-реконструкція В. Вечерського): 1 — Литовський замок; 2 — фортеця; 3 — будинок В. Кочубея на Чорній річці; 4 — замок І. Мазепи на Гончарівці; 5 — мурований палац І. Мазепи в замку на Гончарівці

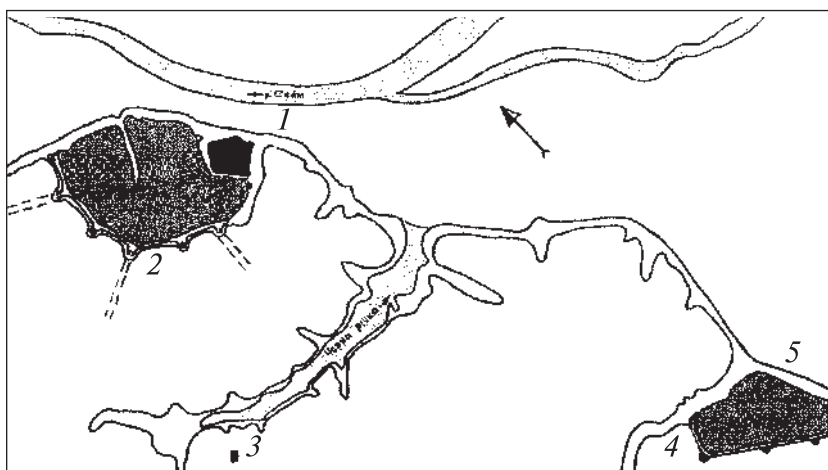
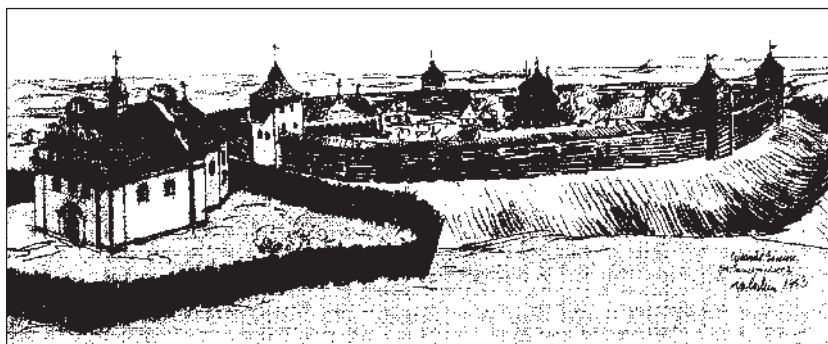

Рис. 8. Замок Б. Хмельницького у Суботіві (реконструкція Г. Логвина)

живали запорожці — незалежний авангард Війська Запорозького (рис. 9). Всього в різний час їх існувало вісім, хоча в літературі є згадки, що їх було більше. Проте археологічних свідчень про них поки що не виявлено. Своє місцезнаходження дані пам'ятки змінювали із різних причин (руйнація ворожими військами, вимоги зверхників іноземних держав тощо). Січі Нижнього Дніпра відіграли важливу роль в історії України впродовж XVI—XVIII ст.: запорожці захищали українські землі від нападів татар, проводили походи на татарські та турецькі території, славили себе у протистоянні з османськими кораблями на Чорному морі. Кожна із січей являлася фортецею, оточеною із усіх боків валом висотою інколи понад 10 м і глибо-

ким ровом перед ним. З боку Дніпра вони, як правило, омивалися його річищами, де стояв козацький флот й приставали купецькі кораблі (рис. 10). Перед валом споруджувалися «вовчі ями», а десь поблизу знаходилися цвинтарі. Найбільш повні дані збереглися щодо Чортомлицької (1652—1709 рр.) та Підпільненської або ж Нової (1734—1775 рр.) Січей.

Чортомлицька, або Стара Січ, розміщувалася на мисі правого берега Дніпра. Вона із кількох боків омивалася водами рукавів річки, а високі береги стали надійним захистом проти ворожих нападів. Окрім того, тут були споруджені ще й земляні вали висотою 13 м з ровом перед ними. На валу стояв частокіл із просмоленних загострених паль і з бійницями на ньому.

Рис. 9. Герб Війська Запорозького

З напольного боку фортецю захищала оборонна лінія, що складалася із трьох редутів і кошів, заповнених землею між ними. До фортеці можна було зайти лише через вузькі «фіртки-пролази». Коли ж замерзала вода, козаки рубали кригу, що також утруднювало ворогу доступ до укріплень. На центральному майдані стояла церква, будинки старшини, пушкарня та 38 козацьких куренів, у котрих мешкали козаки. Загальна площа забудови перевищувала 20 га.

План Нової, або Підпільненської Січі, був значно складнішим. Вона розташовувалася на дніпровському рукаві р. Підпільна й складалася із чотирьох частин: коша, передмістя, Новосічовського ретранштементу та приміської слободи, що були поєднані в одне ціле. Кіш, на території якого розміщувалися курені, військова канцелярія, школа, церква та інші громадські й господарчі споруди, мав округлі абрис плану. Його було обведено ровом і валом із частоколом та баштою-дзвіницею над головним входом.

Як і у попередньому випадку, тут розміщувалось 38 куренів-казарм. Кожен із них нагадував приземисту дерев'яну споруду, обмазану глиною, довжиною у кілька десятків метрів і з маленькими вікнами. Курінь поділявся на дві частини: сіни, де стояла велика піч (кабінця), і житлову частину. У сінях готували їжу, а у житловій частині уздовж усього помешкання стояв довгий стіл з лавами, а під стінами — нари для сну. Такий курінь міг вміщувати до 150 козаків. На січовій слобідці містився «хасан-базар». Тут стояли численні крамниці й розміщувалися торгові ряди, а також проживали крамарі, ковалі, зброярі, шевці, кравці, шорники й фахівці з інших ремесел. На думку Д. Телегіна, за розмірами, характером споруд, складом населення Нова Січ була, по суті, се-

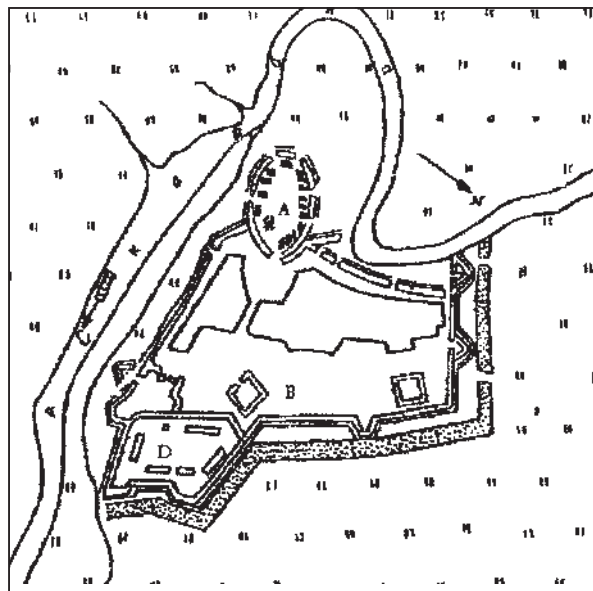

Рис. 10. План Покровської Січі: А — внутрішній кіш, D — ретрашмент, В — зовнішній кіш (за Д. Телегіним)

редньовічним містом, де постійно проживало кілька десятків тисяч населення, а її площа перевищувала 30 га (Телегін 1997).

До складу конкретної Січі входили окремі округи, котрі тоді називалися паланками. В період Нової Січі існувало 8 основних паланок, зокрема 3 на Правобережжі та 4 на Лівобережжі. Паланка являла собою невелике укріплення, де зосереджувалася військово-цивільна адміністрація округи (полковник, писар, осавул). Перший із них мав пернач і прапор, а також паланкову печатку (рис. 11). Території, що займали окремі паланки, були різними — від кількох тисяч до 20 км². Археологічних досліджень на площах цієї категорії археологічних об'єктів досі майже не проводилося. Як і на зимівниках — окремих угіддях, де вільні від служби козаки займалися мисливством, рибальством, бджільництвом або ж сільським господарством (вирощували хліб чи розводили худобу).

Ще однією специфічною групою археологічних об'єктів козацької доби являються т. зв. «майдани», які зафіксовані у різних районах, в першу чергу на Дніпровському Лівобережжі (рис. 12). Вони у найпростішій класичній формі являють собою земляні споруди, які складаються із кільцевого валу, входу, що веде до кільцевої заглибини, а також бокових насипів — крил. Але часто трапляються значно складніші споруди цього типу, як правило, із кількома входами й відповідною кількістю подвійних чи потрійних крил. Деякі майдани

Рис. 11. Паланкові печатки (за А. Скальковським)

мають посередині кільцевої заглибини різноманітні виступи. Подекуди перед входом зберігалися сліди напівзасипаних ям. Це один із типів майданів, але існують десятки інших варіантів. Наприклад, майданоподібні споруди, які складаються із безлічі виступів та впадин. Нині встановлено, що такі споруди виникли з курганів у результаті діяльності селітроварів у XVII—XVIII ст. Адже ця сировина була обов'язковим компонентом для виготовлення порошу, що стало вельми актуальним якраз для розглянутих часів (Андрієнко 2013, с. 3—18).

Надавши характеристику окремим групам пам'яток козацької доби, слід перейти до археологічних знахідок, і в першу чергу, до керамічних виробів — найбільш масової категорії серед них. А також до об'єктів виробничого призначення, де якраз і виготовлялася кераміка.

У керамічному виробництві XVI—XVIII ст., як і в попередні часи, основною групою була побутова кераміка. Але на горщиках, котрі становили основний тип посуду, простежується розвиток певних конструктивних особливостей. Це виявляється, насамперед, у зміні конфігурації профілю верхньої частини горщика. З кінця XIII ст. поступово збільшується масив-

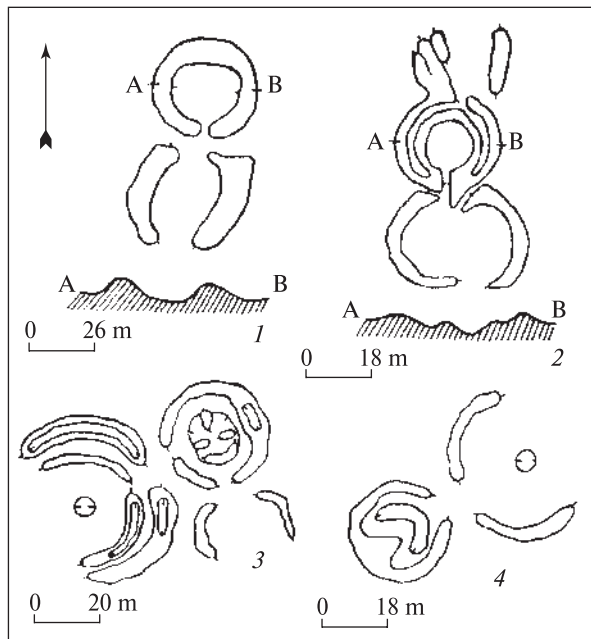

Рис. 12. Плани й перетини майданів біля сс. Канави Полтавської обл. і Нижній Мерчик Харківської обл.; майдани між сс. Коновалівкою і Рясим Полтавської обл. (за В. Ляскоронським)

ність вінець і зникає заглиблений орнамент. Посуд робиться способом витягування із цілого шматка глини. Вже на кінець XVI ст. на теренах України сформувався новий тип горщика із прямими, дещо відігнутими назовні вінцями, потовщення на котрих зменшується й опускається до середини вінець, перетворюючись на невеликий виступ. Окрім того, у XVI—XVIII ст. значно розширюється асортимент керамічних виробів (рис. 13). Крім горщиків, покриток, мисок, глечиків з'являється такий посуд, як макітри, сковорідки-латки, кухлі, кубки, полумиски, тарілки, блюда, баклаги, чарки. Посуд був червоноглиняний, світлоглиняний та морений. Він випалювався у двох'ярусних горнах круглої форми, зроблених із глини чи цегли. Керамічна продукція XVI—XVIII ст. розподіляється на побутову й архітектурно-декоративну. До побутової належить посуд і керамічні вироби малих форм: іграшки, світильники, люльки, а до другої групи — кахлі (рис. 14).

Наприкінці XV—XVI ст. відроджується виробництво скла і «набуває обертів» у XVII—XVIII ст. Особливо це простежується у лісових районах, де виявлено численні гуті. Головним продуктом такого виробництва були посудини для зберігання речовин, посуд для пиття, дрібні скляні вироби, а також віконниці. Взагалі гутне скло являється самобутнім явищем в історії мистецтва українського народу. Одним

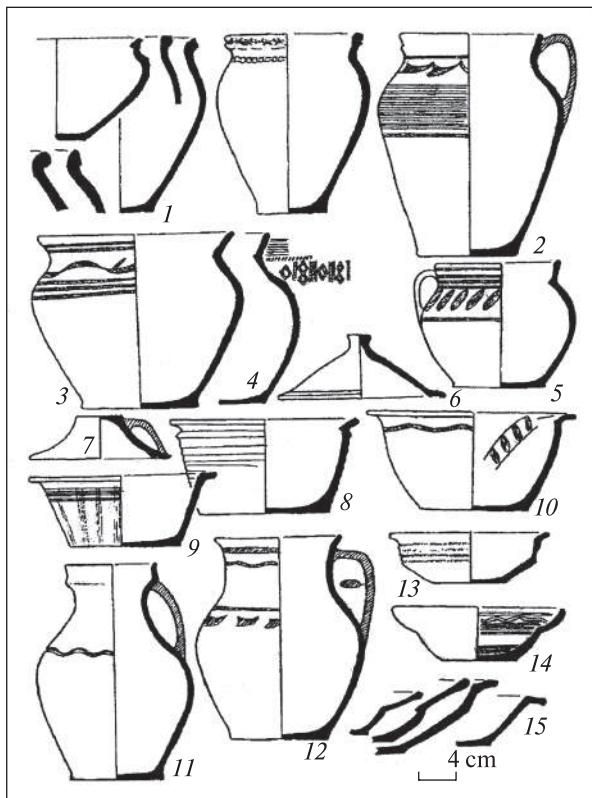

Рис. 13. Кераміка XIV—XVIII ст. (за Л. Виногородською)

із побічних продуктів скляного виробництва є виготовлення полив, котрі з кінця XVI ст. починають широко застосовувати для прикрашання столового посуду.

Крім того, розвивалися й численні інші ремесла, про що свідчить наявна інформація про різноманітні виробництва та власне ремісників: ковалів, рушничків, бондарів, кушнірів, римарів, шевців, кравців, селітерників, спеціалістів із виготовлення порошу, будівельників та багатьох інших (рис. 15). Не слід забувати й про спеціалістів із виготовлення човнів-однодеревок і т. зв. чайок. Особливістю останніх являлася їх висока маневреність, оскільки вони на веслах могли плавати однаково як уперед, так і назад. До того ж у воді вони сиділи досить високо, а тому їм було не страшно мілководдя, вони легко ховалися від високих турецьких галер, котрі козаки помічали ще здалеку (Археологія... 1997, с. 49—82).

Не слід забувати й про ще один бік тогочасного життя, і в першу чергу про його релігійну специфіку. Адже, як відзначав у свій час знавець пізнього середньовіччя Й. Хейзинга: *«Життя було проникнуте релігією до такої міри, що виникала постійна загроза зникнення відстані між земним і духовним. І якщо, з одного боку, у святі миттєвості все в повсякденному житті*

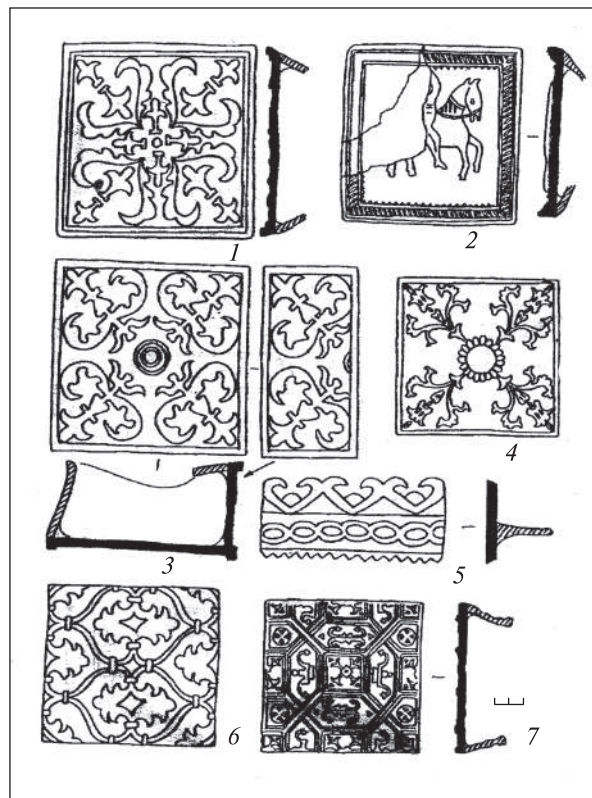

Рис. 14. Коробчасті кахлі XVI—XVIII ст. (за Л. Виногородською)

присвячується вищому, — з другого боку освячене постійно тоне у повсякденному через неодмінного зміщення із повсякденністю» (Хейзинга 1988, с. 170).

У повній мірі це стосується й України, де провідним мистецьким стилем у архітектурі, як і у всій Європі, стало бароко, з його характерними ознаками: урочистістю, піднесеністю, динамізмом і мальовничістю форм, багатозначною символікою. Тоді налагоджується виробництво цегли, будівельної кераміки, вапна, скла, барвників, заліза, бляхи, швидко опановуються інженерно-технічні й конструктивні засоби мурування. Прикладами тогочасного мистецтва стали Успенський собор і Троїцька надбрамна церкви Києво-Печерської лаври, Михайлівський Золотоверхий собор та інші пам'ятки Києва, Борисоглібський собор, Іллінська, П'ятницька; церкви в Чернігові та численні споруди в багатьох українських містах. А у населення досить популярними були різноманітні типи натільних хрестиків та ще деякі предмети християнського культу (рис. 16).

Окрім слов'ян-землеробів на території України за часів Козаччини перебували представники ще одного могутнього сусіда — піддані Османської імперії, одного із активних тогочасних гравців на міжнародній арені. У свою чергу,

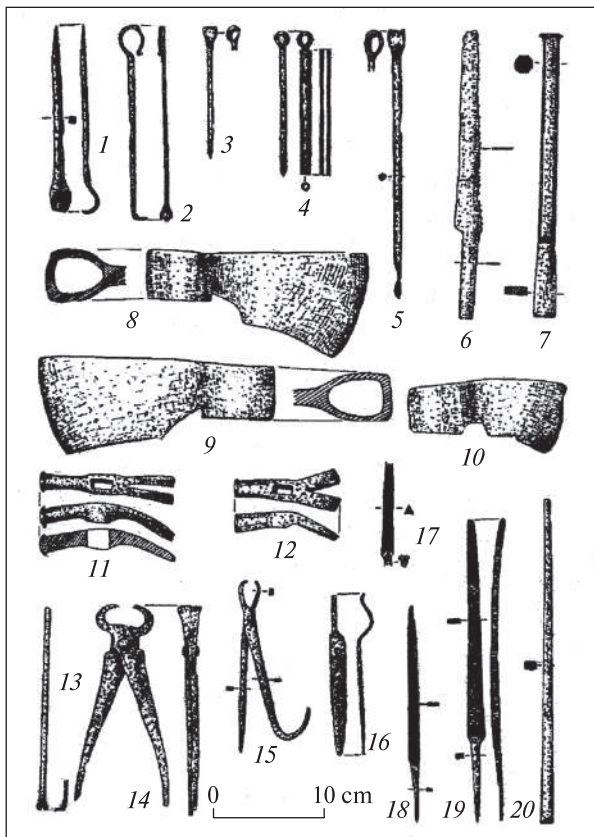

Рис. 15. Знаряддя праці для обробки дерева, інструменти ковалів і слюсарів (за І. Свешніковим)

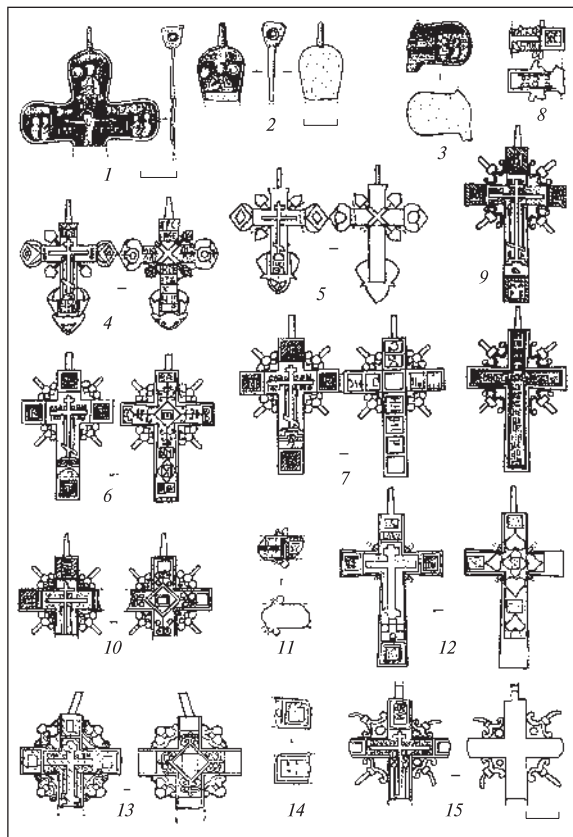

Рис. 16. Натільні хрестики кінця XVI—XVII ст. із містечка Самарь (за І. Ковальновою, В. Шалобудовим, В. Векленко)

Рис. 17. Білгород-Дністровський, Аккерманська фортеця, турецька лазня (за С. Біляєвою)

Рис. 18. Турецькі ляльки із Очакова (за С. Біляєвою)

їм було підпорядковано населення Кримського ханату, яке тут розглядатись не буде.

За інформацією С. Біляєвої, взаємини того-часної України й Туреччини у своєму розвитку пройшли кілька етапів. Перший із них охоплював час від початку експансії з останньої чверті XV ст. до середини XVII ст. Це був час прилаштування османської військової машини до умов нових колоніальних земель, використання

старих фортифікацій із переважанням ремонтних робіт, розбудови споруд, притаманних ісламському місту (рис. 17). Пріоритет надавався розвитку торговельно-економічної діяльності. Вже тоді для цього використовувалися найбільші порти на Чорному морі. Реальною загрозою для іноземців являлося українське козацтво, хоча й певні взаємовпливи теж простежуються. Зокрема, це можна підтвердити популярністю

серед тогочасних українців глиняних люльок турецьких зразків (рис. 18) та деяких типів керамічних виробів. Турецькі військові спеціалісти активно укріплювали свої фортеці Акерман, Очаків, деякі міста Криму.

Другий етап належить до другої половини XVII — початку XVIII ст., коли в Україні посилюються серед старшини протурецькі настрої. Щодо самої імперії, то в Туреччині все частіше відбуваються внутрішні конфлікти і проявляється неспроможність наздогнати рівень розвитку провідних європейських країн, як і перемогти їх.

Третій етап починався наприкінці першого десятиліття XVIII ст. і тривав до його кінця, і навіть до початку XIX ст. Це був час поразки українського державотворення й знищення автономії Гетьманщини, коли Росія почала розбудовувати на українських землях свою систему оборони (Біляєва 2012, с. 259—260).

На закінчення слід констатувати, що козацький період у вітчизняній історії часів пізнього середньовіччя досліджений найбільш ґрунтовно, у порівнянні із золотоординським або жлитовсько-польським. Але ще існують численні «білі плями», особливо у вивченні різноманітних ремесел, котрі теж потрібно поступово ліквідувати, продовжуючи активне вивчення тогочасних славних подій й процесів українського історичного поступу, зокрема й у археологічному розумінні.

Андрієнко В.П. Майдани і майдановидні споруди України // Старожитності Лівобережного Подніпров'я. — 2013. — С. 3—18.

Археологія доби українського козацтва XVI—XVIII ст. — К., 1997.

Батуринська старовина. — К., 2008.

Біляєва Світлана. Слов'янські та тюркські світи в Україні. — К., 2012.

Бондар Олександр. Замки та фортеці Чернігово-Сіверщини в XV—XVIII ст.: ілюстрований довідник. — К., 2015.

Брехуненко Віктор. Козаки на Степовому Кордоні Європи: типологія козацьких спільнот XVI — першої половини XVII ст. — К., 2011.

Вечерський Віктор. Гетьманські столиці України. — Невідома Україна. — К., 2008.

Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. — К., 2006. — Т. I.

Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. — К., 2007. — Т. II.

Історія українського селянства. — К., 2006. — Т. I.

Мальченко О. Типологія замкових та міських фортифікаційних систем на південно-східному українському порубіжжі // Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. — К., 1996. — Т. I. — С. 5—23.

Свєшніков І.К. Битва під Берестечком. — Львів, 1992.

Телегін Д.Я. Часи козацькі. Січі Запорозькі. — К., 1997.

Хейзинга Й. Осень Средневековья. — М., 1988.

Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків (переклад з рос. І.І. Сварника). — Львів: Світ, 1990. — Т. I.

Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків (переклад з рос. І.І. Сварника). — Львів: Світ, 1991. — Т. 2.

Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків (переклад з рос. І.І. Сварника). — Львів: Світ, 1992. — Т. 3.

Надійшла 02.02.2017

А.П. Моця¹

¹ Член-корреспондент НАН України, професор, заведуючий відомом древнерусской и средневековой археологии Института археологии НАНУ, oldrus@ukr.net

АРХЕОЛОГИЯ КАЗАЧЕСКОЙ ЭПОХИ В УКРАИНЕ

Времена развития украинского казачества остаются одной из наиболее важных и популярных тем отечественной исторической науки, в том числе и археологии. Разносторонние исследования различных населенных пунктов (городов, замков, сел, сечей), как и отдельных категорий материальной культуры (вооружение, керамика, изделия из железа и цветных металлов, стеклянная посуда и другие предметы быта) свидетельствуют о том, что в целом уровень развития эпохи соответствовал общеевропейскому. Украинцы тех времен буквально «впитывали в себя» опыт других стран, в том числе и подданных Османской империи, памятники которой также представлены на рассматриваемой территории. Но, хотя рассмотренные древности и изучены на порядок выше, по сравнению с иными периодами послемонгольских времен, отдельные вопросы освещены еще достаточно поверхностно и не в полной мере.

К л ю ч е в ы е с л о в а: запорожцы, сечи, города, сельские памятники, майданы, турки, категории находок, казацкое время.

Oleksandr P. Motsia¹

¹ Associate Member of the National Academy of Ukraine, professor, head of the Ancient Rus and Mediaeval Archaeology Department of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine

COSSACKS EPOCH ARCHAEOLOGY IN UKRAINE

Period of the Ukrainian Cossacks, both Registered, and Zaporozhian, is one of the most important and popular topics in homeland historic science, including archaeology. Comprehensive research of various population centres (cities, castles,

villages, and Siches), as well as of separate categories of material culture (armaments, ceramics, ironware, and items made of non-ferrous metals), glassware, and other everyday products evidence that overall the level of epoch's development corresponded to the general European one. The Ukrainians of that time in fact «absorbed» an experience of other countries, including the Ottoman Empire subjects. The monuments of the latter are also represented at the territory under the study. However, even if the antiquities of this time are studied by far better comparing to other periods of the post-Mongols times, certain issues are elucidated quite partially and not enough.

Key words: the Cossacks, the Zaporozhian Cossacks, Siches, cities, rural sights, squares, the Turks, findings categories.

References

- Andriienko V.P. Maidany i maidanovydni sporudy Ukrainy. Starozhytnosti Livoberezhnoho Podniprov'ia. 2013, pp. 3-18.
- Arkheolohiia doby ukrainskoho kozatstva XVI-XVIII st. Kyiv, 1997.
- Baturynska starovyna. Kyiv, 2008.
- Biliaieva Svitlana. Slovianski ta tiurkski svity v Ukraini. Kyiv, 2012.
- Bondar Oleksandr. Zamky ta fortetsi Chernihovo-Sivershchyny v XV-XVIII st.: Iliustrovanyi dovidnyk. Kyiv, 2015.
- Brekhunenko Viktor. Kozaky na Stepovomu Kordoni Evropy: Typolohiia kozatskykh spilnot XVII - pershoi polovyny XVIII st. Kyiv, 2011.
- Istoriia ukrainskoho kozatstva. Narysy u dvokh tomakh. Kyiv, 2006, vol. I.
- Istoriia ukrainskoho kozatstva. Narysy u dvokh tomakh. Kyiv, 2007, vol. II.
- Istoriia ukrainskoho selianstva. Kyiv, 2006, vol. I.
- Kheizinga I. Osen Srednevekovia. Moskva, 1988.
- Malchenko O. Typolohiia zamkovykh ta miskykh fortyfikatsiinykh system na pivdenno-skhidnomu ukrainskomu porubizhzi. Naukovi zapysky Instytutu ukrainskoi arkheohrafiï ta dzhereloznavstva im. M.S. Hrushevskoho. Kyiv, 1996, vol. 1, pp. 5-23.
- Svieshnikov I.K. Bytva pid Berestechkom. Lviv, 1992.
- Telehin D.Ia. Chasy kozatski. Sichi Zaporozki. Kyiv, 1997.
- Vecherskyi Viktor. Hetmanski stolytsi Ukrainy. Nevidoma Ukraina. Kyiv, 2008.
- Yavornytskyi D.I. Istoriia zaporozkykh kozakiv. V triokh tomakh. Kyiv, 1990, vol. 1.
- Yavornytskyi D.I. Istoriia zaporozkykh kozakiv. V triokh tomakh. Kyiv, 1990, vol. 2.
- Yavornytskyi D.I. Istoriia zaporozkykh kozakiv. V triokh tomakh. Kyiv, 1991, vol. 3.

С.Д. Крижицький, О.В. Каряка *

ДО ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ ЗАГАЛЬНОГО ПЛАНУ АРХІТЕКТУРНО- БУДІВЕЛЬНИХ ЗАЛИШКІВ ОЛЬВІЇ

Стаття присвячена послідовному опису історії виникнення та розвитку складання загальних топографічних планів Ольвії Понтійської, а також створенню загального дискретного плану ольвійського городища. Висвітлено основні складові частини та джерела створення цього плану. Подано стислу характеристику головних об'єктів архітектурних залишків розкопаних ділянок, що включено до загального плану цієї античної пам'ятки.

К л ю ч о в і с л о в а: Ольвія Понтійська, історія археології, історія досліджень, генеральний план, топозйомка, архітектурні залишки.

Однією з найскладніших категорій джерел при дослідженні античних міст і поселень є картографічні. Складнощі в роботі з ними виникають, починаючи від інтерпретації зображень і закінчуючи створенням генеральних планів окремих пам'яток. Загальних планів Ольвії відомо близько півтора десятка. Це й зображення городища першої чверті XIX ст. і сучасні інструментальні плани. Однак генерального плану цієї античної пам'ятки, створеного на основі топографічного плану з урахуванням сучасного стану розкопаних ділянок та узагальненням картографічних матеріалів минулого, досі не існує. Отже, завдання цієї статті — висвітлити основні етапи процесу створення такого плану Ольвії.

Для досягнення цього зауважимо:

По-перше, загальний план великої пам'ятки з позначенням розташування відкритих на ній археологічних об'єктів має бути зроблений на основі топографічного плану, виконаного в

масштабі, що дозволяє об'єднувати достатню кількість принципово важливих деталей старовинних споруд і об'єктів та одночасно з цим давати чітке уявлення про рельєф сучасної топографічної поверхні, що їх оточує. Вирішення такого завдання значно полегшується в останні десятиліття завдяки можливості використання комп'ютерів для графічної обробки польових креслень, швидкого їх масштабування та пошарового зведення у загальні плани. Принципове значення в цьому процесі мають використання інструментальних можливостей ГІС-програм та залучення графічних зображень сучасної земної поверхні, здобутих в результаті дистанційного зондування, що знаходяться у вільному доступі в мережі Інтернет.

Генеральний план пам'ятки археології передбачає графічну фіксацію архітектурно-археологічних об'єктів на місцевості в межах від того чи іншого конкретного комплексу до плану поселення або міста в цілому. Вибір масштабу відрізняється від прийнятих у картографії і залежить від мети дослідження, розмірів генплану в натурі і забезпечення необхідного ступеня деталізації зображення. Сучасні можливості використання ГІС-програм знімають це обмеження з масштабом. Але, одночасно з цим, вибір масштабу принципово важливий для створення паперових креслень, де процес графічної фіксації здійснюється вручну креслярем. При подальшій оцифровці креслень та географічній прив'язці цих планів в ГІС-програмах можлива будь-яка ступінь деталізації та використання будь-яких масштабів. Як показав досвід розкопок Ольвії, для подібних архітектурно-археологічних пам'яток найбільш прийнятними дрібномасштабними планами є масштаби від 1:500 і вище та великомасштабні — нижче 1:500. Звідси випливає, що комплекс креслеників генплану по суті складається з двох частин:

* КРИЖИЦЬКИЙ Сергій Дмитрович — провідний науковий співробітник відділу античної археології, член-коресподент НАН України, доктор архітектури, sdksdk21@gmail.com

КАРЯКА Олександр Віталійович — завідувач відділу Науковий архів Інституту археології НАН України, akarjaka@ukr.net

об'єднуючої загальної (умовно дрібномасштабної) і детальної (умовно великомасштабної), в якій фіксуються окремі споруди і конструкції.

По-друге, особливістю генпланів архітектурно-археологічних об'єктів, що досліджуються, є систематичні доповнення, а іноді і зміни тих або інших елементів планування і конструкцій відповідно до отримання нової інформації під час досліджень. Таким чином виникає серія дискретних зображень стану пам'ятки на той чи інший час її існування. Яскравий зразок подібної ситуації являє собою Ольвія, кількість дискретних генпланів будівельних залишків якої налічує, як вже відмічалось, близько півтора десятка, що накопичилися протягом майже двох століть.

Коротко розглянемо історію формування генплану Ольвійського городища. Створення містобудівного плану Ольвії стало метою вже у перших дослідників античного міста, які при відвідинах «урочища Ста могил» знайомилися також із залишками городища. На той час — початок XIX ст. — там ще виднілися на поверхні рештки античних споруд, а також численні різноманітні заглиблення, котрі виникли внаслідок добування будівельного каменю із споруд античного міста. Цей процес почався ще з кінця XV ст. в часи правління кримського хана Мен-глі Гірея і продовжувався при будівництві фортеці Очакова, а з кінця XVIII ст. — здійснювався мешканцями с. Іллінське, зазначав — Парутино (Карасєв 1956, с. 10 і сл., 31). Ще Б.В. Фармаковський, майже на сто років пізніше створення перших планів у 1913 р., відмічав: *«остатки древнего города обращены были промышленниками в каменоломню»* (Фармаковский 1913, с. 3, 4). В результаті цього процесу на початку XIX ст. для перших картографів, які складали плани ольвійського городища, лишилися головним чином рештки траншей від вибірок мурів і нечисленні залишки захисних споруд в північній та західній ділянках римської цитаделі.

У XIX ст. було створено дев'ять планів ¹: І.С. Бориславського (1809—1811), П.І. Кеппена (1819, 1821), І.М. Муравйова-Апостола (1823), І. Бларамберга (1822), А.С. Уварова (1848, 1851 — 2 плани), К. Прудіуса (60-ті рр. XIX ст.), А.П. Чиркова (1863), С.С. Верлінга (кінець XIX ст.). З них — сім планів (за виклю-

ченням планів І.С. Бориславського, нещодавно знайденого, котрий, можливо, послужив основою для інших ранніх планів Ольвії (Тункина 2002, с. 440—442, рис. 108—111) та С.С. Верлінга (Крыжицкий 1985, с. 35 і сл.), були детально проаналізовані О.М. Карасєвим (Карасєв 1956). Аналітичне осмислення планів городища XIX ст. почалося раніше, як видно з 1902 р., з початком систематичних розкопок Б.В. Фармаковського, коли почали створюватись і накопичуватись численні великомасштабні обмірні плани архітектурно-будівельних залишків. Це стало певною основою для більш-менш надійної інтерпретації тих чи інших об'єктів, зображених на ранніх планах городища. Після О.М. Карасєва цієї теми неодноразово торкалися і інші дослідники (Крыжицкий 1985, с. 17 і сл., 33 і сл.; Ратнер 1990; Папанова 1996; Золотарев, Буйских 1997; Назарчук 1999; 2007; Тункина 2000; 2002; Каряка 2012).

Проте ідентифікувати на місцевості абсолютну більшість будівельних залишків, позначених на цих планах, крім деяких траншей від вибірок фортифікаційних споруд ², не вдалося через розбіжності поміж планами І.С. Бориславського, П.І. Кеппена, І.П. Бларамберга, І.М. Муравйова-Апостола (Каряка 2012, рис. 1) (рис. 1). Найбільш яскравим прикладом суперечності інтерпретацій різних дослідників є, зокрема, т. зв. «пристань» та «водопроводи» (Крыжицкий 1984, с. 37 і сл.; Крыжицкий 1985, с. 17 і сл.; Каряка 2012). Будівельні залишки на денній поверхні городища, котрі намагались зафіксувати на своїх планах перші дослідники, були остаточно розібрані впродовж XIX — початку XX ст.

Загальною особливістю планів XIX ст. була відсутність лінійних горизонталей, замість котрих рельєф зображувався «берг-штрихами», і деталізація позначених на планах об'єктів та рельєфу були відсутні. У зв'язку з цим, визначити конкретне призначення зафіксованих на планах решток будівель досить проблематично.

Принципово новим етапом у створенні загального плану городища стає кінець XIX ст., коли з'являється план С.С. Верлінга ³ (рис. 2).

¹ Відносно повне зведення планів Ольвії див.: Папанова 2006, с. 8 і сл., рис. 1 і сл. Стосовно планів XIX ст. існують різні точки зору відносно їх першооснов (Карасєв 1956; Крыжицкий 1985, с. 35 і сл.; Тункина 2002, с. 440 і сл.). Це питання дискусійне і нині має значення лише в історіографічному аспекті.

² Найбільш вдалою спробою ідентифікації була реконструкція плану укріплень ольвійської цитаделі на плані П.І. Кеппена (Карасєв 1956, с. 12—13, рис. 2).

³ Точна дата появи цього плану невідома. Враховуючи появу лінійних горизонталей лише в другій половині XIX ст. він навряд чи міг з'явитись раніше кінця XIX ст. і пізніше самого початку XX ст., оскільки вирізка з цього плану була опублікована у «Известиях Императорской Археологической комиссии» 13 у 1906 р. (Фармаковский 1906).

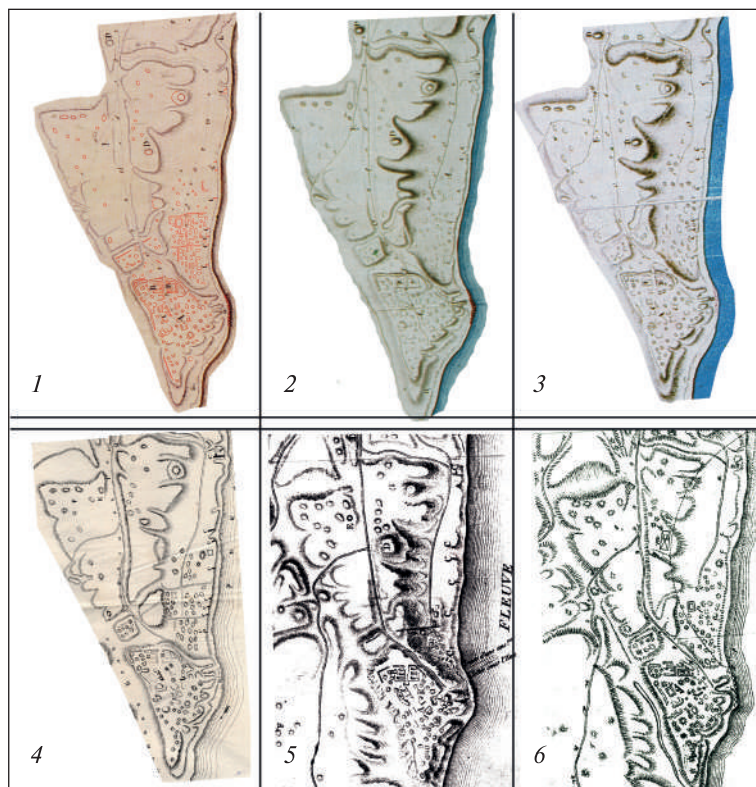

Рис. 1. Найбільш інформативні плани ХІХ ст. (Каряка 2012, рис. 1): 1–3 — І.С. Бориславського; 4 — П.І. Кеппена; 5 — І.П. Блаرامберга; 6 — І.М. Муравйова-Апостола

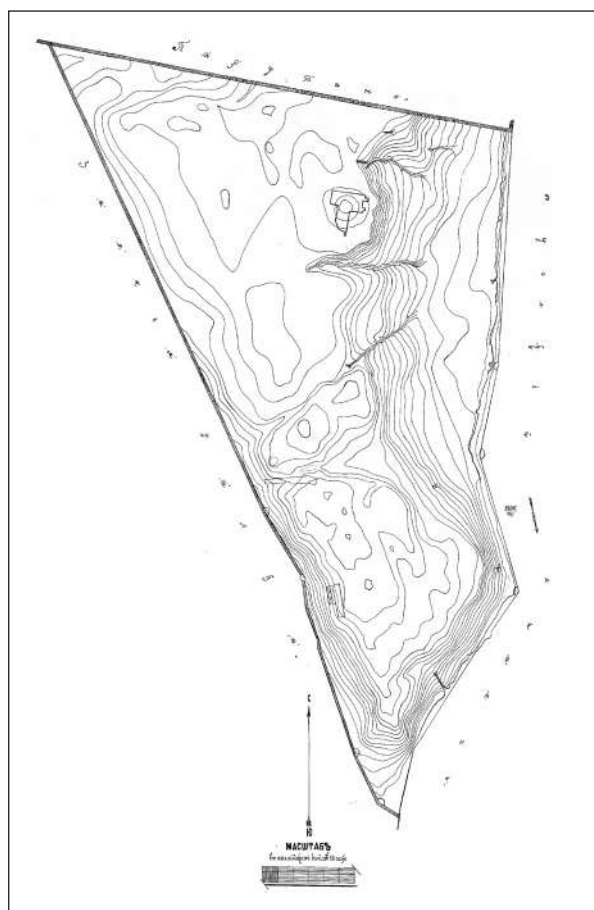

Рис. 2. План С.С. Верлінга (Крыжицкий 1985, с. 38, рис. 5)

Це був перший план Ольвії, в якому замість берг-штрихів для зображення земної поверхні були використані горизонталі. Методика таких креслень з'явилася в картографії в другій половині ХІХ ст. Масштаб вказаного плану становив 10 сажнів в 1 англійському дюймі; горизонталі лінійні, через півсажні за висотою. На цьому плані були позначені місця розташування розкопів перших років досліджень Б.В. Фармаковського — у Верхньому місті — біля Зевсового кургану, північно-західного кута римської цитаделі (один з перших на території городища — розкоп 1902 р.), на Заячій балці — в центрі західної фортечної лінії цитаделі (Крыжицкий 1985, с. 35, рис. 5). Зауважимо, що на оригіналі цього плану, який зберігається в фотоархіві Інституту історії матеріальної культури Російської академії наук (інв. № ІУ 640-646 (6166-6173)), окрім контурів розкопів вже у відповідному масштабі було позначено основні виявлені там архітектурні об'єкти, що є першою спробою позначення археологічних залишків на основі загального топографічного плану ольвійського городища. Однак, при цьому даний план було дуже незручно використовувати з багатьох міркувань. Перш за все, використана при його створенні англійська система вимірювання важко корегувалася з більшістю польових креслень, які в майбутньому здебільшого малювались в ме-

тричній системі. При цьому на плані було зображено лише територію городища без величезної ділянки некрополю, на півночі обмежену лише лінією межі селянських ділянок. Але, можливо найголовніше, не дивлячись на відносно правильну локалізацію позначених на цьому плані розкопів Б.В. Фармаковського, на ньому фактично були відсутні точки прив'язки, які використовують для фіксації на планах архітектори та креслярі. Можливо, сам миколаївський міський землемір С.С. Верлінг і знав, де ці точки розташовані, і міг при необхідності «прив'язати» певні нові ділянки, але майбутні креслярі, очевидно, цього не знали і точно розташувати на цьому плані нові ділянки просто не могли. Спроба такої локалізації закономірно призводила б до суттєвих похибок у відстанях і напрямках на багато метрів на місцевості. Очевидним результатом цього стало те, що Б.В. Фармаковський міг лише частково використовувати створений С.С. Верлінгом план (наприклад, вирізка з топографічного плану полосою від Верхнього міста Ольвії до узбережжя Бузького лиману при публікації результатів розкопок ділянки біля Зевсового кургану, очевидно, була знята саме з цього плану С.С. Верлінга⁴ (Фармаковский 1906, табл. V). Причому про цей план і його створення Б.В. Фармаковський згадав в суто історіографічному сенсі лише в 1926 р., коли вже були створені ще два більш нових плани (Фармаковский 1926, с. 153), а протягом багатьох років при необхідності використання в публікації загального плану ольвійського городища він використовував копію плану П.І. Кеппена.

Однак, очевидно, потреба в загальному плані всієї пам'ятки ставала з часом все більш актуальною, тому в 1915 р. В.І. Дерьонкіним було створено план з охопленням значно більшої території — включаючи й величезну територію ольвійського некрополю — на захід та на південь від с. Парутине до Широкої балки (рис. 3). Важливо, що на ньому були позначені більшість крупних дореволюційних розкопів Б.В. Фармаковського та т. зв. «пристань» в затопленій частині міста. Але, з незрозумілих причин цей великий план, знов був зроблений в техніці берг-штрихів і не мав жодних реперних точок для топографічних прив'язок на території городища. Цей план автором розкопок

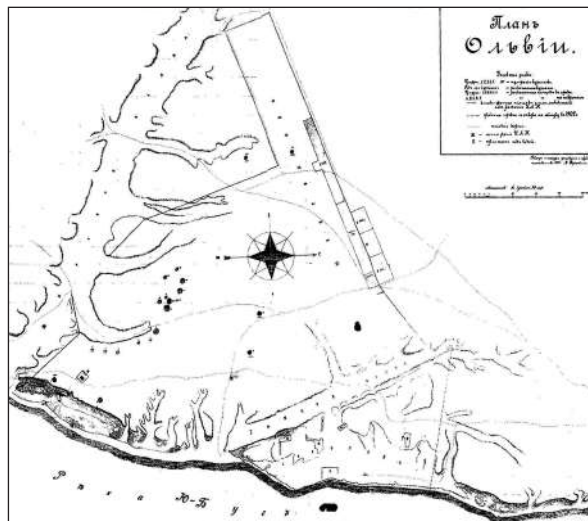

Рис. 3. План В.І. Дерьонкіна (Папанова 2006, с. 44, рис. 19)

було опубліковано лише в 1926 р., більш ніж через десять років після його створення.

Суттєво новим етапом у створенні загального плану ольвійського городища став 1924 р., коли І.Г. Безруковим та М.М. Токарським було перевірено та доповнено генеральний план 1902—1903 рр. (план С.С. Верлінга) та інші креслення 1904—1915 рр. (Фармаковский 1924; 1926, с. 153). На жаль, більшої інформації про сам план на той момент опубліковано не було. Згодом виявилось, що цей план зберігається в архіві Інституту історії матеріальної культури Російської академії наук і являє собою великий докладний топографічний план всієї території ольвійського городища та значної частини її некрополю, на якому земна поверхня була позначена методом горизонталей та схематично позначені майже всі відомі на той момент офіційні розкопи (рис. 4). Але, найголовнішим з точки зору зручності для практичного використання на цьому плані було позначено багато точок «теодолітної прив'язки», завдяки яким на план можна було домальовувати нові розкриті ділянки що були в процесі досліджень. Порівняно з попередніми загальними планами Ольвії, І.Г. Безруковим та М.М. Токарським було здійснено величезну роботу і вперше за більш ніж столітній період дослідження пам'ятки було створено дійсно придатний для наукового просторового аналізу топографічний план. Однак, розуміючи цінність і важливість такого плану Б.В. Фармаковський вже в першій публікації зазначив: «План в целом может быть издан только по окончании исследования Ольви. По мере хода работ будут сообщаться некоторые части плана, необходимые

⁴ До речі, цікаво, що на цьому кресленні загальний масштаб перероблений під метричну систему, а позначені висоти горизонталей залишилися ті ж самі від сажнів, але їх підписи перераховані в метри.

Рис. 4. План І.Г. Безрукова та М.М. Токарського 1924 р. Територія городища (з фотокопії в архіві Державної академії історії матеріальної культури Російської академії наук, інв. № 78543)

для получения представления о местоположении исследования отдельных лет» (Фармаковский 1926, с. 154). Отже, публікацію цього плану, судячи зі сказаного, було відкладено на довго. На жаль, цей план недоступний і сьогодні⁵, що закономірно призвело до створення вже принципово нового за своєю якістю та точністю топографічного плану А.С. Скрипки в 1958 р.

До цього, у 1948 р. О.М. Карасьовим в статті, присвяченій розташуванню оборонних споруд ольвійського городища, було опубліковано план з позначенням основних ділянок розко-

⁵ Ще представники Всеукраїнського археологічного комітету при Всеукраїнській Академії наук, численними листами наполегливо прохали надати їм та Одеському історико-археологічному музею копію цього плану. Переважна більшість цих листів залишились без відповіді. Навіть Л.М. Славін під час свого переїзду з Ленінграду до Києва в 1938 р. такої копії плану пам'ятки, створеного І.Г. Безруковим та М.М. Токарським, з собою взяти не зміг, хоча на той момент він вже був офіційним керівником Ольвійської експедиції.

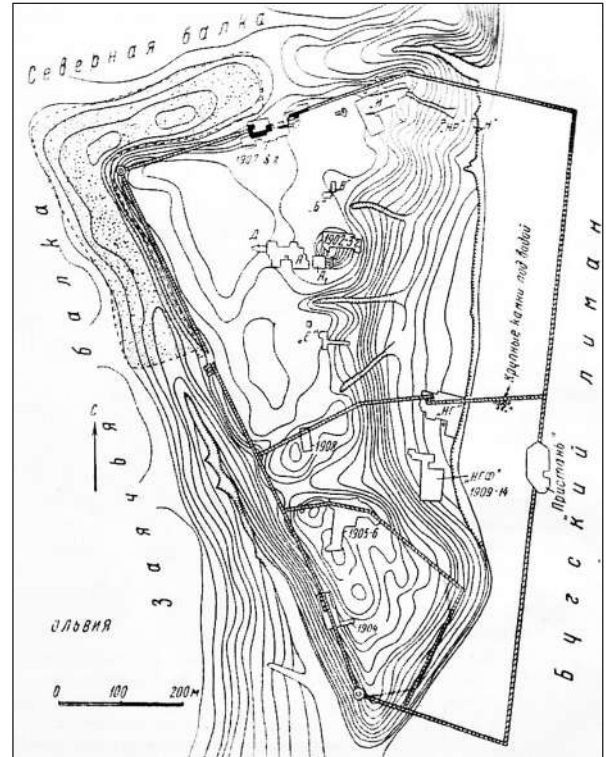

Рис. 5. План О.М. Карасьова (Карасев 1948, с. 30, рис. 4)

пів, які досліджувалися до 1947 р. (рис. 5). При цьому на території міста не були показані траншеї від вибірок оборонних мурів та розкопів І.Е. Забеліна та В.Г. Тізенгаузена, а також деякі деталі рельєфу (Карасев 1948, с. 30, рис. 4). Є всі підстави вважати, що О.М. Карасьов для цієї ілюстрації взяв за основу саме створений в середині 20-х років XX ст. топографічний план І.Г. Безрукова та М.М. Токарського, який зберігався в архіві Інституту історії матеріальної культури Російської академії наук, відповідно зменшивши масштаб та видаливши зайві для його публікації деталі. Результатом використання цього плану стало розміщення на ньому контурів 13 розкопів. Це розкопи житлових кварталів головним чином елліністичного часу на ділянках: «НР», «И», «Б», «В», «А», «НГ», «НГФ» та інших споруд: «Північної брами», «Зевсового кургану», розкопів «Е», «1908 р.», «1905—1906 рр.», «1904 р.». Крім того, на території затопленої частини міста було позначено два об'єкти під водою — «велике каміння» і т. зв. «пристань», а також запропонована схематична графічна реконструкція плану захисних ліній міста двох основних періодів існування міста (догетського і післягетського) з показом, крім північної міської брами, західної (на той час ще не знайденої), а також частини міста, зруйнованої лиманом.

В решті, в середині 50-х років ХХ ст., оскільки численні описані нами плани через низку різноманітних причин були недосяжні або непридатні для використання в польовій та науковій роботі, а коло розкритих залишків та добутих матеріалів постійно зростало, Л.М. Славіним, на той момент керівник Ольвійської експедиції Інституту археології Академії наук УРСР, знову було піднято питання про необхідність створення повноцінного точного топографічного плану городища Ольвія та прилеглої до нього території. В результаті між Інститутом археології Академії наук УРСР та «Укрінгізом» було укладено договір (№ 5078 від 07 травня 1958 р.) про складання відповідного топографічного плану окресленої території. Цю роботу проводили за всіма належними на той час методичними вимогами у відповідності до інструкції⁶ з міської зйомки 1940 р.

Наслідком цього стало проведення бригадою геодезистів під керівництвом старшого інженера А.С. Скрипки при консультації археологів Л.М. Славіна, В.В. Лапіна, А.В. Буракова протягом літа 1958 р. топографічної зйомки на площі 41,5 га. За результатами даної роботи було зроблено типовий звіт, що містив загальну частину, стислий опис топографічних умов, загальної форми городища і його природних меж на основі перепаду висот, технічне завдання, каталог реперів, відомість координат й інші необхідні технічні документи. Головним досягненням цієї роботи було створення професійного топографічного плану території городища Ольвія на 11 окремих картонних планшетах в масштабі 1:500 з лінійними горизонталями через 0,5 м (Науковий архів Інституту археології НАН України, Ф. експ., 1958/10а, додаток 5, ст. 2).

Окрім точного і детального плану топографічної поверхні городища важливим підсумком роботи топографів стало нанесення на план координатної сітки. На її основі згодом було запропоновано координатну сітку городища, яка складається із великих 100-метрових квадратів, які позначаються з півночі на південь буквами алфавіту, від «А» — до «М» і римськими цифрами із заходу на схід від «І» до «Х» (Крыжицкий 1985, рис. 7). У свою чергу кожен стометровий квадрат складається з чо-

тирьох сотень 5-метрових квадратів, нумерація яких позначена арабськими цифрами із заходу на схід і з півночі на південь. Це суттєво спрощувало дослідникам просторову фіксацію окремих ділянок та винайдених стародавніх решток. Прив'язка окремих об'єктів до цих великих квадратів в майбутньому стала традиційною і стала свого роду стандартом в наукових документах, звітах та численних публікаціях. Головним технічним засобом нової системи прив'язки була закладка на поверхні пам'ятки 34 реперів та 13 металевих знаків (з описом їх технічних характеристик та методики встановлення) — точок, що використовують для фіксації майбутніх вимірювань та креслень.

Окремим, особливим пунктом було зроблено опис ділянок відомих на той час розкопів та перелік основних контурів розкритих об'єктів (Науковий архів Інституту археології НАН України, Ф. експ., 1958/10а, додаток 5, с. 20—21). Головним чином на плані було позначено контури ділянок, напрямки вулиць, кути окремих кварталів та великих будинків, контури визначених крупних об'єктів. У межах території розкопів рельєф топографічної поверхні не відображали, але було зроблено необхідну систему локальних прив'язок з позначенням деяких точок для подальшої фіксації об'єктів нових розкопів. Також на плані було зроблено численні позначки висот (як реперів, так і окремих помітних точок), що значно спрощувало ці вимірювання в майбутньому. Роздільна здатність цього плану у два рази вища за план С.С. Верлінга.

На основі плану А.С. Скрипки зроблені такі схематичні плани: відкритих частин вулиць еліністичного часу (Крыжицкий 1985, рис. 39); розкопів, де був зафіксований культурний шар *in situ* перших століть н. е. (Крыжицкий 1985, рис. 68); розташування основних розкопів (Крыжицкий 1985, рис. 7, с. 43—47).

На останньому з них (рис. 6) розкопи позначені римською нумерацією (Крыжицкий 1985, рис. 7, с. 43—47): I — розкоп північних воріт міста; II — ділянка «И»; III — ділянка «НР»; IV — ділянка «С-3»; V — розкопи «Б—В»; VI — розкоп «Зевсів курган»; VII — ділянка «АГД» і «Західний теменос»; VIII — ділянки «Східний теменос» і «Велика стоя агори»; IX — розкоп «Дикастерій»; X — «Західна брама»; XI — 4 розкопа ольвійського «передмістя»; XII — «Центральний квартал» і квартали, розташовані на південний захід від агори; XIII — «Східний торговельний ряд»; XIV — «Гімнасій» (?); XV — ділянка «НГЦ»; XVI — ділянка «НГ»; XVII — ді-

⁶ Точна дата появи цього плану невідома. Враховуючи появу лінійних горизонталей лише в другій половині ХІХ ст. він навряд чи міг з'явитися раніше кінця ХІХ ст. і пізніше самого початку ХХ ст., оскільки вирізка з цього плану була опублікована у «Известиях Императорской Археологической комиссии» Вып. 13 у 1906 р.

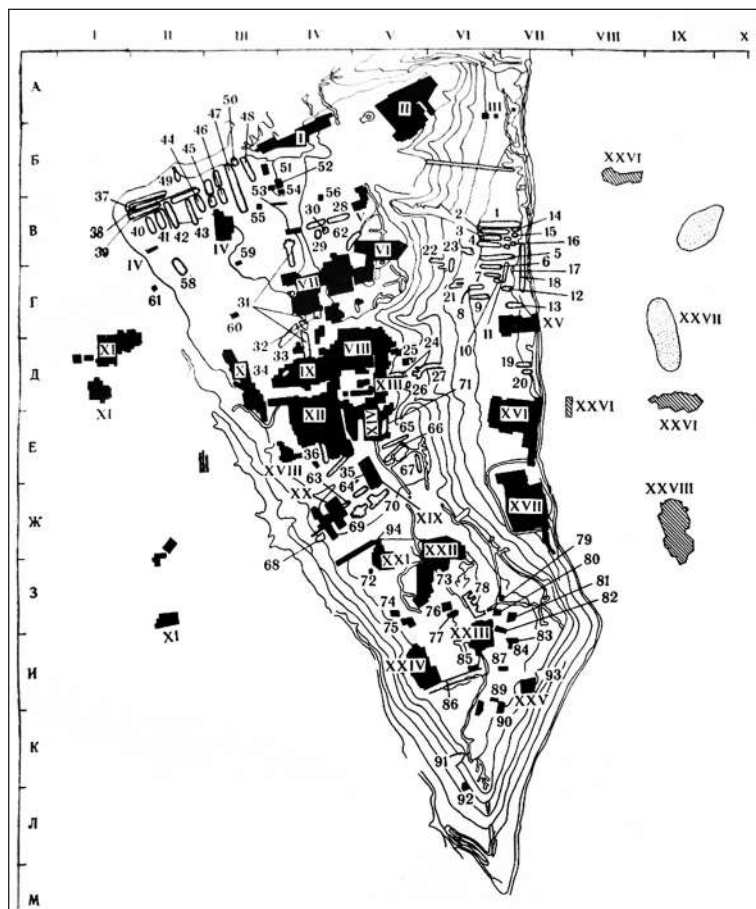

Рис. 6. План С.Д. Крижицького (Крыжицкий 1985, рис. 7)

лянка «НГФ»; XVIII — розкоп «К»; XIX — розкоп 1908 р. на центральній підвищеності Верхнього міста; XX — ділянка «Р-19»; XXI — ділянка «М»; XXII — розкоп північно-східної ділянки оборони цитаделі; XXIII — ділянка «Л»; XXIV — ділянка оборони на Заячій балці; XXV — ділянка «Р-25»; XXVI — залишки розвалів оборонних стін у затопленій частині Нижнього міста; XXVII — «амфорні поля»; XXVIII — т. зв. «пристань»; XXIX⁷ — ділянка «НГС» (північ); XXX — ділянка «НГС» (південь); XXXI — ділянка «Т-3».

Крім того, на цьому плані були зафіксовані арабською нумерацією 92 поглиблення, форма яких свідчить про їх неприродне походження. Серед них виокремлюються, зокрема, траншеї І.Є. Забеліна — В.П. Тізенгаузен, які були закладені у 1873 р. В Нижньому місті це 12 великих траншей (1—9, 12, 13, 18) глибиною 1,0—3,0 м відносно верха отвалів при ширині 5,0—8,0 м і довжині від 15 до 80 м; у терасовій частині міста — «П»-подібна тран-

шея 22; траншеї 37—48 у Верхньому місті та ін. (Крыжицкий 1985, с. 43—49).

Однак, одночасно з величезною проведеною роботою і консультаціями з археологами, топографічний план 1958 р. не був досконалим і в ході подальших досліджень було виявлено низку певних неточностей в зображенні окремих об'єктів та деталей рельєфу іноді принципового характеру, в поодиноких випадках пропущені залишки старих розкопів. Особливо це важливо у відношенні до місця розташування деяких розкопів І.Є. Забеліна і В.Г. Тізенгаузена 1873 р. Іноді незадовільною була й точність зображення сучасного рельєфу, що особливо помітно в частині Терасного міста — з крутими схилами і значними перепадами висот. Певні проблеми виникали і при необхідності стиків окремих планшетів для прив'язки сусідніх ділянок⁸.

Все це призвело до необхідності оновлення і уточнення плану, результатом чого було створення нового плану московським топографом

⁷ Об'єкти XXIX, XXX, XXXI внесені в план-схему пізніше, за станом на 1999 р. (Крыжицкий и др. 1999, рис. 4).

⁸ Поряд з цим поступово зазнавала певного руйнування система реперів у наслідок природної руйнації (ерозія ґрунту, зсуви, дернування і т. п.) а іноді і антропогенного впливу.

Д.Б. Біленьким у 1989 р., який врахував та виправив багато з окреслених помилок, а також зробив топозйомку Ольвійського некрополя. На плані Д.Б. Біленького також позначені прив'язки розкопів на місцевості у вигляді контурних зображень найбільш значних мурів та бортів розкопів.

Два описаних топографічних плани — А.С. Скрипки 1958 р. та Д.Б. Біленького 1989 — стали вагомою основою для створення сучасного генерального плану ольвійського городища, який було зроблено в останнє десятиріччя (рис. 7). Цей план базується на обох топографічних та великомасштабних обмірних планах будівельних залишків, відкоригованих за даними супутникової зйомки, і є на сьогодні найбільш детальним і точним, оскільки на ньому зафіксовані не тільки межі розкопів (часто умовні), а безпосередньо визначальні архітектурно-будівельні залишки. Слід зазначити, що на відміну від дрібномасштабних планів поява і накопичення великомасштабних обмірних планів окремих об'єктів і на їх базі корегування дрібномасштабних планів почалося на століття пізніше появи перших планів — з початком у 1902 р. систематичних розкопок ольвійського городища під керівництвом Б.В. Фармаковського.

На цьому робота над генпланом, зрозуміло, не завершена, оскільки не завершені і розкопки ольвійського городища, а сам план потребує подальшого корегування.

Нижче коротко висвітлюємо історію створення комплексу архітектурно-будівельних залишків — об'єктів великомасштабних креслеників — базових матеріалів для дрібномасштабного плану 1958—1989 рр.⁹

Формування комплексу об'єктів генплану Ольвії почалося, як зазначалося вище, з 1902 р. Архітектурно-будівельні залишки, які потрапляли в поле зору дослідників до того часу, не отримали досить надійної інтерпретації і на поверхні городища не збереглися (Крыжицкий 1985, с. 42 і сл.; Каряка 2012).

У формуванні комплексу нерухомих архітектурно-будівельних об'єктів Ольвії за ступенем їх інформативності та важливості для експозиції заповідника виокремлюється декілька етапів. Перший з них пов'язаний з по-

чатком в 1902 р. систематичних розкопок на території міста, коли вперше в Ольвії на професійному, практично майже сучасному, рівні (Карасёв 1976, с. 19) Б.В. Фармаковським були виявлені і досліджені об'єкти, які збереглися до нашого часу і отримали надійне відображення у звітній документації.

Надзвичайно фрагментарні до початку розкопок Б.В. Фармаковського археологічні роботи, які проводилися з науковою метою (із таких слід згадати розкопки, або обстеження П.К. Сухтелена¹⁰ (1801 р.), А.С. Уварова (1848 р.), Н. Аркаса і Ф.К. Бруна (1870 р.), І.Є. Забеліна і В.Г. Тізенгаузена (1873 р.), (Крыжицкий 1985, с. 19, 20) не залишили на сучасній денній поверхні будь-які будівельні залишки, які можна було б ідентифікувати. Певне виключення в цьому відношенні являють собою лише траншеї І.Є. Забеліна і В.Г. Тізенгаузена і так звана «пристань». Проте від перших на сучасній поверхні залишилися лише контури розкопів, а стосовно «пристані», то вона спеціально не досліджувалася і в працях фахівців XIX — початку XX ст. тільки згадувалася під різними назвами (Крыжицкий 1984, с. 36 і сл.).

Роботи експедиції Б.В. Фармаковського продовжувалися до 1926 р. включно. За цей час були розкопані різні і різночасові архітектурно-будівельні споруди та їх фрагменти, головним чином житлові будинки, захисні стіни і башти, поховальні конструкції. А вся графічна документація, в тому числі картографічні матеріали, що з'явилися в XIX ст., надходила тільки до Імператорської археологічної комісії і згодом була передана в Державну академію історії матеріальної культури Російської академії наук. Це були картографічні матеріали, а також креслення планів об'єктів, які досліджував Б.В. Фармаковський.

Експедицією Б.В. Фармаковського були розкопані (Карасёв 1976)¹¹:

— у 1902—1903 рр. житлові будинки елліністичного часу, що знаходилися під насипом Зевсового кургану, і кам'яний склеп під нею II—III ст. н. е. (Фармаковский 1904; 1906а);

— у 1904 р. трикамерна вежа II—III ст. н. е. і куртини елліністичного часу і перших століть н. е. на Заячій балці в районі римської цитаделі (Фармаковский 1904);

⁹ Ця тема, історія розкопок Ольвії експедиціями двох наукових центрів — Інституту археології НАН України та Ленінградського відділення Інституту археології Академії наук СРСР, котрі внесли вагомий внесок в дослідження античних міст Північного Причорномор'я, ще чекає свого дослідника.

¹⁰ Проведення П.К. Сухтеленом розкопок в Ольвії за рядом обставин викликає обґрунтований сумнів. Більш детально див.: Тункина 2002, с. 428, 429.

¹¹ Тут і нижче перераховуються лише основні об'єкти і публікації.

— у 1905—1906 рр. північна і північно-східна стіни римської цитаделі, будівля «казарми» і шарові підвалини елліністичного часу, які на думку Б.В. Фармаковського могли належати храму (?) Аполлона Простата (Фармаковский 1908; 1909);

— у 1907—1908 рр. комплекс північних воріт Верхнього міста Ольвії елліністичного часу (Фармаковский 1910; 1912);

— у 1909—1913 рр. квартал багатих житлових будинків елліністичного часу в Нижньому місті Ольвії (ділянка «НГФ») (Фармаковский 1913; 1914; 1916; 1918);

— у 1924 р.¹² проведені дослідження північно-східної оборонної лінії римської цитаделі і там же відкриті шарові підвалини храму (?) (Фармаковский 1926);

— у 1925 р. виявлено підвалини оборонної стіни в північно-східній частині Верхнього міста (в майбутньому — ділянка «И») (Фармаковский 1926-а);

— у 1926 р. відкриті вимощена частково кругляком Головна поздовжня вулиця Верхнього міста і залишки будинків на захід від неї (ділянка «АГД») (Фармаковский 1929).

Цим закінчився перший етап дослідження архітектурно-будівельних об'єктів. Як видно з їх переліку, етап виявився досить плідним і об'єкти, відкриті на його протязі, склали основу експозиції музею під відкритим небом.

Наступний етап (1927—1932 рр.) став перехідним. У зв'язку з хворобою Б.В. Фармаковського в 1927 р. була створена вчена рада експедиції в складі С.С. Дложевського, М.Ф. Болтенко, Т.Ф. Камінського, І.І. Мещанінова (Фармаковская 1988, с. 189)¹³ і організована українсько-російська експедиція. Однак, наукова наступність і стабільність у керівництві Ольвійської експедиції були порушені (про внутрішню організаційну роботу в експедиції, зокрема, в 1930 р., можна отримати уявлення по документам того часу — збереженим прото-

колам засідань вченої ради експедиції (Каряка 2015), що проявилось і в невеликих масштабах розкопок, і в скромних наукових результатах, незрівняних з роботами Б.В. Фармаковського, незважаючи на залучення широкого кола фахівців і студентів, які в подальшому стали відомими вченими¹⁴. Проте, певним досягненням став початок дослідження в Верхньому місті двох перспективних ділянок житлових кварталів елліністичного часу — «И» та «АГД».

На третьому етапі роботи в 1933—1953 рр. організацію експедиції, враховуючи, як видно, не дуже вдалий минулий досвід, повернули до єдиноначальності; в 1936 р. — експедицію очолив Л.М. Славін (Станицына 1996, с. 10, 11). З 50-х років роботами загону Ленінградського відділення Інституту археології Академії наук СРСР керували Т.М. Кніпович, О.М. Карасьов, О.І. Леві (Карасёв, Леві 1976, с. 22).

Цей етап спільної роботи українсько-російської експедиції був присвячений проведенню масштабних робіт по дослідженню житлових кварталів елліністичного часу на ділянках «И» (Славін 1940) і «АГД» (Славін 1962), відкриттю на ділянці «НГ» в Нижньому місті північної оборонної стіни і башти перших століть н.е., а також житлових кварталів і гончарних печей того ж часу (Славін 1949). Слід також відзначити невеликі роботи в римській цитаделі на ділянці «М», в результаті яких була виявлена північна оборонна стіна цитаделі і розташоване поруч перістильне подвір'я житлового (?) будинку (Кніпович 1956).

З 1935 р. обмірні плани будівельних залишків почали надходити не тільки в Ленінградське відділення Інституту археології Академії наук СРСР, а і в Інститут археології Академії наук УРСР (Станицына 1996, с. 20)¹⁵. Це було пов'язано з переїздом до Києва Л.М. Славина і фактичним поділом Ольвійської експедиції на дві частини — київську і ленінградську, а з 1954 р. — і на дві окремі самостійні експедиції (Мир Ольвии 1996, с. 11). В архів Інституту археології Академії наук УРСР стали передаватися оригінали звітів про розкопки співробітників Інституту археології Академії наук УРСР і копії оригіналів звітів співробітників Ленінградського відділення Інституту археоло-

¹² З 1914 по 1923 рр. в зв'язку з Першою світовою війною і революцією розкопки в Ольвії не проводилися. Виключення представляє тільки випадкова експедиція (1920—1921 рр.) С.А. Семенова-Зусера. Однак, недосконала методика, відсутність чіткої наукової мети і необхідного аналізу знецінюють ці розкопки (Крижицький 1985, с. 26).

¹³ Судячи зі збережених протоколів засідань Наукової Ради Ольвійської експедиції в 1930 р. склад Ради змінювався (Каряка 2015). Так, до складу Ради в 1930 р. входили (протокол № 2 від 13\08\1930 р.): Ю.П. Крисін (голова), І.І. Мещанінов, Л.М. Скобец, Т.М. Девель, М.Ф. Болтенко (?). Очевидно, змінювалися і голови.

¹⁴ Проведення П.К. Сухтеленом розкопок в Ольвії за рядом обставин викликає обґрунтований сумнів. Більш детально див.: Тункина 2002, с. 428, 429.

¹⁵ Співробітництво в розкопках Ольвії української академічної організації передувало створенню Інституту археології, оскільки почалося ще у 1926 р. (Мир Ольвии 1996, с. 10, 11).

гії Академії наук СРСР, в яких замість великомасштабних обмірних планів додавалися зроблені на їх підставі дрібномасштабні схематичні копії. Відповідно до архіву Ленінградського відділення Інституту археології Академії наук СРСР тепер стали надходити оригінали звітів тільки власних співробітників.

На четвертому етапі (з 1954 р. по т. ч.) експедиції розділилися організаційно на Київську — Інституту археології Академії наук УРСР, що працює по теперішній час (керівники експедиції: Л.М. Славін (1936—1971 рр.), С.Д. Крижицький (1972—1995 рр.), В.В. Крапівіна (1996—2012 рр.), А.В. Буйських (з 2012 р. по т. ч.) і Ленінградську — Ленінградського відділення Інституту археології Академії наук СРСР, що проіснувала до 1989 р. (керівники експедиції: О.М. Карасьов, Є.І. Леві, В.І. Пругло). Відповідно з 1990 р., звітна документація про розкопки в Ольвії надходить лише в Науковий архів Інституту археології НАН України. Таким чином, до 1954 р. дослідження провадилися спільними зусиллями, а відтоді в подальшому двома різними експедиціями (Карасьов, Леві 1976; Крижицький 1985, с. 27 і сл.; Крижицький, Крапивина 1999). Обома експедиціями було досягнуто суттєвих результатів у дослідженні архітектурно-будівельних об'єктів.

Експедицією Ленінградського відділення Інституту археології Академії наук СРСР розкопані:

- відкритий і досліджений Східний теменос VI—I ст. до н. е. із залишками вівтарів, священних огорож, храмів, майстерні з виготовлення бронзових виробів і терракот, велика стоя, що відкривалася в бік агори, і інших об'єктів (Карасьов 1964). Плани великої стої, храмів Аполлона і Зевса, від яких збереглися лише шарові підвалини, представлені в частковій реставрації відповідно до реконструкції О.М. Карасьова (Карасьов 1964, рис. 13);

- східний торговий ряд агори (будівля «А»), будівля «Б» і гідросистема для постачання водою фонтану IV—III ст. до н. е. (Леві 1956, с. 40—93; 1985, с. 96 і сл.);

- гімнасій і дикастерій (Леві 1985, с. 92—107); здійснено дослідження будинку НГФ-1 (Леві 1985, с. 54 і сл.);

Подальші роботи експедиції Ленінградського відділення Інституту археології Академії наук СРСР, які проводилися від середини сімдесятих — до 1989 р, достатнього відображення будівельних залишків в науковій літературі не отримали.

Експедицією Інституту археології Академії наук УРСР розкопані:

- житлові квартали в районі агори VI—II ст. до н. е., зокрема, Центральний квартал (Славін 1964; 1975; Лейпунская 1986; 1994; Крижицький, Лейпунская 2014);

- західний торговий ряд агори і дві будівлі громадського або адміністративного призначення, що виходили на агору (Славін 1964; Лейпунская 1967);

- західний теменос VI—II ст. до н. е. (Древнейший теменос Ольвии Понтийской 2006);

- західні ворота міста V—II ст. до н. е. (Крыжицкий, Лейпунская 1988);

- житловий район «предградья» пізньоархаїчного часу (Козуб 1979);

- розвал оборонної стіни і портик внутрішнього двору пізньоелліністичного часу на центральній височині Верхнього міста — ділянка «Р-19» (Крыжицкий 2015, с. 25—27);

- підвали преторія в римській цитаделі (Ветштейн 1972; Крыжицкий 1985, с. 163—164);

- комплекс господарсько-житлових споруд в центральній частині Нижнього міста — ділянка «НГЦ» (Крыжицкий 1985, с. 142 і сл.);

- великий будинок з підвалами елліністичного часу в терасовій частині міста (ділянка Т-3) (Крыжицкий, Назарчук 1994);

- квартали житлових будинків на північній околиці Нижнього міста — ділянка «НГС» (Крыжицкий, Лейпунская 2010; Kružíckij, Lejpuskaja 2010);

- низку об'єктів в кліфі Нижнього міста і в його затопленій частині (Лапин 1960; 1962; Крыжицкий 1984; 2015).

В нинішній час основні роботи на городищі тривають на двох ділянках розкопок. В південно-східній частині Римської цитаделі (ділянка Р-25). Досліджується з 1983 р.; відкриті численні залишки оборонних стін, культових, житлових і господарських споруд (В.В. Крапівіна, А.В. Буйських). Внутрішня північна оборонна лінія римської цитаделі. Досліджується з 2008 р.; відкриті фрагменти куртин та брами (Д.М. Хмелевський). Наразі йдеться про перманентний процес створення бази для чергового дискретного варіанту генплану.

Така коротка історія відкриття в Ольвії архітектурно-будівельних залишків на протяжі останніх ста з лишнім років, починаючи з 1902 р.

Відкриті об'єкти, зокрема, їх номенклатура та фрагменти вуличної мережі, мають важливе значення для характеристики генплану міста, його планувальної структури. Це в першу чергу житлові квартали, які розкопані і в центральних частинах міста (Центральний квартал в районі

агори, ділянки «АГД» і «НГФ»), і на його околицях (ділянки «И» та «НГС»), напівземлянкових за часів архаїки і в розквіті за елліністичного часу. Фортечні споруди доримського часу (північна і західна міські брами) і перших століть н.е. (трикамерна вежа римської цитаделі). Культові центри (Західний і Східний теменоси), торгівельні і адміністративні споруди агори. Планувальна структура Верхнього і Нижнього міста. Нарешті, «предградье» архаїчного часу і господарсько-ремісничі передмістя у перші століття н.е. Це все дає підстави для загальних висновків, зокрема, містобудівного плану.

Зокрема, поєднання елементів планування різних споруд безперечно підтверджує відсутність ортогонального регулярного плану міста. У верхньому місті планувальною віссю була Головна повздожня вулиця, яка пронизувала Верхнє місто з півночі на південь (з невеликими коливаннями азимуту), до якої з обох боків — заходу і сходу примикали вузькі провулки з більш-менш прямокутним плануванням будинків, які з'єднувалися між собою провулками відносно паралельними головній повздожній вулиці. Такі паралельні провулки відкриті в Центральному кварталі агори, на ділянках «И», «АГД», Східний теменос у Верхньому місті. Виявлені вони і в житлових кварталах ділянки «НГС» в Нижньому. Останнє, а також наявність у Нижньому місті відрізків вулиць, які розташовувалися в створі, утворюючи практично повздожню магістраль, дає підстави припускати, що аналогічне планування було і у Нижньому місті.

Отже зазначимо, що перші спроби картографування території ольвійського городища відносяться до одного з найбільш ранніх періодів в історії дослідження цієї пам'ятки. Плани Ольвії XIX ст. стали вагомим внеском в популяризацію існування пам'ятки та слугували першим спробам усвідомлення організації внутрішнього простору цього античного міста. Однак, через суттєві недоліки методичного характеру та відсутність археологічних даних при їх створенні ці плани слабо корегуються з сучасною поверхнею. Подальше втручання місцевого населення та вплив природного руйнування знівелювали переважну більшість локальних особливостей стародавнього рельєфу.

Новий етап у створенні більш точних топографічних планів Ольвії починається одночасно з розгортанням планомірних розкопок Б.В. Фармаковського на початку XX ст., із накопиченням великомасштабних обмірних планів. Систематичні розкопки великими площами вимагали створення більш детальних

обмірних планів ділянок та точної топографічної основи для їх взаємоприв'язки. Першою спробою створення такого плану була карта С.С. Верлінга, яка, на жаль, не набула широкого практичного використання.

Суттєвим кроком у створенні загального топографічного плану Ольвії стала праця І.Г. Безрукова і М.М. Токарського 1924 р. Однак, цей план також не набув поширення в наукових дослідженнях, хоча цілком очевидно слугував основою для загальних схематичних планів деяких публікацій.

Сучасний точний топографічний план ольвійського городища було створено лише в 1958 р. з ініціативи Л.М. Славина та під керівництвом А.С. Скрипки. Хоч цей план і не був опублікований в повному обсязі, однак став важливою основою багатьох майбутніх наукових досліджень і публікацій, а також створив можливість локалізації численних археологічних об'єктів на топографічній поверхні. Подальшого важливого розвитку цей план отримав в результаті роботи і створення нового плану Д.Б. Біленьким в 1989 р.

Протягом останнього десятиліття було проведено масштабну роботу по створенню загального дискретного плану території городища Ольвія, в якому враховано переважну більшість археологічних об'єктів і планів ділянок розкопок та відкоригований на основі використання методів дистанційного зондування.

Робота над генпланом має продовжуватися. Поряд з накопиченням нових археологічних даних також стрімко розвиваються технології та можливості топографічної зйомки, комп'ютерної обробки та створення різноманітних 3-вимірних моделей і інтерактивних карт, які в майбутньому спроможні значно вдосконалити рівень геофіксації та картографування археологічних об'єктів, підвищити їх точність.

Ветштейн Р.І. Розкопки римської цитаделі Ольвії в 1969 році // Археологічні дослідження на Україні в 1969 р. — К., 1972. — Вип. 4. — С. 171—174.

Древнейший теменос Ольвии Понтийской // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. — Supplementum. — Вип. 2. — Симферополь: БФ Деметра, 2006.

Золотарев М.И., Буйских С.Б. Неизвестный план Ольвии П.И. Кёппена // Российская археология. — 1997. — № 2. — С. 241—244.

Карасёв А.Н. Оборонительные сооружения Ольвии // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. — 1948. — Вип. 22. — С. 25—37.

Карасёв А.Н. Планы Ольвии 19 в. как источники для исторической топографии города // Материалы и исследования по археологии СССР. — № 50. — М.; Л., 1956. — С. 9—34.

- Карасёв А.Н. Монументальные памятники ольвийского теменоса // Ольвия. Теменос и агора / Отв. ред. В.Ф. Гайдукевич. — М.; Л.: Наука, 1964. — С. 27—130.
- Карасёв А.Н. Б.В. Фармаковский и Ольвия // Художественная культура и археология античного мира: сборник памяти Б.В. Фармаковского / Ред. Н.И. Сокольский, И.Б. Брашинский. — М.: Наука, 1976. — С. 13—21.
- Карасёв А.Н., Леви Е.И. Исследования Ольвии после Б.В. Фармаковского // Художественная культура и археология античного мира: сборник памяти Б.В. Фармаковского / Ред. Н.И. Сокольский, И.Б. Брашинский. — М.: Наука, 1976. — С. 22—45.
- Каряка А.В. К истории исследования карт Ольвии XIX в. Приложение 2 // Архитектура Ольвийского полиса в графических реконструкциях. Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. — Supplementum. — Симферополь; Керчь: БФ Деметра, 2012. — С. 365—379.
- Каряка О.В. До історії організації робіт Ольвійської археологічної експедиції у 1930 р. // OLBIO. In memoriam V.V. KRAPIVINA. Археологія і давня історія України, 1(14). — К.: Видавель Олег Філюк, 2015. — С. 190—199.
- Книпович Т.Н. Исследования территории римской цитадели в Ольвии // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. — 1956. — Вып. 63. — С. 139—141.
- Козуб Ю.И. Передмістя Ольвії // Археологія. — 1979. — № 29. — С. 3—34.
- Крыжицкий С.Д. Основные итоги изучения затопленной части Нижнего города Ольвии // Античная культура Северного Причерноморья в первые века н. э. / Ред. В.А. Анохин. — К.: Наукова думка, 1984. — С. 36—65.
- Крыжицкий С.Д. Ольвия. Историографическое исследование архитектурно-строительных комплексов. — К.: Наукова думка, 1985.
- Крыжицкий С.Д. Архитектурно-строительные остатки в береговом клифе Ольвии (1966—1968, 1970, 1972 гг.) // OLBIO. In memoriam V.V. KRAPIVINA. Археологія і давня історія України, 1(14). — К.: Видавель Олег Філюк, 2015. — С. 37—92.
- Крыжицкий С.Д., Крапивина В.В. Четверть века раскопок Ольвии // Летопись Причерноморья. Археология, история, нумизматика... — Херсон: МПП «Штрих». — 1999. — 1.
- Крыжицкий С.Д., Лейпунская Н.А. Комплекс Западных ворот Ольвии // Античные древности Северного Причерноморья. — К.: Наукова думка, 1988. — С. 10—32.
- Крыжицкий С.Д., Лейпунская Н.А. Обоснование графической реконструкции планировки эллинистических домов на участке НГС в Ольвии // Боспорские исследования / Отв. ред. В.Н. Зинько. — Симферополь; Керчь. — 2010. — Вып. XXIV. — С. 355—400.
- Крыжицкий С.Д., Лейпунская Н.А. Жилые дома Центрального квартала Ольвии // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии, Supplementum, Вып. 13. / Отв. ред. В.Н. Зинько. — Симферополь; Керчь, 2014.
- Крыжицкий С.Д., Назарчук В.И. Новый памятник строительства позднеларинской Ольвии // Древнее Причерноморье. Крат. сообщ. Одесского археол. об-ва. — Одесса. — 1994. — С. 99—106.
- Крыжицкий С.Д., Русева А.С., Крапивина В.В., Лейпунская Н.А., Скрижинская М.В., Анохин В.А. Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье. — К.: изд. Института археологии Национальной академии наук Украины, 1999.
- Лапин В.В. Эллинистические колодцы в прибрежной части Ольвии // Краткие сообщения Института археологии АН УССР. — 1960. — Вып. 10. — С. 91—102.
- Лапин В.В. Раскопки 1958 г. в прибрежной части Ольвии // Материалы по археологии Северного Причерноморья. — Одесса: Одесское книжное издательство. — 1962. — Вып. 4. — С. 163—176.
- Леви Е.И. Ольвийская агора // Материалы и исследования по археологии СССР. — № 50. — 1956. — С. 35—118.
- Леви Е.И. Ольвия. Город эпохи эллинизма / Отв. ред. К.К. Марченко. — Л.: Наука, 1985.
- Лейпунская Н.А. Об итогах работ 1965—1966 гг. на участке Е-агора, дом на юге агоры // Археологические исследования на Украине в 1965—1966 гг. — К., 1967. — 1. — С. 138—141.
- Лейпунская Н.А. Жилой район Ольвии к юго-западу от агоры (1972—1977 гг.) // Ольвия и ее округа. / Ред. А.С. Русева. — К.: Наукова думка, 1986. — С. 29—46.
- Лейпунська Н. О. Центральний житловий квартал Ольвії // Археологія. — 1994. — № 2. — С. 70—88.
- Назарчук В.И. Ольвийский сборник П.И. Кеппена // Летопись Причерноморья. Археология, история, литература, нумизматика. — Херсон, 1999. — Вып. 3. — С. 14—30.
- Назарчук В.И. К истории создания первого плана Ольвии // Древности Северного Причерноморья в античное время. Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. — Supplementum. — Симферополь: БФ «Деметра», 2007. — Вып. 4. — С. 105—116.
- Папанова В.А. Маловідомі матеріали з архівів П.І. Кеппена // Мир Ольвии. Памятник исследователю и исследование памятника. К 90-летию профессора Л.М. Славина. — К., 1996. — С. 171—173.
- Папанова В.А. Урочище Сто Моги (некрополь Ольвии Понтийской). — К.: Знання України, 2006.
- Ратнер И.Д. Старейший план Ольвии и его автор // Проблемы археологии Северного Причерноморья (к 100-летию основания Херсонского музея древностей). Тез. докл. юбил. конф. — Херсон. — 1990. — С. 76—78.
- Скрипка А.С. Технический отчет по съемке территории заповедника «Ольвия» АН УССР, расположенного в с. Парутино Очаковского района, Николаевской области // Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. — 1958/10а.
- Славин Л.М. Отчет о раскопках Ольвии в 1935 и 1936 гг. // Ольвия. Т. I. — К.: Издательство Института археологии АН УССР, 1940. — С. 9—82.
- Славин Л.М. Розкопки Ольвії в 1946 р. // Археологічні пам'ятки УРСР. — К.: Видавництво Академії наук Української РСР, 1949. — Т. II. — С. 7—30.
- Славин Л.М. Ольвійські квартали центральної частини Верхнього міста // Археологічні пам'ятки УРСР. — К.: Видавництво Академії наук Української РСР, 1962. — Т. XI. — С. 3—32.
- Славин Л.М. Раскопки западной части ольвийской агоры (1956—1960 гг.) // Ольвия. Теменос и агора / Отв. ред. В.Ф. Гайдукевич. — М.; Л.: Наука, 1964. — С. 189—224.
- Славин Л.М. Кварталы в районе ольвийской агоры (раскопки 1961—1970 гг.) // Ольвия / Академия наук Украинской ССР. Институт археологии / Ред. Кол. С.Н. Бибикив, Ю.И. Козуб, С.Д. Крыжицкий. — К.: Наукова думка, 1975. — С. 5—50.

- Станицына Г.А. Обзор документов личного фонда Л.М. Славина // Мир Ольвии. Памятник исследователю и исследование памятника. К 90-летию профессора Л.М. Славина. — К., 1996.
- Тункина И.В. П.И. Кёппен как исследователь Ольвии (становление археолога) // Археологические вести. — 2000. — № 7. — С. 358—372.
- Тункина И.В. Русская наука о классических древностях Юга России (XVIII — середина XIX в.). — СПб: Наука, 2002.
- Фармаковская Т.И. Борис Владимирович Фармаковский. — К.: Наукова думка, 1988.
- Фармаковский Б.В. Херсонская губерния. Раскопки в Ольвии // Отчет археологической комиссии за 1902 г. — СПб, 1904. — С. 2—27.
- Фармаковский Б.В. Раскопки в Ольвии в 1902—1903 годах (с 12 таблицами и 165 рисунками) // Известия Императорской археологической комиссии. Вып. 13. — СПб: Типография Главного Управления Уделов, Моховая 40, 1906. — 306 с.
- Фармаковский Б.В. Херсонская губерния. Раскопки в Ольвии // Отчет археологической комиссии за 1903 г. — СПб, 1906а. — С. 2—20.
- Фармаковский Б.В. Раскопки в Ольвии // Отчет археологической комиссии за 1904 г. — СПб, 1907. — С. 1—41.
- Фармаковский Б.В. Раскопки в Ольвии // Отчет археологической комиссии за 1905 г. — СПб, 1908. — С. 1—35.
- Фармаковский Б.В. Раскопки в Ольвии // Отчет археологической комиссии за 1906 г. — СПб, 1909. — С. 1—50.
- Фармаковский Б.В. Раскопки в Ольвии // Отчет археологической комиссии за 1907 г. — СПб, 1910. — С. 1—66.
- Фармаковский Б.В. Раскопки в Ольвии // Отчет археологической комиссии за 1908 г. — СПб, 1912. — С. 1—84.
- Фармаковский Б.В. Раскопки в Ольвии // Отчет археологической комиссии за 1909 и 1910 годы. — СПб, 1913. — С. 1—105.
- Фармаковский Б.В. Херсонская губерния. Раскопки в Ольвии // Отчет археологической комиссии за 1911 г. — СПб, 1914. — С. 1—25.
- Фармаковский Б.В. Херсонская губерния. Раскопки в Ольвии // Отчет археологической комиссии за 1912 г. — СПб, 1916. — С. 1—35.
- Фармаковский Б.В. Херсонская губерния. Раскопки в Ольвии // Отчет археологической комиссии за 1913—1915 годы. — СПб, 1918. — С. 1—51.
- Фармаковский Б.В. Отчет о раскопках в Ольвии в 1924 г. // Сообщения Государственной Академии истории материальной культуры. — 1926. — I. — С. 143—163.
- Фармаковский Б.В. Отчет о раскопках в Ольвии в 1925 г. // Сообщения Государственной Академии истории материальной культуры. — 1926а. — I. — С. 171—191.
- Фармаковский Б.В. Розкопування Ольвії р. 1926: звіт. — Одеса: Історично-археологічний музей, 1929.
- Kryžickij Sergej D., Lejpunskaja Nina A. Building Remains and Accompanying Finds, 6th — 1st Century BC // The Lower City of Olbia (Sector NGS) in the 6th century BC to the 4th century AD. Ed. by N.A. Lejpunskaja †, P.G. Bilde, J.M. Hojte, V.V. Krapivina, S.D. Kryžickij. Aarhus: Aarhus University press. — 2010. — Vol. 1, 2. — P. 27—102.

Надійшла 22.08.2017

С.Д. Крыжицкий¹, А.В. Каряка²

¹ Член-корреспондент НАН Украины, доктор архитектуры, отдел античной археологии Института археологии НАН Украины, sdksdk21@gmail.com

² Научный архив Института археологии НАН Украины, akarjaka@ukr.net

К ИСТОРИИ СОЗДАНИЯ ОБЩЕГО ПЛАНА АРХИТЕКТУРНО-СТРОИТЕЛЬНЫХ ОСТАТКОВ ОЛЬВИИ

История создания генерального плана Ольвийского городища представляет интерес в двух основных аспектах: — дешифровки планов, сделанных ранними исследователями в XIX в., отразивших сохранившиеся на дневной поверхности единичные строительные остатки или (в абсолютном большинстве) следы от их выборки; — составление генерального плана на основании получаемых данных в ходе археологических раскопок. В статье кратко освещаются основные этапы процесса создания современного генерального плана Ольвии, характеризуются планы XIX в., первой и второй половин XX в., а также кратко излагается история формирования источниковой базы данных для генерального плана города на основании архитектурно-строительных остатков, открываемых в ходе археологических раскопок Ольвии.

Ключевые слова: Ольвия Понтийская, история археологии, история исследования, генеральный план, топоъемка, архитектурные остатки.

Serhii D. Kryzhytskyi¹, Oleksandr V. Kariaka²

¹ Associate Member of the National Academy of Ukraine, leading research fellow of the Classical Archaeology Department in the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, sdksdk21@gmail.com

² Head of the Scientific archives of the Institute of Archaeology, research associate of the Classical Archaeology Department in the Institute of Archaeology the National Academy of Sciences of Ukraine, akarjaka@ukr.net

TO HISTORY OF DEVELOPMENT THE GENERAL PLAN OF ARCHITECTURAL AND BUILDING REMAINS AT OLBIA HILL-FORT

The history of the development of a general plan of Olbian hill-fort is of interest in two main aspects: deciphering of the 19th century plans made by the early researchers, where some survived building remains or trenches of their location were recorded, and preparing the general plan based on data being obtained during the archaeological excavations. In the article,

briefly described are the main stages of the process of preparation the modern general plan of Olbia, the 19th and the 20th centuries plans, and the history of the development of the sources database for a general city-plan based on the architectural and building remains uncovered during the archaeological excavations.

Key words: Olbia Pontica, history of archaeology, research history, general plan, topographical survey, architectural remains.

References

- Drevneishi temenos Olvii Pontiiskoi, Materialy i issledovaniia po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii, Supplementum, iss. 2. Simferopol: BF Demetra, 2006.
- Farmakovskaia T.I. Boris Vladimirovich Farmakovskii. Kyiv: Naukova dumka, 1988.
- Farmakovskii B.V. Khersonskaia guberniia. Raskopki v Olvii. *Otchet arkheologicheskoi komissii za 1902 g.* Sankt-Peterburg, 1904, pp. 2-27.
- Farmakovskii B.V. Raskopki v Olvii v 1902-1903 godakh. *Izvestiia Imperatorskoi arkheologicheskoi komissii*, iss. 13, Sankt-Peterburg: Tipografiia Glavnogo Upravleniia Udelov, 1906, 306 p.
- Farmakovskii B.V. Khersonskaia guberniia. Raskopki v Olvii. *Otchet arkheologicheskoi komissii za 1903 g.* Sankt-Peterburg, 1906a, pp. 2-20.
- Farmakovskii B.V. Raskopki v Olvii. *Otchet arkheologicheskoi komissii za 1904 g.* Sankt-Peterburg, 1907, pp. 1-41.
- Farmakovskii B.V. Raskopki v Olvii. *Otchet arkheologicheskoi komissii za 1905 g.* Sankt-Peterburg, 1908, pp. 1-35.
- Farmakovskii B.V. Raskopki v Olvii. *Otchet arkheologicheskoi komissii za 1906 g.* Sankt-Peterburg, 1909, pp. 1-50.
- Farmakovskii B.V. Raskopki v Olvii. *Otchet arkheologicheskoi komissii za 1907 g.* Sankt-Peterburg, 1910, pp. 1-66.
- Farmakovskii B.V. Raskopki v Olvii. *Otchet arkheologicheskoi komissii za 1908 g.* Sankt-Peterburg, 1912, pp. 1-84.
- Farmakovskii B.V. Raskopki v Olvii. *Otchet Arkheologicheskoi komissii za 1909 i 1910 gg.* Sankt-Peterburg, 1913, pp. 1-105.
- Farmakovskii B.V. Khersonskaia guberniia. Raskopki v Olvii. *Otchet arkheologicheskoi komissii za 1911 g.* Sankt-Peterburg, 1914, pp. 1-25.
- Farmakovskii B.V. Khersonskaia guberniia. Raskopki v Olvii. *Otchet arkheologicheskoi komissii za 1912 g.* Sankt-Peterburg, 1916, pp. 1-35.
- Farmakovskii B.V. Khersonskaia guberniia. Raskopki v Olvii. *Otchet arkheologicheskoi komissii za 1913-1915 gody.* Sankt-Peterburg, 1918, pp. 1-51.
- Farmakovskii B.V. Otchet o raskopkakh v Olvii v 1924 g. *Soobshcheniia Gosudarstvennoi Akademii istorii materialnoi kul'tury*, 1926, I, pp. 143-163.
- Farmakovskii B.V. Otchet o raskopkakh v Olvii v 1925 g. *Soobshcheniia Gosudarstvennoi Akademii istorii materialnoi kul'tury*, 1926a, I, pp. 171-191.
- Farmakovskii B.V. Rozkopuvannia Olbii r. 1926: zvit. Odesa: Istorychno-arkheolohichni muzei, 1929.
- Karasiov A.N. Oboronitelnye sooruzheniia Olvii. *Kratkie soobshcheniia Instituta istorii materialnoi kul'tury*, 1948, iss. 22, pp. 25-37.
- Karasiov A.N. Plany Olvii 19 v. kak istochniki dlia istoricheskoi topografii goroda. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, no. 50. Moskva; Leningrad, 1956, pp. 9-34.
- Karasiov A.N. Monumentalnye pamiatniki olviiskogo temenosa. *Olviia. Temenos i agora*. V.F. Gaidukevich (Ed.). Moskva; Leningrad: Nauka, 1964, pp. 27-130.
- Karasiov A.N. B.V. Farmakovskii i Olviia. *Khudozhestvennaia kul'tura i arkheologiia antichnogo mira: sbornik pamiati B.V. Farmakovskogo*. N.I. Sokolskyi, I.B. Brashynskiy (Ed.). Moskva: Nauka, 1976, pp. 13-21.
- Karasiov A.N., Levi Ye.I. Issledovaniia Olvii posle B.V. Farmakovskogo. *Khudozhestvennaia kul'tura i arkheologiia antichnogo mira: sbornik pamiati B.V. Farmakovskogo*. N.I. Sokolskyi, I.B. Brashynskiy (Ed.). Moskva: Nauka, 1976, pp. 22-45.
- Kariaka A.V. K istorii issledovaniia kart Olvii XIX v. Prilozheniie 2. *Arkhitectura Olviiskogo polisa v graficheskikh rekonstruktsiyakh*. Materialy i issledovaniia po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii, Supplementum. Simferopol; Kerch: BF Demetra, 2012, pp. 365-379.
- Kariaka O.V. Do istorii orhanizatsii robit Olviiskoi arkheolohichnoi ekspeditsii u 1930 r. *OLBIO. In memoriam V.V. KRAPIVINA. Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1(14). Kyiv: vydavets Oleh Filiuk, 2015, pp. 190-199.
- Knipovich T.N. Issledovaniia territorii rimskoi tsytadeli v Olvii. *Kratkie soobshcheniia Instituta istorii materialnoi kul'tury*, 1956, iss. 63, p. 139-141.
- Kozub Yu.I. Peredmistia Olvii. *Arkheolohiia*, 1979, vol. 29, pp. 3-34.
- Kryzhytskyi S.D. Osnovnye itogi izucheniia zatoplennoi chasti Nizhnego goroda Olvii. *Antichnaia kul'tura Severnogo Prichernomoria v pervyie veka n.e.* V.A. Anokhin (Ed.). Kyiv: Naukova dumka, 1984, pp. 36-65.
- Kryzhytskyi S.D. Olviia. Istoriograficheskie issledovaniia arkhitekturno-stroitelnykh kompleksov. Kyiv: Naukova dumka, 1985.
- Kryzhytskyi S.D. Arkhitekturno-stroitelnye ostatki v beregovom klife Olvii (1966-1968, 1970, 1972 gg.). *OLBIO. In memoriam V.V. KRAPIVINA. Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1(14). Kyiv: vydavets Oleh Filiuk, 2015, pp. 37-92.
- Kryzhytskyi, S.D., Krapivina V.V. Chetvert veka raskopok Olvii. *Letopis Prichernomoria. Arkheologiia, istoriia, numizmatika...* Kherson: MPP «Shtrykh», 1999, iss. 1.
- Kryzhytskyi S.D., Leipunskaia N.A. Kompleks Zapadnykh vorot Olvii. *Antichnyie drevnosti Severnogo Prichernomoria*. Kyiv: Naukova dumka, 1988, pp. 10-32.

- Kryzhytskyi S.D., Leipunskaia N.A. Obosnovaniie graficheskoi rekonstruktsyi planirovki ellinisticheskikh domov na uchastke NGS v Olvii. *Bosporskie issledovaniia*. V.N. Zinko (Ed.). Simferopol; Kerch, 2010, iss. XXIV, pp. 355-400.
- Kryzhytskyi S.D., Leipunskaia N.A. Zhylyie doma Tsentralnogo kvartala Olvii, Materialy i issledovaniia po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii, Supplementum, iss. 13. V.N. Zinko (Ed.). Simferopol; Kerch, 2014.
- Kryzhytskyi S.D., Nazarchuk V.Y. Novyi pamiatnik stroitelstva pozdnearkhaicheskoi Olvii. *Drevneie Prichernomorie*. Kratkie soobshcheniia Odesskogo arkheologicheskogo obshchestva. Odesa, 1994, pp. 99-106.
- Kryzhytskyi S.D., Rusiaieva A.S., Krapivina V.V., Leipunskaia N.A., Skrzhyńskaia M.V., Anokhin V.A. Olviia. Antichnoie gosudarstvo v Severnom Prichernomorie. Kyiv: IA NANU, 1999.
- Kryžickij S.D., Lejpunskaia N.A. Building Remains and Accompanying Finds, 6th-1st Century BC. *The Lower City of Olbia (Sector NGS) in the 6th Century BC to the 4th Century AD*. N.A. Lejpunskaia†, P.G. Bilde, J.M. Hojte, V.V. Krapivina, S.D. Kryžickij (Eds). Aarhus: Aarhus University press, 2010, vol. 1, 2, pp. 27-102.
- Lapin V.V. Ellinisticheskie kolodtsy v pribrezhnoi chasti Olvii. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN USSR*, 1960, iss. 10, pp. 91-102.
- Lapin V.V. Raskopki 1958 g. v pribrezhnoi chasti Olvii. *Materialy po arkheologii Severnogo Prichernomoria*. Odesa: Odesskoie knizhnoie izdatelstvo, 1962, iss. 4, pp. 163-176.
- Levi Ye.I. Olviiskaia agora. *Materialy issledovaniia po arkheologii SSSR*, no. 50, 1956, pp. 35-118.
- Levi Ye.I. Olviia. Gorod epokhi ellinizma. K.K. Marchenko (Ed.). Leningrad: Nauka, 1985.
- Leipunskaia N.A. Ob itogakh rabot 1965-1966 gg. na uchastke E-ahora, dom na yuge agory. *Arkheologicheskie issledovaniia na Ukraine v 1965-1966 gg.* Kyiv, 1967, 1, pp. 138-141.
- Leipunskaia N.A. Zhyloi raion Olvii k yugo-zapadu ot agory (1972-1977 gg.). *Olviia i yeio okruha*. A.S. Rusiaeva (Ed.). Kyiv: Naukova dumka, 1986, pp. 29-46.
- Leipunska N.O. Tsentralnyi zhytlovyy kvartal Olvii. *Arkheolohiia*, 1994, no. 2, pp. 70-88.
- Nazarchuk V.I. Olviiskii sbornik P.I. Keppena. *Letopys Prichernomoria. Arkheologiia, istoriia, literatura, numizmatika*. Kherson, 1999, iss. 3, pp. 14-30.
- Nazarchuk V.I. K istorii sozdaniia pervogo plana Olvii. *Drevnosti Severnogo Prichernomoria v antichnoie vremia*. Materialy i issledovaniia po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii, Supplementum. Simferopol: BF «Demetra», 2007, iss. 4, pp. 105-116.
- Papanova V.A. Malovidomi materialy z arkhiviv P.I. Keppena. *Mir Olvii. Pamiatnik issledovatelii i issledovaniie pamiatnika. K 90-letiiu professora L.M. Slavina*. Kyiv, 1996, pp. 171-173.
- Papanova V.A. Urochyshe Sto Mohyl (nekropol Olvii Pontiiskoi). Kyiv: Znannia Ukrainy, 2006.
- Ratner I.D. Stareishiy plan Olvii i yego avtor. *Problemy arkheologii Severnogo Prichernomoria (k 100-letiiu osnovaniia Khersonskogo muzeia drevnostei)*. Tezisy dokladov yubileinoi konferentsyi. Kherson, 1990, pp. 76-78.
- Skipka A.S. Tekhnicheskii otchet posiemke territorii zapovednika «Olviia» AN USSR, raspolozhennogo v s. Parutino Ochakovskogo raiona, Nikolaevskoi oblasti. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*, 1958/10a.
- Slavin L.M. Otchet o raskopkakh Olvii v 1935 i 1936 gg. *Olviia*, vol. I, Kyiv: Izdatelstvo Instituta arkheologii AN USSR, 1940, pp. 9-82.
- Slavin L.M. Rozkopky Olvii v 1946 r. *Arkheolohichni pamiatky URSR*, Vol. II, 1949. Kyiv: Vydavnytstvo Akademii nauk Ukrainskoi RSR, pp. 7-30.
- Slavin L.M. Olviiski kvartaly tsentralnoi chastyny Verkhniioho mista. *Arkheolohichni pamiatky URSR*, Vol. XI, 1962. Kyiv: Vydavnytstvo Akademii nauk Ukrainskoi RSR, pp. 3-32.
- Slavin L.M. Raskopki zapadnoi chasti olviiskoi agory (1956-1960 gg.). *Olviia. Temenos i agora*. V.F. Haidukevich (Ed.). Moskva; Leningrad: Nauka, 1964, pp. 189-224.
- Slavin L.M. Kvartaly v raione olviiskoi agory (raskopki 1961-1970 gg.). *Olviia*. Akademiia nauk Ukrainskoi SSR. Institut arkheologii. S.N. Bibikov, Yu.I. Kozub, S.D. Kryzhytskyi (Eds). Kyiv: Naukova dumka, 1975, pp. 5-50.
- Stanitsyna H.A. Obzor dokumentov lichnogo fonda L.M. Slavina. *Mir Olvii. Pamiatnik issledovatelii i issledovaniie pamiatnika. K 90-letiiu professora L.M. Slavina*. Kyiv, 1996.
- Tunkina I.V. P.I. Keppen kak issledovatel Olvii (stanovleniie arkheologa). *Arkheologicheskie vesti*, 2000, no. 7, pp. 358-372.
- Tunkina I.V. Russkaia nauka o klassicheskikh drevnostiakh Yuga Rossii (XVIII - seredina XIX v.). Sankt-Peterburg: Nauka, 2002.
- Vetshtein R.I. Rozkopky rymskoi tsytadeli Olvii v 1969 rotsi. *Arkheolohichni doslidzhennia na Ukraini v 1969 r.* Kyiv, 1972, iss. 4, pp. 171-174.
- Zolotarev M.I., Buisykh S.B. Neizvestnyi plan Olvii P.I. Keppena *Rossiiskaia arkheologiia*, 1997, no. 2, pp. 241-244.

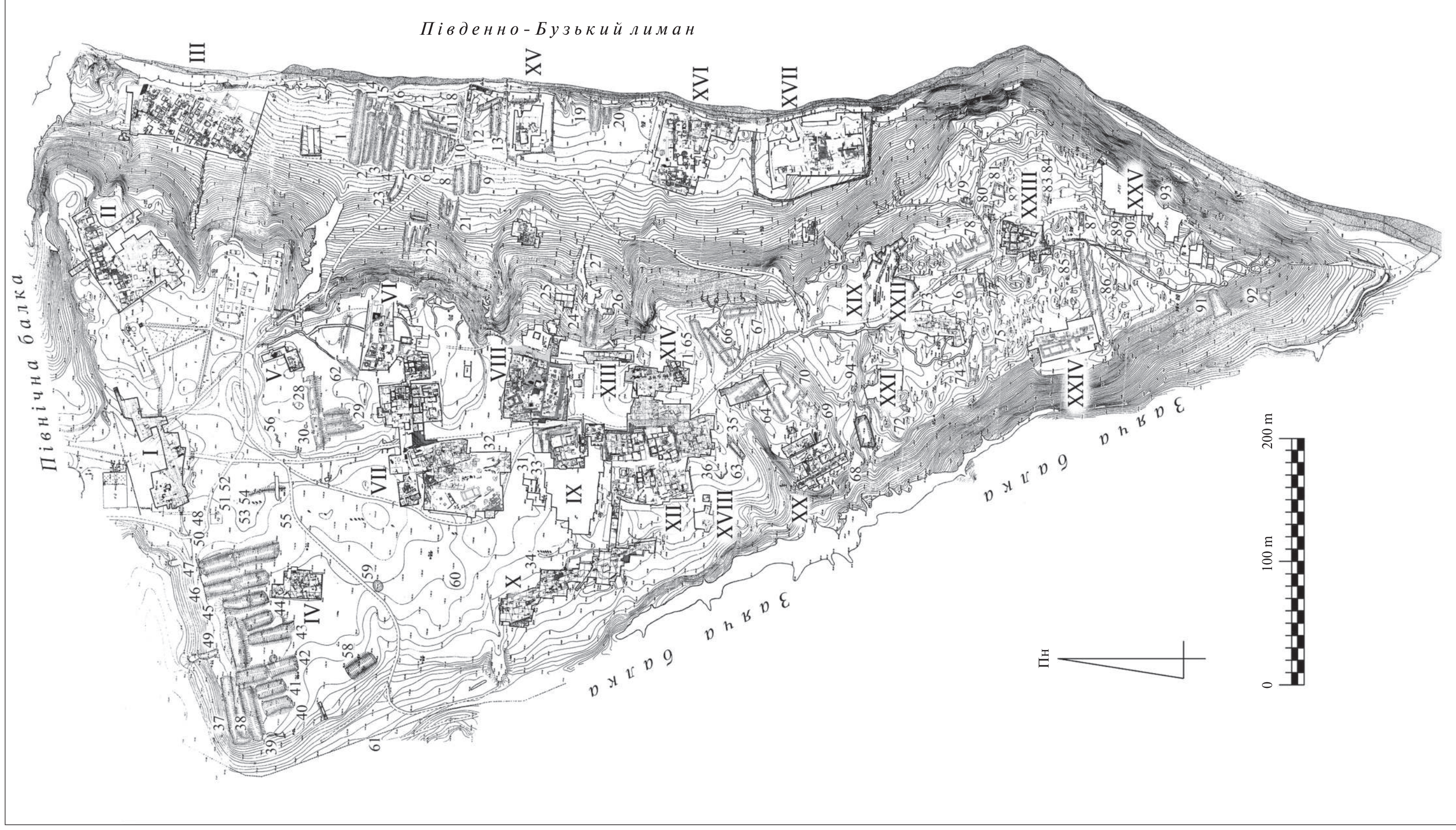

Рис. 7. Загальний топографічний план городища Ольві з позначенням розкопів та розташування архітектурно-будівельних залишків (станом на 2015 р.)

К.С. Савельєва *

ЛІПНІ АНТРОПОМОРФНІ СТАТУЕТКИ З АНТИЧНИХ ПАМ'ЯТОК НИЖНЬОГО ПОДНІСТРОВ'Я

У статті розглянуто ліпні антропоморфні статуетки з Тіри, Ніконію та городища Надлиманське. Запропоновано їх класифікацію та етнокультурну інтерпретацію.

К л ю ч о в і с л о в а: Нижнє Подністров'я, теракоти, гето-фракіїці, пізні скіфи.

Під час багаторічних систематичних розкопок у Ніконії, Тірі та на античних поселеннях Нижнього Подністров'я було знайдено понад дві сотні теракот. З них трохи більше двох десятків — це ліпні антропоморфні статуетки з обпаленої глини¹. Від тих, що виготовлені у формі, вони відрізняються схематизмом та спрощеною технікою.

Статуетки слід поділити на дві нерівні за численністю групи. До першої належать теракоти, виготовлені під впливом зображень античної коропластики. Вироби другої групи, більш численні, відтворюють людину в схематичній манері. Найближчі аналогії цим статуеткам можна знайти серед глиняної пластики місцевого варварського населення. Нижче ми пропонуємо детальну класифікацію цих виробів.

І група

До першої групи ми зараховуємо чотири теракоти, сюжет та стиль яких нагадує античні теракоти, що виготовлені у формі. Всі розглянуті вироби передають жіночі образи.

1. Голова статуетки (рис. 1, 3). Кругле обличчя з довгим загостреним носом та підборіддям, що видаються уперед. На голові убір, схожий на калаф. Тильна сторона пласка. Висота 5,0 см. Глина світло-коричнева з домішками шамоту. Випал нерівномірний. Поверхня заглажена. Теракоту було знайдено на **городищі Надлиманське**. Датується IV — першою половиною III ст. до н. е.

* САВЕЛЬЄВА Катерина Сергіївна — лаборант відділу наукової обробки та зберігання фондів, Одеський археологічний музей, sav_reun@ukr.net

¹ Усі теракоти, окрім однієї, зберігаються в Одеському археологічному музеї НАН України.

(Клейман 1964, с. 139, рис. 1, 3). Аналогії цій статуетці можна знайти серед зображень богині в калафі, що часто трапляються в коропластиці Північного Причорномор'я. Зважаючи на досить великий розмір голови та пласку тильну сторону, теракота є фрагментом протоми або напівфігури богині (тобто плаского або об'ємного зображення верхньої частини фігури). Вказаний тип зображень досить поширений в античній коропластиці і пов'язаний з культом хтонічних богинь Деметри та Кори-Персефони. Калаф також зазвичай є вбранням богинь родючості.

2. Статуетка богині, що сидить (рис. 1, 2). Рука покладена на коліно (інша рука відбита). Виокремленні груди. З під одягу виглядає взуття. У нижній частині всередині порожнина. Тильна сторона не оброблена. Голова та ліве плече з рукою втрачені. Висота 8,0 см. Глина світло-коричнева. Випал нерівномірний. Знайдена в **Тірі** в елліністичному шарі (Самойлова 2013, рис. 118). В античній коропластиці зображення богині, що сидить, є поширеними, починаючи з архаїчного часу. Цей сюжет зберігається в елліністичний та римський часи. Статуетки цього типу передавали образи Деметри, Кори-Персефони, Кібели.

3. Напівфігура богині (рис. 1, 1). Знизу заглажена площина. Руки протягнуті вперед (відбиті). Виділені груди. Деталі одягу не визначені. Тильна сторона заглажена. Висота 13,5 см. Глина сіра, на поверхні коричнева з домішками. Обпалення нерівномірне. Збереглися рештки білого ґрунтування. Відбиті голова, руки, частина тулуба. Теракота знайдена в **Ніконії** в змішаному шарі (Клейман 1966, с. 99, рис. 3, 21). Подібну до неї статуетку виявлено на одному з сільських поселень Боспору в шарі III ст. н. е. (Кругликова 1970, с. 106, табл. 48, 7). За аналогією, статуетка з Ніконію датується першими століттями н. е. Як зазначалось вище, зображення верхньої частини тіла пов'язане з культом хтонічних богинь².

² Останні дві теракоти в цій групі потребують інтерпретації в окремій роботі, оскільки пов'язані з релігійним світоглядом пізніх скіфів.

4. Фрагмент статуетки богині, що сидить (рис. 1, 4). Збереглася верхня частина. На шії рельєфно показано намисто. На задній частині ший наліплена деталь, що зображає волосся або покривало. Голова втрачена. Висота 10,7 см. Теракота знайдена в **Ніконії**, зберігається в приватній колекції (Бруяко, Дзиговский, Секерская 2008, рис. 39, 1). Статуетка з аналогічним положенням тіла, руками витягнутими уперед та круглим амулетом на шії походить з Пантікапея (Силантьєва 1974, с. 35, табл. 48, 2). За аналогіями, теракота з Ніконію датується першими століттями н. е.

II група

Теракоти другої групи в свою чергу можна розділити на жіночі, чоловічі та ті, що не мають ознак статі. Два останні вироби в цій групі ми зараховуємо до антропоморфної пластики умовно, оскільки вони мають як антропоморфні, так і зооморфні риси.

Жіночі статуетки.

1. Зображення жінки. Статуетка має циліндричну форму (рис. 2, 1). На обличчі виокремлене підборіддя. Очі позначені заглибленнями. Жіночі статеві органи показані прокресленим по сирій глині овалом та невеликою лінією всередині овалу. Глина світло-коричнева. Обпалення якісне. Висота 9,2 см. Знайдена в **Ніконії** в ямі 166 (заповнення датується IV ст. до н. е.).

2. Зображення жінки. Руки являють собою конусоподібні виступи (рис. 2, 2). Ніс визначений защипом. Западни очей та рот — заглибленнями, праве око маленьким наліпом. Виступами показані груди. Нижче грудей наскрізний вертикальний отвір (діаметр 3,0 мм). Тильна сторона заглажена, опукла. Висота 8,0 см. Глина світло-коричнева. Обпалення якісне. Низ та частини рук відбиті. Знайдена в **Ніконії** у змішаному шарі (Бруяко, Дзиговский, Секерская 2008, рис. 40, 6).

3. Фрагмент жіночого зображення. Частина тулуба з ногою у вигляді виступу (рис. 2, 3). У верхній частині наскрізний горизонтальний отвір. Унизу кількома прокресленими по сирій глині лініями показані жіночі статеві органи. Знизу вертикальний отвір (завглибшки 1,0 см, діаметр 3,0 мм). Тильна сторона заглажена. Виготовлена з сірої глини. Обпалення слабе. Поверхня залощена. Висота 5,0 см. Втрачені верх та лівий бік. Знайдена в **Ніконії** (випадкова знахідка) (Бруяко, Дзиговский, Секерская 2008, рис. 40, 5).

4. Зображення жінки. Статуетка має довгий вигнутий уперед тулуб (рис. 2, 4). Виокремле-

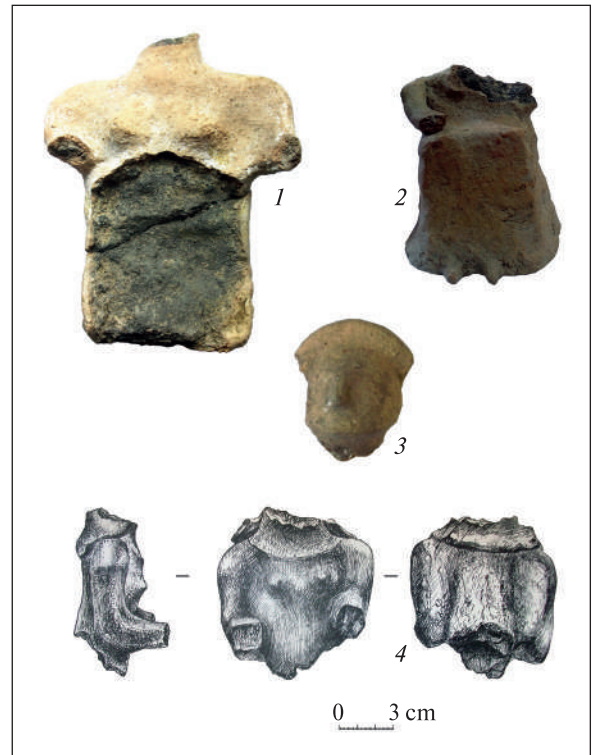

Рис. 1. I група: 1, 4 — Ніконії; 2 — Тіра; 3 — городище Надлиманське

но ший, груди та трикутний виріз одягу. Вся поверхня спини та живота вкрита паралельними рядками ліній, продавлених у сирій глині. Спина має загострену форму. Голова та руки втрачені. Через статуетку проходить наскрізний отвір (діаметр 0,7—1,3 см). Висота 6,5 см. Глина світло-коричнева з домішками шамоту. Знайдена в **Тірі** в елліністичному шарі поруч з матеріалами римського часу. Публікується вперше.

Чоловічі статуетки.

5. Зображення чоловіка. Руки та ноги являють собою виступи (рис. 3, 1). Голова має форму трапеції, від тулуба не відокремлена. Очі та рот показані невеликими заглибленнями. Двома заглибленнями показано чоловічі статеві органи. Через усю статуетку проходить вертикальний наскрізний отвір (діаметр 4,0 мм). Тильна сторона трохи опукла. Статуетка виготовлена зі світло-коричневої глини. Обпалення рівномірне. Висота 5,4 см. Знайдена в **Ніконії** у змішаному шарі.

6. Зображення чоловіка. Має овальний тулуб (рис. 3, 2). Виокремлені руки, що витягнуті вперед, та ноги. Вдавленнями показано очі та рот, защипом — ніс. Статеві органи показано двома вдавленнями. Виготовлена зі світло-коричневої глини з домішками. Обпалення якісне. Поверхня заглажена. Висота 7,3 см. Знайдена в **Ніконії** у змішаному шарі.

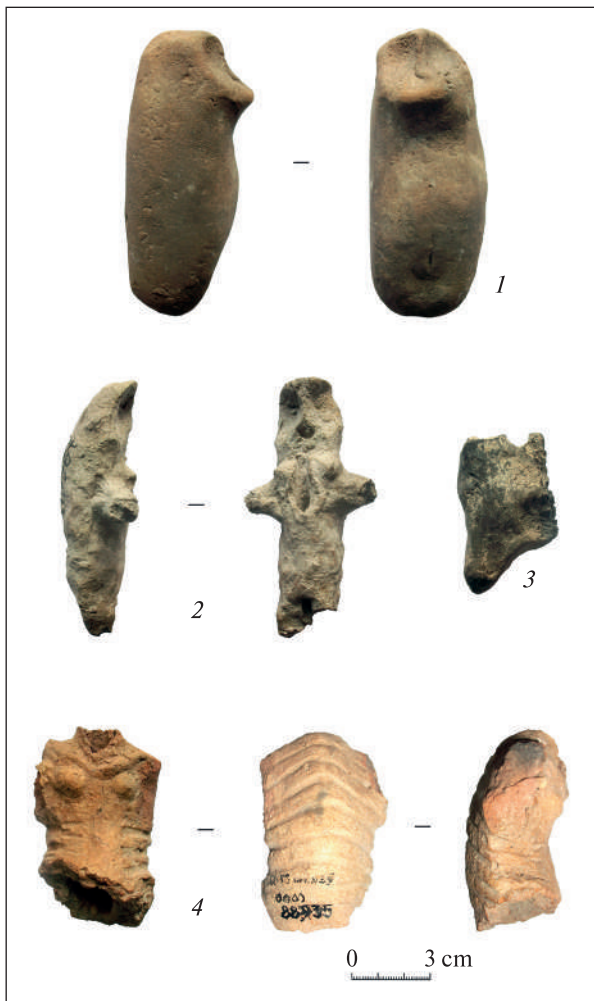

Рис. 2. II група. Жіночі статуєтки: 1—3 — Ніконій; 4 — Тіра

7. Зображення чоловіка. Голова не відокремлена від тулуба (рис. 3, 3). Очі, рот та вуха показані невеликими отворами (1,0 мм), ніс — виступом, рот прокресленою лінією. Виділено ноги та чоловічі статеві органи у вигляді виступів. Через всю статуєтку проходить наскрізний вертикальний отвір (діаметр 4,0 мм). Зверху статуєтка зрізана, краї трохи загнуті до середини. Висота 6,5 см. Глина світло-коричнева. Знайдена в **Ніконії** в ямі 38 перших століть н. е. (Кузьменко 1976, с. 222).

8. Зображення чоловіка. Виліплені руки та ноги, виступом показано статеві органи (рис. 3, 4). Права рука зігнута в лікті та покладена на поперек. На грудях горизонтальний отвір (глибина 1,0 см). Біля голови невелике заглиблення. Схожі заглиблення на тильній стороні (імовірно, у результаті вигорання рослинних домішок). Там само прокресленою лінією показані сідниці. Голова та частина лівої руки відбиті. Глина груба світло-коричнева з домішками піску. Обпалення нерівномірне.

Рис. 3. II група. Чоловічі статуєтки. 1—3 — Ніконій; 4 — Тіра

Знайдена в **Тірі** у змішаному шарі (Самойлова 2013, рис. 118).

Статуєтки без ознак статі.

9. Схематичне зображення людини. Має овальний тулуб (рис. 4, 1). Голова не відокремлена від тулуба. Риси обличчя слабо позначені: очі показано вдавленнями, ніс защипом. Ноги позначено виступами. Висота 7,6 см. Глина сіра з домішками шамоту, поверхня заглажена. Обпалення слабке. Знайдена на **городищі Надлиманське** (випадкова знахідка). Датується IV — першою половиною III ст. до н. е. (Дзис-Райко, Охотников, Редина 2012, с. 134, табл. 47, 1).

10. Зображення людини. Має овальний тулуб (рис. 4, 2). Защипом позначений ніс. Рот у вигляді невеликої прокресленої лінії. Тильна сторона заглажена. Глина світло-коричнева. Обпалення слабке. Низ та частково верх втрачені. Висота 5,3 см. Знайдена в **Ніконії** у змішаному шарі (Клейман 1966, с. 99—100, рис. 3, 20).

11. Зображення людини. Має конусоподібний тулуб (рис. 4, 3). Руки витягнуті вперед (відбиті). На поверхні є три неглибоких горизонтальних отвори (діаметр 4,0 мм): два в нижній частині та один зверху. Можливо, ці отвори з'явилися у результаті додавання зерен у глину. Глина світло-коричнева з домішками слюди. Поверхня заглажена. Верхня частина від-

бита. Висота 7,7 см. Знайдена в **Ніконії** у ямі 22 II—III ст. н. е. (Кузьменко 1976, с. 222).

12. Зображення людини. Статеві ознаки не визначені (рис. 4, 4). Зачіска (пучок волосся), найімовірніше, характерна для жіночої статуетки. Напівокруглий виступ на голові нагадує калаф. Очі виконано наліпами, рот — вдавлюванням нігтя. Виступами показано ніс та зачіску. Знизу невелике заглиблення. Висота 4,7 см. Знайдена в **Ніконії** (випадкова знахідка).

13. Зображення людини. Голова, руки та ноги являють собою виступи конічної форми (рис. 4, 5). Висота 4,5 см. Глина щільна красно-коричнева з домішками шамоту і піску. Обпалення нерівномірне. Поверхня заглажена. Знайдена у **Тірі** в приміщенні 292 II ст. до н. е. (Самойлова 1985, с. 57—58).

14. Зображення людини. Голова, руки та ноги позначені короткими виступами (рис. 4, 6). Пуп показаний невеличким заглибленням, виконаним прямокутним інструментом. Висота 5,3 см. Глина світло-коричнева. Поверхня заглажена. Знайдена у **Тірі** в змішаному шарі (Самойлова 2013, рис. 118).

15. Зображення людини. Тулуб прямокутний (рис. 4, 7). Виступами показано руки. Голова відокремлена від тулуба невеликими заглибленнями. У нижній частині статуетки порожнина. Ліва рука відбита, поверхня дещо пошкоджена. Висота 6,5 см. Глина темно-коричнева з домішками. Знайдена в **Тірі** у шарі I—III ст. (Савельєв, Савельєва 2012, с. 100—101, рис. 3, 1).

16. Зображення людини. Виконане у вигляді звуженого овалу, руки — загострені сплюснені виступи, підняті догори (рис. 4, 8). Ноги не виділені. Кінці рук загострені і заглажені. Голова має округлу форму. Поверхня статуетки залощена. Глина щільна світло-коричнева. Обпалення рівномірне. Висота 6,3 см. Знайдена в **Тірі** (випадкова знахідка) (Остапенко 2005, с. 230).

17. Зображення людини. Являє собою овальний тулуб із заокругленням у нижній частині (рис. 4, 9). Ноги не виділені. Голова виконана у вигляді виступу, руки у вигляді невеликих виступів. У нижній частині два проколи гострим інструментом. Обпалення нерівномірне. Глина світла з рослинними домішками. Висота 7,0 см. Знайдена в **Тірі** у шарі III—IV ст. н. е. (Остапенко 2005, с. 230—231).

18. Зображення людини. Має овальне тіло, руки виконано у вигляді виступів; сплюснена, маленька голова (рис. 4, 10). Очі та рот виконано проколами. На тілі отвором показаний пуп. На кінцях рук насічками показано пальці. Глина темно-коричнева з домішками шамоту та

Рис. 4. II група. Статуетки без ознак статі: 1 — Надлиманське городище; 2—4 — Ніконій; 5—12 — Тіра

вапняку. Висота 4,4 см. Знайдена в **Тірі** у шарі III—IV ст. н. е. (Остапенко 2005, с. 230—231).

19. Зображення людини (?). Форма циліндрична (рис. 4, 11). З антропоморфних ознак має очі у вигляді глибоких вдавнень, між якими розміщений ніс. Невеликим заглибленням показаний рот. Виріб має великий розмір (висота 16 см), виготовлений із грубої глини з домішками слюди, шамоту та піску. Статуетка (підставка для вогнища?) має грубо сформовані роги-конуси. Роги не симетричні. Лівий ріг сколотий у верхній частині. Знайдена в **Тірі** у пізньоелліністичному шарі (Самойлова 1985, с. 57—58; 2000, с. 102).

20. Зображення людини (?). Статуетка виконана у вигляді циліндра (рис. 4, 12). На голові два гостроконечні рога. Рот сформований у вигляді чаші. Очі — невеликі заглиблення. Знизу заглиблення виконане пальцем. Висота 4,9 см. Глина щільна коричнева без домішок. Знайдена в **Тірі** у шарі I—III ст. (Остапенко 2005, с. 231).

Хронологія

Дані стратиграфії Ніконію та Тіри показують, що всі знахідки належать до широкого хроно-

логічного діапазону — від IV ст. до н. е. до перших століть н. е. З двадцяти чотирьох статуеток третина походить зі змішаних шарів, тому віднести їх до певного періоду складно. За датою існування городища Надлиманське дві статуетки з матеріалів розкопок датуються IV — першою половиною III ст. до н. е. Складна ситуація з датуванням теракот Ніконію. З одинадцяти виробів, лише один знайдено в ямі IV ст. до н. е., ще два — в ямах II—III ст. н. е. Дата інших залишається не з'ясованою. У Тірі знайдено одинадцять статуеток. З них приблизно рівна кількість належить до елліністичного часу та перших століть н. е.

Аналогії

Якщо вироби першої групи є наслідуванням античному мистецтву, то найближчі аналогії статуеткам другої групи можна знайти на пам'ятках гетської культури Карпато-Дунайського регіону (Никулиць 1987, с. 171—172; Sîrbu 1987, р. 91—157; 1999, р. 47—88; Кашуба, Хахеу, Левицкий 2001—2002, с. 180; Конова 2004, с. 18).

Також подібні статуетки були поширені на лісостепових поселеннях та городищах скіфського часу Дніпровського лівобережжя (Шрамко 1999, с. 35—49). Особливо виділяється Більське городище, на якому було знайдено сотні подібних виробів (Шрамко 1987, с. 127—134; 1996, с. 67—87).

У перших століттях н. е. антропоморфну та зооморфну пластику також можна знайти на пізньоскіфських (Вязьмітіна 1957, с. 123, рис. 6, 2; Погребова 1958, с. 163; Маликов 1961, с. 65—66; Малюкевич 2015, рис. 10, 1) та черняхівських пам'ятках (Кравченко 1976, с. 163, рис. 1, 1). Проте, такі знахідки на вказаних пам'ятках нечисленні.

Серед матеріалів античних міст та поселень Північно-Західного Причорномор'я ліпні антропоморфні статуетки відомі на Березані (Русяева 1987, с. 169), в Ольвії та на її хорі (Леви 1970, с. 40, табл. 12, 7; Марченко, Доманский 1983, с. 40, рис. 2, 1; Буйских 1993, с. 81, рис. 19, 3). За кількістю статуетки із вказаних пам'яток суттєво поступаються знахідкам Нижнього Подністрів'я.

Питання виробника та користувача антропоморфної пластики

Техніка виготовлення теракот ручним способом сама по собі не може свідчити про їх ви-

готовлення чи використання варварами. Ліпні теракоти трапляються і серед матеріалів грецьких полісів. Зокрема, у Коринфі були знайдені кілька сотень одиниць ліпних статуеток. Дослідження А. Стілвел показує, що вони існували поряд з теракотами виготовленими у формі впродовж всього античного періоду (Stillwell 1952, р. 12). Те саме, на нашу думку, стосується теракот першої групи. Їх малу численність можна пояснити тим, що кількість імпортованих та виготовлених на місці формованих статуеток задовольняла потреби населення. Власне виробництво теракот існувало в Тірі, про що свідчать знахідки форм для їх виготовлення.

Що стосується статуеток другої групи, їх виробниками та користувачами, імовірно, були варвари, що проживали поряд із греками. Аналогії в гето-фракійському середовищі та присутність гетської кераміки серед матеріалів міст Нижнього Подністрів'я, починаючи з раннього періоду їх існування, дозволяють пов'язати статуетки з цією культурою (Бруяко 1993, с. 69—70; Гаврилюк 2010, с. 44). Матеріали римського часу свідчать про культурні та економічні контакти Тіри з варварським оточенням (фракійці, пізні скіфи, сармати). Не виключно, що варвари мешкали в місті (Сон 1993, с. 96; Савельев 2014, с. 43). Територія античного Ніконію, який припинив існування в середині III ст. до н. е., була знову заселена на межі I—II ст. н. е. Основну частину населення Ніконію перших століть н. е. складали пізні скіфи (Бруяко, Дзиговский, Секерская 2008, с. 180). Найімовірніше, серед його мешканців була присутня група гето-даків, яка принесла з собою свої культурні традиції.

Чи використовували антропоморфну пластику елліни, встановити складно. Це питання загалом є частиною ширшої проблеми — співвідношення еллінського і варварського в соціально-економічній та культурній сферах життя міст і поселень регіону. Дослідження матеріальної культури пам'яток Нижнього Подністрів'я показує, що взаємодія греків та варварів призвела до формування гетерогенного населення. При цьому зберігся грецький характер матеріальної та духовної культури (Самойлова 1985, с. 58; Дзис-Райко, Охотников, Редина 2012, с. 147—151; Самойлова 2013, с. 481—482).

У контексті греко-варварських взаємин слід виокремити знахідки античних теракот на фракійських та пізньоскіфських пам'ятках Граде-

ниці ІІІ, Чобручі, Калфа, Молога ІІ³ (Чеботаренко 1969, с. 58—59; Щербакова, Тащи 2009, с. 217—220; Охотников 2013, с. 569, рис. 137, 3). Вони можуть свідчити як про розповсюдження духовної еллінської культури серед місцевого населення, так і про присутність серед мешканців певної кількості її носіїв.

Призначення теракот

Визначати функції теракот дозволяє дослідження археологічних комплексів. Як зазначалося вище, три з розглянутих теракот було знайдено в ямах⁴, та лише одна у комплексі будинку⁵. Тому досить складно достовірно реконструювати способи їх використання. Імовірно, статуетки мали культове призначення та використовувались в обрядах. На це вказують підняті або розставлені в сторони руки — жест адорації, поза, що була запозичена з ритуалу (Конова 2004, с. 23). Вертикальні отвори, які є на частині виробів, могли використовувати для їх встановлення під час ритуальних дій. Можливо, розміщення теракот в ямах мало значення присвячення їх підземним богам. Вони могли служити також заміниками

ми жертв. Можна припустити, що принаймні частина жіночих статуеток зображує Велику богиню, культ якої побутує у варварського населення Північного Причорномор'я (Шауб 1999, с. 207—223).

Дослідники антропоморфної пластики античного часу пов'язують подібні зображення із землеробськими культами⁶. Такий висновок дозволяють зробити супутні знахідки. Зокрема, на пам'ятці Куцуруб І статуетку було знайдено в зольному насипі святилища кінця VI — початку V ст. до н. е. (Марченко, Доманський 1983, с. 40, рис. 2, 1). Серед інших культових речей — шість вотивних хлібців із глини та камінців округлої форми. В зольному насипі Глибокої Пристані (остання чверть V—IV ст. до н. е.) статуетку також було знайдено разом з хлібцями (Буйських 1993, с. 81, рис. 19, 3).

Найбільш цікавими в цьому розумінні є матеріали святилища Ілурата, побудованого в кінці II ст. н. е. (Шургая 1986, с. 217—222). Статуетки, що були знайдені поряд з вівтарем, представлені парами — чоловіча та жіноча. Там само знайдено теракотове ліжко. Статуетки, на думку І.Г. Шургая, використовувались у магичному обряді, який полягав у розміщенні пари статуеток на вівтарі. Акт запліднення на вівтарі мав зумовити подібне запліднення в природі та викликати багатий урожай (Шургая 1986, с. 217—222).

Висновки

1. Колекція ліпних антропоморфних теракот з античних пам'яток Нижнього Подністров'я (Тіра, Ніконій та городище Надлиманське) нараховує 24 одиниці. Вони належать до широкого хронологічного діапазону — IV ст. до н. е. — IV ст. н. е. Між статуетками елліністичного часу та перших століть н. е. не спостерігається помітних типологічних відмінностей.

Порівняно велика кількість ліпних антропоморфних статуеток є однією з особливостей коропластики Нижнього Подністров'я. Такі статуетки відомі в інших античних центрах Північно-Західного Причорномор'я (Ольвія, Березань), проте їх знахідки поодинокі.

2. З цієї колекції чотири статуетки копіюють античні зображення. Такі теракоти, імо-

³ З пізньоскіфського поселення Молога ІІ походить п'ять фрагментів теракот, виготовлених у формах. Незначний розмір фрагментів майже не дозволяє визначити їх сюжет.

⁴ Статуетка 1 (група ІІ) була знайдена в ямі 166 грушоподібної форми, глибиною 1,38 м. Діаметр верхньої частини 1,12 м, дна 1,62 м. Основну масу знахідок складали уламки амфор (близько 200 од.). У невеликій кількості було знайдено фрагменти ліпного посуду та кістки дрібної рогатої худоби. Матеріал датується IV ст. до н. е.

Статуетка 11 знайдена в ямі 22. У публікації В.І. Кузьменко номери та опис об'єктів подані неправильно (Кузьменко 1976, с. 222). Верхній діаметр 1,5—1,8 м, діаметр дна 1,7 м, глибина 0,7—0,9 м. Заповнення золисте. Знайдено фрагменти жаровні з сирцевої глини, велику кількість керамічного матеріалу, зокрема фрагментів амфор, гончарної та ліпної кераміки, фрагменти скляних посудів, кістки великої рогатої худоби та виріб з рогу. Матеріал датується ІІ—ІІІ ст. Статуетка 7 походить з ями 38 (верхній діаметр 1,2—2,2 м, діаметр дна 2,2 м, глибина 1,1 м). Заповнення складав золистий супісок. Знайдено значну кількість керамічного матеріалу ІІ—ІІІ ст., зокрема уламки амфор та великих ліпних гошків, а також кістки тварин (кінь, корова, вівця, свиня). Траплялися скупчення сажі та попелу.

⁵ Статуетка 13 знайдена в Тірі у приміщенні 292, що загинуло від пожежі в середині — другій половині ІІ ст. до н. е. Воно, імовірно, мало господарське призначення. В південно-західному кутку була вкопана нижня частина амфори із залишками червоної речовини. Вогнища в приміщенні виявлено не було (Самойлова 1988, с. 31).

⁶ Традиція використання ліпних антропоморфних теракот в обрядах простежується у землеробських племен ще з часів енеоліту. Схожість форм між статуетками епохи енеоліту—бронзи та античного часу пояснюється спільністю релігійних уявлень та консервативністю техніки виготовлення (Шрамко 1987, с. 128; Sirbu 1999, р. 63—64; Конова 2004, с. 18).

вірно, виготовляли та використовували греки. Дві статуетки з Ніконію, що датуються першими століттями н. е., пов'язані, на нашу думку, з культами пізніх скіфів.

3. Численні аналогії в гето-фракійському середовищі дозволяють пов'язати знахідки антропоморфних статуеток другої групи з гетською культурою. Матеріали розкопок античних міст Нижнього Подністров'я свідчать про проживання в них гетів у доримський період. У перших століттях н. е. антропоморфна пластика трапляється також на пізньоскіфських поселеннях. Таким чином, знахідки цих теракот свідчать про тісні контакти еллінів з місцевим гето-фракійським та пізньоскіфським населенням.

4. У Нижньому Подністров'ї майже не простежуються способи використання цих виробів. Зокрема, не було досліджено культових комплексів із знахідками антропоморфних статуеток. Проте, такі комплекси з інших регіонів дозволяють припустити, що розглянуті теракоти використовувалися в ритуалах, пов'язаних з культом родючості.

- Бруйко И.В. Лепная керамика греческого Никония // Древности Причерноморских степей. — К., 1993. — С. 58—71.
- Бруйко И.В., Дзиговский А.Н., Секерская Н.М. Никоний римской эпохи / Материалы по археологии Северного Причерноморья (Монографическая серия № 1). — Одесса: СМІЛ, 2008. — Вып. 10.
- Буйских С.Б. Эшары Глубокой Пристани // Древнее Причерноморье. КСОО. — Одесса, 1993. — С. 80—82.
- Вязьмитина М.І. Поселення біля с. Золота Балка // Археологія. — 1957. — XI. — С. 115—126.
- Гаврилюк Н.А. Лепная керамика Тиры // Тира-Белгород-Акерман (материалы исследований). — Одесса, 2010. — С. 11—46.
- Дзис-Райко Г.А., Охотников С.Б., Редина Е.Ф. Городище Надлиманское IV—III вв. до н. э. в Нижнем Поднестровье / Материалы по археологии Северного Причерноморья (Монографическая серия № 3). — Одесса: СМІЛ, 2012.
- Кашуба М.Т., Хахев В.П., Левицкий О.Г. Фрако-гетские древности в южной лесостепи среднего Днестра // Stratum plus. — 2001—2002. — 3. — С. 118—216.
- Клейман И.Б. Терракоты Роксолановского городища // Материалы по археологии Северного Причерноморья. — Одесса, 1966. — С. 90—100.
- Клейман И.Б. Три фрагментированные терракотовые статуетки из городища Надлиманского // Краткие сообщения о полевых археологических исследованиях Одесского государственного археологического музея 1962 г. — Одесса, 1964. — С. 137—139.
- Конова Л. Магически образы. Глиняны культови фігури от района на с. Конево, Елховско // Известия на Национальния исторически музей. — 2004. — XIV. — С. 17—42.
- Кравченко А.А. Могильник черняховской культуры в селе Фрунзовка // История и археология юго-западных областей СССР начала нашей эры. Материалы и исследования по археологии СССР. — 1976. — № 139. — С. 160—163.
- Кругликова И.Т. Терракоты из сельских поселений европейской части Боспорского государства // Терракоты Северного Причерноморья. Ч. II. — М., 1970. — С. 100—111 (Свод археологических источников. — Вып. Г1-11).
- Кузьменко В.И. Исследование римских слоев Никония // Материалы по археологии Северного Причерноморья. — Одесса, 1976. — Вып. 8. — С. 218—224.
- Леви Е.А. Терракоты из Ольвии // Терракоты Северного Причерноморья. Ч. I. — М., 1970. — С. 33—56. (Свод археологических источников. — Вып. Г1-11).
- Маликов В.М. Жертвенник из пригородного здания Неаполя Скифского // Краткие сообщения Института археологии УССР. — К., 1961. — II. — С. 64—69.
- Малюкевич А.Е. Молога — сакральный центр поздних скифов Буджака // Olbio in memoriam V.V. Kharivina. Археологія і давня історія України. — К., 2015 — 1 (14). — С. 333—358.
- Марченко К.К., Доманский Я.В. Культовый зольник на поселении Куцуруб I // Краткие сообщения Института археологии. — М., 1983. — 174. — С. 37—40.
- Никулицэ И.Т. Северные фракийцы в VI—I вв. до н. э. — Кишинев: Штиинца, 1987.
- Остапенко П.В. Варваризованные антропоморфные терракоты из Тиры // Старожитності степового Причерномор'я і Криму. — 2005. — XII. — С. 230—235.
- Охотников С.Б. Поселения Нижнего Поднестровья (VI—III вв. до н. э.) // Древние культуры Северо-Западного Причерноморья (к 95-летию Национальной академии наук Украины). — Одесса, 2013. — С. 554—570.
- Погребова Н.Н. Позднескифские городища на Нижнем Днепре (городища Знаменское и Гавриловское) // Памятники скифо-сарматского времени в Северном Причерноморье. — 1958. — С. 103—247 (Материалы и исследования по археологии СССР. — № 64).
- Русева А.С. Терракота и фигурные сосуды // Культура населения Ольвии и ее окружи в архаическое время. — К., 1987. — С. 160—175.
- Савельев О.К. Контакты Тиры и варваров в римское время // Probleme actuale ale arheologiei, etnologiei și studiului artelor. — Chișinău, 2014. — С. 43.
- Савельев О.К., Савельева Е.С. Статуэтки и фигурные сосуды римского времени из Тиры // Stratum plus. — 2012. — № 4. — С. 97—106.
- Самойлова Т.Л. Варвары в Тире доримского времени // Памятники древней истории Северо-Западного Причерноморья. — К., 1985. — С. 51—59.
- Самойлова Т.Л. Тира // Древние культуры Северо-Западного Причерноморья (к 95-летию Национальной академии наук Украины). — Одесса, 2013. — С. 450—492.
- Самойлова Т.Л. Тира в VI—I вв. до н. э. — К.: Наукова думка, 1988.
- Самойлова Т.Л. Эллинское и варварское в духовном мире греков Нижнего Поднестровья в VI—I вв. до н. э. // Пам'ятки археології Північно-Західного Причерномор'я. — Одесса, 2000. — С. 79—106.
- Секерская Н.М. Никоний // Древние культуры Северо-Западного Причерноморья (к 95-летию Национальной академии наук Украины). — Одесса, 2013. — С. 493—522.
- Силантьева П.Ф. Терракоты Пантикапея // Терракоты Северного Причерноморья. — М., 1974. — Ч. III. — С. 5—37 (Свод археологических источников. — Вып. Г1-11).

- Сон Н.А. Тира римского времени. — К.: Наукова думка, 1993.
- Чеботаренко Г.Ф. Некоторые редкие находки второй половины 1-го тысячелетия до н. э. с поселения Калфа // Труды. — Кишинев, 1969 — 2. — С. 58—60.
- Шайб И.Ю. Культ Великой богини у местного населения Северного Причерноморья // *Stratum plus*. — 1999. — № 3. — С. 207—223.
- Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К.: Наукова думка, 1987.
- Шрамко Б.А. Глиняные скульптуры лесостепной Скифии // Российская археология. — 1999. — № 3. — С. 35—49.
- Шрамко Б.А. Комплекс глиняных скульптур Бельского городища // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава, 1996. — С. 67—87.
- Шургая И.Г. Аграрная магия в Илурате // Проблемы античной культуры. — М., 1986. — С. 217—222.
- Щербакова Т.А., Тащи Е.Ф. Терракоты из Нижнего Поднестровья (по материалам раскопок поселения Чобручи) // Старожитності Степового Причорномор'я і Криму. — 2009. — XV. — С. 217—220.
- Șirbu V. Figurinele antropomorfe din prima epocă a fierului descoperite în Lumea Tracică // *Istros*. — 1999. — P. 47—88.
- Șirbu V. Figurinele antropomorfe și zoomorfe Traco-geto-Dacice din prima și a doua epocă a fierului // *Istros*. — 1987. — P. 91—157.
- Stillwell A.N. The Potters' Quarter. The terracottas. // *Corinth*. — New Jersey, 1952. — Vol. XV. — Part II.

Надійшла 20.02.2017

Е.С. Савельева¹

¹ Лаборант отдела научной обработки и хранения фондов, Одесский археологический музей, sav_reun@ukr.net

ЛЕПНЫЕ АНТРОПОМОРФНЫЕ СТАТУЭТКИ ИЗ АНТИЧНЫХ ПАМЯТНИКОВ НИЖНЕГО ПОДНЕСТРОВЬЯ

Рассмотрены двадцать четыре лепные антропоморфные статуэтки из Тиры, Никония и городища Надлиманское. Комплексы и слои, в которых они были найдены, датируются IV в. до н. э. — IV в. н. э. Эти изделия разделены на две группы. К первой группе относятся терракоты, изготовленные в стиле античного искусства. Статуэтки второй группы аналогичны изделиям, найденным на памятниках гетской культуры. Несколько подобных статуэток известны также на позднескифских поселениях первых веков н. э. Находки этих терракот, наряду с другими материалами, свидетельствуют о проживании варваров в городах Нижнего Поднестровья. Вероятно, эти изделия использовались в ритуалах, связанных с культом плодородия.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Нижнее Поднестровье, терракоты, гето-фракийцы, поздние скифы.

Kateryna S. Savelieva¹

¹ Research assistant of the Scientific Processing and Preserving the Funds Department, the Odesa Archaeological Museum

HAND-MADE CERAMIC ANTHROPOMORPHOUS FIGURINES FROM ANCIENT GREEK SITES OF DNISTER RIVER LOWER REGION

The paper treats twenty-four hand-made ceramic anthropomorphous figurines from Tyras, Nikonion, and Nadlymanske hill-fort. Assemblages and layers where they were found are dated by the period from the 6th century BC to the 4th century AD. These items are divided into two groups. The first group comprises terracottas made in Ancient Greek art style. The statuettes of the second group are analogous to the artefacts found at Getic culture sites. Several similar statuettes are also known from the late-Scythian settlements of the first centuries AD. Findings of these terracottas together with other materials testify that the Barbarians lived in the cities of the Dnister River lower region. These items were probably used in rites related to the fertility cult.

K e y w o r d s: the Dnister River lower region, terracotta, the Getae-Thracians, the Late Scythians.

References

- Bruiaiko I.V. Lepnaia keramika grecheskogo Nikonii. *Drevnosti Prichernomorskikh stepei*. Kyiv, 1993, pp. 58-71.
- Bruiaiko I.V., Dzygovskii A.N., Sekerskaia N.M. Nikonii rimskoi epokhi. Odesa, 2008.
- Buiskiykh S.B. Eskhary Glubokoi Pristani. *Drevneie Prichernomorie. Kratkie soobshcheniia Odesskogo arkhеologicheskogo ovshchestva*. Odesa, 1993, pp. 80-82.
- Chebotarenko H.F. Nekotoryie redkie nakhodki vtoroi poloviny 1-go tysyacheletia do n. e. s poseleniia Kalfa. *Trudy*. Kyshynev, 1969, iss. 2, pp. 58-60.
- Dzys-Raiko H.A., Okhotnikov S.B., Redina Ye.F. Gorodishche Nadlimanskoie IV-III vv. do n. e. v Nizhnem Podnestrovie. Odesa, 2012.
- Gavryliuk N.A. Lepnaia keramika Tiry. *Tira-Belgorod-Akkerman (materialy issledovani)*. Odesa, 2010, pp. 11-46.
- Kashuba M.T., Khakheu V.P., Levitskii O.H. Frako-getskie drevnosti v yuzhnoi lesostepi srednego Dnestra. *Stratum plus*. 2001-2002, iss. 3, pp. 118-216.
- Kleiman I.B. Terrakoty Roksolanovskogo gorodishcha. *Materialy po arkhеologii Severnogo Prichernomoria*. Odesa, 1966, pp. 90-100.

- Kleiman I.B. Tri fragmentirovaniye terrakotovyye statuetki iz gorodishcha Nadlimanskogo. *Kratkie soobshcheniia o polevykh arheologicheskikh issledovaniakh Odesskogo gosudarstvennogo arheologicheskogo muzeia 1962 g.* Odesa, 1964, pp. 137-139.
- Konova L. Magicheski obrazi. Gliniani kultovi figuri ot raiona na s. Konevo, Elkhovsko. *Izvestiia na Natsionalniia istoricheski muzei.* 2004, iss. XIV, pp. 17-42.
- Kravchenko A.A. Mogilnik cherniakhovskoi kultury v sele Frunzovka. *Istoriia i arheologiiia yugo-zapadnykh oblastei SSSR nachala nashei ery. Materialy i issledovaniia po arheologii SSSR*, 1976, no. 139, pp. 160-163.
- Kruglikova I.T. Terrakoty iz selskikh poselenii evropeiskoi chasti Bosporskogo gosudarstva. *Terrakoty Severnogo Prichernomoria.* Ch. II, Moskva, 1970, pp. 100-111 (Svod arheologicheskikh istochnikov, iss. H1-11).
- Kuzmenko V.I. Issledovanie rimskikh sloev Nikonii. *Materialy po arheologii Severnogo Prichernomoria.* Odesa, 1976, iss. 8, pp. 218-224.
- Levi Ye.A. Terrakoty iz Olvii. *Terrakoty Severnogo Prichernomoria.* Ch. I, Moskva, 1970, pp. 33-56. (Svod arheologicheskikh istochnikov, iss. H1-11).
- Malikov V.M. Zhertvennik iz prigrodnogo zdaniia Neapolia Skifskogo. *Kratkie soobshcheniia Instituta arheologii.* 1961, iss. 11, pp. 64-69.
- Maliukevich A.Ye. Mologa - sakralnyi tsentr pozdnikh skifov Budzhaka. *Olbia in memoriam V.V. Krapivina. Arkheolohiia i davnii istoriia Ukrainy.* Kyiv, 2015, iss. 1 (14), pp. 333-358.
- Marchenko K.K., Domanskii Ya.V. Kultovy zolnik na poselenii Kutsurub I. *Kratkie soobshcheniia Instituta arheologii.* 1983, iss. 174, pp. 37-40.
- Nikulitse I.T. Severnyie frakiitsy v VI-I vv. do n. e. Kishinev, 1987.
- Okhotnikov S.B. Poseleniia Nizhnego Podnestrovia (VI-III vv. do n. e.). *Drevniie kultury Severo-Zapadnogo Prichernomoria (k 95-letiiu Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy).* Odesa, 2013, pp. 554-570.
- Ostapenko P.V. Varvarizovannyye antropomorfnyie terrakoty iz Tiry. *Starozhytnosti stepovoho Prychornomoria i Krymu.* 2005, iss. II, pp. 230-235.
- Pogrebova N.N. Pozdneskifskiiie gorodishcha na Nizhnem Dnepre (gorodishcha Znamenskoie i Gavrilovskoie). *Pamiatniki skifo-sarmatskogo vremeni v Severnom Prichernomorie.* 1958, pp. 103-247 (Materialy i issledovaniia po arheologii SSSR. no. 64).
- Rusiaieva A.S. Terrakota i figurnyye sosudy. *Kultura naseleniia Olvii i yeio okrugy v arkhaischeskoie vremia.* Kyiv, 1987, pp. 160-175.
- Samoilova T.L. Varvary v Tire dorimskogo vremeni. *Pamiatniki drevnei istorii Severo-Zapadnogo Prichernomoria.* Kyiv, 1985, pp. 51-59.
- Samoilova T.L. Tira. *Drevniie kultury Severo-Zapadnogo Prichernomoria (k 95-letiiu Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy).* Odesa, 2013, pp. 450-492.
- Samoilova T.L. Tira v VI-I vv. do n. e. Kyiv, 1988.
- Samoilova T.L. Ellinskoie i varvarskoie v dukhovnom mire grekov Nizhnego Podnestrovia v VI-I vv. do n. e. *Pamiatky arheolohii Pivnichno-Zakhidnoho Prychornomoria.* Odesa, 2000, pp. 79-106.
- Saveliev O.K. Kontakty Tiry i varvarov v rimskoie vremia. *Probleme actuale ale arheologiei, etnologiei si studiului artelor.* Chişinău, 2014, p. 43.
- Saveliev O.K., Savelieva Ye.S., Statuetki i figurnyye sosudy rimskogo vremeni iz Tiry. *Stratum plus.* 2012, no. 4, pp. 97-106.
- Sekerskaia N.M. Nikonii. *Drevniie kultury Severo-Zapadnogo Prichernomoria (k 95-letiiu Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy).* Odesa, 2013, pp. 493-522.
- Shaub I.Yu. Kult Velikoi bogini u mestnogo naseleniia Severnogo Prichernomoria. *Stratum plus.* 1999, no. 3, pp. 207-223.
- Shcherbakova T.A., Tashchi Ye.F. Terrakoty iz Nizhnego Podnestrovia (po materialam raskopok poseleniia Chobruchi). *Starozhytnosti Stepovoho Prychornomoria i Krymu.* 2009, iss. XV, pp. 217-220.
- Shramko B.A. Belskoie gorodishche skifskoi epokhi (gorod Gelon). Kyiv, 1987.
- Shramko B.A. Glinianyie skulptury lesostepnoi Skifii. *Rossiiskaia arheologiiia.* 1999, no. 3, pp. 35-49.
- Shramko B.A. Kompleks gliniannykh skulptur Belskogo gorodishcha. *Bilskoe horodyshche v konteksti vyvchennia pamiatok rannioho zaliznogo viku Evropy.* Poltava, 1996, pp. 67-87.
- Shurgaia I.G. Agrarnaia magiia v Ilurate. *Problemy antichnoi kultury.* Moskva, 1986, pp. 217-222.
- Silantieva P.F. Terrakoty Pantikapeia. *Terrakoty Severnogo Prichernomoria*, iss. III, Moskva, 1974, pp. 5-37 (Svod arheologicheskikh istochnikov, iss. H1-11).
- Sîrbu V. Figurinele antropomorfe din prima epocă a fierului descoperite în Lumea Tracică. *Istros.* 1999, pp. 47-88.
- Sîrbu V. Figurinele antropomorfe şi zoomorfe Traco-geto-Dacice din prima şi a doua epocă a fierului. *Istros.* 1987, pp. 91-157.
- Son N.A. Tira rimskogo vremeni. Kyiv, 1993.
- Stillwell A.N. The Potters' Quarter. The Terracottas. Corinth. New Jersey, 1952.
- Viazmitina M.I. Poselennia bilia s. Zolota Balka. *Arkheolohiia.* 1957, iss. I, pp. 115-126.

В.С. Жигола *

ПРОБЛЕМА ВІДНОВЛЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКИХ УКРІПЛЕНЬ СТАРОКИЇВСЬКОЇ ГОРИ В СЕРЕДИНІ XVII ст.¹

Статтю присвячено дослідженню писемних, графічних і археологічних джерел щодо фортифікаційних споруд Старокиївської гори X—XIII та XVII—XVIII ст. Атрибуються ділянки, де мало місце відновлення давньоруських укріплень і ділянки, де було зведено нові вали та рови середини XVII ст.

Ключові слова: Старокиївська гора, X—XIII ст., XVII—XVIII ст., фортифікація.

Залишки укріплень Старокиївської гори середини XVII—XVIII ст. та писемні згадки про оновлення давніх валів сформували уявлення дослідників XIX ст. про влаштування валів Нового часу на ще існуючих давньоруських, або на їх місці. Так, плани-реконструкції міста X—XIII ст. К.М. Бороздіна та М.О. Максимовича брали за основу плани Києва XVIII—XIX ст. (Козюба 2008, с. 238). Найкраще це демонструє «План старого Києва» М.В. Закревського, на якому вчений позначив укріплення 1240 та 1800 рр. такими, що співпадають. Найімовірніше, історик використовував план міста 1787 або 1799 р. (Закревский 1868, л. 5).

У 1950 р. О.М. Тихонович та М.М. Ткаченко, залучивши плани міста XVIII—XIX ст. та інструментальний план міста середини XX ст., а також розписні списки XVII ст., «розширили» територію давнього Києва, додавши туди Печерське відділення, а також виключивши Поперечний вал (вздовж сучасної вул. Володимирської) з числа укріплень XI—XIII ст. Дослідники дотримувалися думки про співпадання траси оборонних споруд обох періодів (Тихонович, Ткаченко 1950, с. 7—17). Ця схема повторюється у П.П. Толочка та С.Р. Кілієвич

(Толочко 1970; Кілієвич 1982). О.Є. Мальченко у статті про реконструкцію фортеці в останній третині XVII ст. вказує на використання російськими військами усього периметра давніх валів давнього Києва, не уточнюючи окремі ділянки (Мальченко 2012, с. 17).

Вперше на розбіжності трас фортифікацій, відомих за картами і описами XVII—XVIII ст. та виявлених археологічно, вказав Я.Є. Боровський, який датував споруди по вул. Рейтарській, 33—35 доярославовим періодом — X ст. Віддаленність рову від вул. Ярославів Вал на 40—50 м та знахідки в ньому давньоруського матеріалу наштотувало Я.Є. Боровського на думку, що це ранні конструкції (Боровський 1976, с. 93—94), але пізніше він погодився з точкою зору М.А. Сагайдака і продатував споруду XI ст. (Боровский, Сагайдак 1985, с. 58).

М.А. Сагайдак, на основі археологічних даних розкопів по вул. Рейтарська, 33—35 та 36—38, дійшов висновку, що давньоруський вал та рів, починаючи від рогу вул. О. Гончара та Ярославів Вал, звертали на північ, у бік рогу вул. В. Житомирська, Стрітенська та Рейтарська, а не йшли до скверу на Львівській площі вздовж вул. Ярославів Вал, як це вважалося до цього. Також вчений проаналізував археологічні дослідження на Львівській площі та на вул. Вознесенський узвіз і подав реконструкцію північно-західного кордону «міста Ярослава» та Копиревого кінця (Сагайдак 1982, с. 52—55). М.А. Сагайдак звернув увагу на відсутність залишків захисних споруд в траншеї від вул. В. Житомирської до Ю. Коцюбинського (1976—1980 рр.), навіть на відрізок від вул. В. Житомирська до Ярославового Валу, що змушує переглянути традиційний погляд на планування фортифікації Києва (Боровський, Сагайдак 1980, с. 8).

Своєрідну реконструкцію Софійської брами X—XIII ст. подали Я.Є. Боровський та І.І. Мов-

* ЖИГОЛА Віталій Сергійович — молодший науковий співробітник редакційно-видавничого відділу Інституту археології НАН України, gvjredaktor@gmail.com

¹ Автор висловлює щирю подяку к.і.н. В.К. Козюбі за допомогу в підготовці статті.

чан, пояснюючи існування житлових споруд XI—XII ст. на захід та схід від брами відсутністю тут валу, адже, на їхню думку, при зведенні воріт у X ст. будівельники використали прийом захаба, де брама була зміщена в середину міста (Боровський, Мовчан 1998, с. 89).

Іншої точки зору дотримується В.К. Козюба, який на основі археологічних джерел вказує на відсутність валу XI—XIII ст. по периметру «міста Володимира». Також вчений подає власну реконструкцію траси напольних укріплень цієї частини міста X ст., яка лише в південній частині (під сучасними будинками по вул. Володимирській, 2—6) співпадає з місцем влаштування укріплень другої половини XVII ст. (Козюба 2008, с. 243—248). Окрему увагу дослідник приділяє питанню Софійської брами, яку датує другою половиною XVII—XVIII ст. на основі аналізу кладки та рову X ст. під конструкцією брами. Також фіксація двох трас ровів по вул. Володимирській та В. Житомирській, на думку автора, є беззаперечним доказом демонтажу укріплень X ст. і зведення нових на іншому місці в другій половині XVII ст. (Козюба 2008, с. 248—250).

П.П. Толочко досить критично ставиться до думки В.К. Козюби, вказуючи, що запропонована ним траса валів не узгоджується з рельєфом Старокиївської гори, а також що залишки валів вздовж схилів належать як до X—XIII ст., так і до другої половини XVII ст. На доказ відновлення укріплень вчений наводить писемні джерела, де згадуються «старі вали», а також той факт, що лише шляхом відновлення давньоруських укріплень у 1654 р. вдалося облаштувати фортецю всього за два місяці (Толочко 2009, с. 175—176).

Отже, на сьогодні в історіографії існує дві точки зору, перша з яких з'явилася ще в XIX ст. і стверджує зведення укріплень другої половини XVII ст. на місці колишніх давньоруських, які існували по усьому периметру Старокиївської гори у X—XIII ст.; друга належить В.К. Козюбі, який подає іншу схему влаштування укріплень «міста Володимира» X ст. і вважає, що вони були демонтовані ще у давньоруський час, а тому не могли бути відновлені у 1654 р.

Писемні джерела не дають відповіді на питання відновлення укріплень «міста Володимира» та окремих частин «міста Ярослава». Згадки давніх валів Києва до середини XVII ст. або носять узагальнюючий характер, або неможливо конкретизувати їх розташування. Перша згадка будівництва фортифікацій у Києві в 1654 р. не має інформації про присутність чи відсутність давніх укріплень: «*А в Киеве... ост-*

рог весь и башни поставили, а ныне... по тому острогу делаем мосты и обламы и ров копаем» (цит. за: Алферова, Харламов 1979, с. 67). Деякі дослідники вважали згадку «старых» валів у розписних списках 1673 та 1674 рр. за давньоруські укріплення (Толочко 2009, с. 175), але ці згадки належать до валів та ровів 1654 р.

Щодо графічних джерел, то вони або схематичні (план-схема у «Тератургимі», карти Г.Л. де Боплана), або зображують руїни «міста Ярослава» (гравюри А. Вестерфельда).

Найкращим графічним джерелом для уточнення місця влаштування укріплень є «Генеральний план всім трьом київським фортецям із ситуацією, що лежить біля них, складений в 1750 р.» (рис. 1). На нашу думку, більшість конструктивних деталей зображених фортифікацій існували принаймні від 70—80-х рр. XVII ст., що простежується й на планах Києва 1688, 1695 та 1709 рр. Накладання плану 1750 р. на сучасний план Києва² дало змогу визначити місце розташування усіх захисних частин Старокиївської фортеці, більшості давніх вулиць та кварталів, які співпадають із сучасними. За допомогою отриманого плану вдалося атрибутувати деякі археологічно досліджені укріплення Нового часу (наприклад, по вул. М. Лисенка, 2—4а, де вал мав досить дивну орієнтацію північ—південь).

За браком писемної інформації про знівельовані укріплення Старокиївської гори на допомогу приходить археологія, яка спирається на свій фундаментальний метод — аналіз матеріальних джерел. Далі наведено каталог залишків захисних споруд.

«Місто Володимира». Ще до 30-х рр. XX ст. існував відрізок валу на сучасному задньому подвір'ї Національного музею історії України, який дослідив В.В. Хвойко в 1907—1908 рр. та зафіксував потерну Нового часу у вигляді підземного ходу (рис. 2, 1). У 1936 р. Т.М. Мовчанівський підтвердив датування споруди та валу, також знайшовши дерев'яні конструкції (потерна?) Нового часу (Козюба 2008, с. 247). П.О. Раппопорт згадує про розріз валу 1947 р. на краю гори біля Десятинної церкви, де в основі засипки тіла валу знайдено предмети XVII ст. (Раппопорт 1956, с. 91). Також на північний схід від будівлі Музею в 1958 р. С.Р. Кілієвич виявила рештки валу, під яким зафіксовано декілька об'єктів X—XIII ст. (Козюба 2008, с. 246—247).

² Для зручності було використано космічний знімок відповідної частини м. Київ.

Рис. 1. План Старокієвської фортеці 1750 р.

У 1913 р., під час будівництва будинку 8а по вул. В. Житомирська (рис. 2, 2), В. Стефанович зафіксував контури валу та глибокого рову, засипаного ґрунтом темного кольору, дно якого простежено на глибині 5,0 сажнів. Дослідник датував споруди IX—X ст. (Стефанович 1935, с. 189—190).

У 1913 р. відбулися дослідження фундаментів Софійської брами під керівництвом О.Д. Ертеля (Стефанович 1935, с. 189). Фундаменти було зафіксовано також у траншеях у 1935, 1940 та 1947 рр. І.М. Самойловський згадує про контури рову на південь від фундаментів Софійської брами, що був виявлений у 1949 р. під час земляних робіт на вул. В. Житомирська, 11 (рис. 2, 3). Простежена ширина рову сягала 10 м, глибина — 2,2 м, внутрішній схил мав обшивку з дошок, яка, на думку автора, синхронна вимостці-мостовій біля Софійської брами і датується XVIII ст. (Самойловський, Мезенцева 1955, с. 179; Самойловський 1965). Подібну стратиграфію мала траншея 1975 р. по вул. Володимирська. Також було закладено шурф на схід від фундаментів у 1993 р.

(Боровський, Мовчан 1998, с. 88—90). В.К. Козюба описує стратиграфію шурфа 1993 р. та комунікаційної траншеї, яку було прокопано вздовж вул. Володимирської у 1998 р. (рис. 2, 4). У кількох метрах на південь від залишків кладки Софійської брами XVII ст. зафіксовано рів завширшки понад 10 м, який мав темне шарувате заповнення (Козюба 2008, с. 244).

У 1988 та 1989 рр. по вул. В. Житомирській, 2а Я.Є. Боровський двічі виявив рів завширшки 16 м та завглибшки 5,5 м від сучасної поверхні, який був орієнтований за лінією південний схід—північний захід (рис. 2, 5). Рів мав материкові стінки з нахилом 45°, заокруглене дно, що перекривалося чорним супіском (на глибині 3,75—5,0 м), який піднімається вгору по північній та південній стінкам рову і мав потужність 0,5—0,75 м. У цьому супіску зафіксовано значну кількість матеріалу XVII—XVIII ст., а також давньоруську кераміку. Автори звіту припустили, що в XVII ст. давній рів був перекритий більшим за розміром укріпленням, і що лише в деяких місцях залишилися стінки

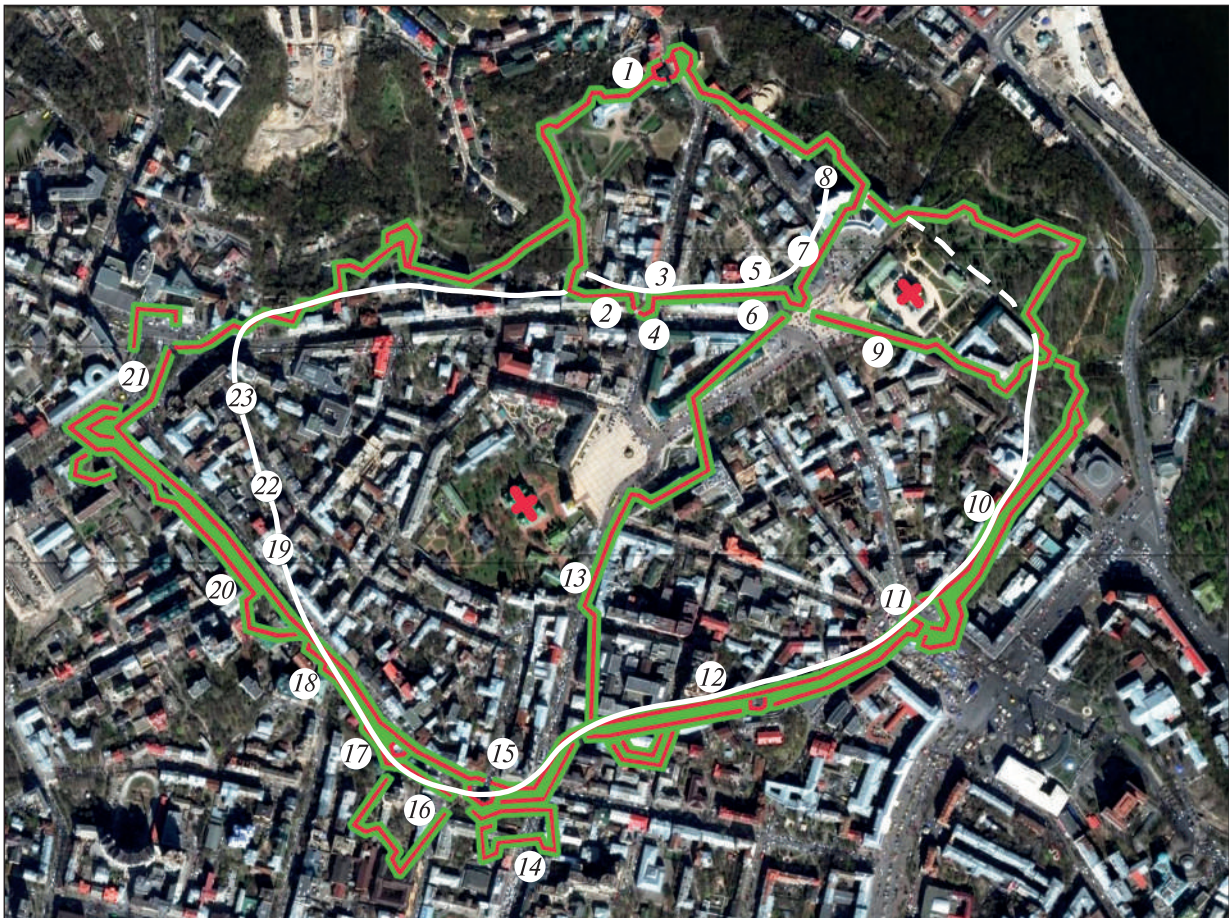

Рис. 2. План Старокиївської фортеці та можлива траса валів X, XI—XIII ст. (біла лінія) на космічному фотознімку (за програмою «Google Earth 5.2.1.1588»). Позначення розкопів захисних споруд: 1 — садиба Десятинної церкви; 2 — вул. В. Житомирська, 8а; 3 — вул. Володимирська, 11; 4 — ріг вул. В. Житомирська та Володимирська; 5—6 — вул. В. Житомирська, 2а; 7 — вул. В. Житомирська, 2; 8 — вул. Десятинна, 2—6; 9 — Михайлівська площа; 10 — вул. Костельна; 11 — Майдан Незалежності; 12 — вул. Малопадвільна, 13; 13 — вул. Володимирська, 25—29; 14 — ріг вул. Ярославів Вал та Володимирська; 15 — Золотоворітський проїзд, 1—3; 16 — вул. М. Лисенка, 2—4а; 17 — вул. Ярославів Вал, 7—9; 18 — вул. І. Франка, 4; 19 — ріг вул. О. Гончара та Ярославів Вал; 20 — вул. О. Гончара, 20; 21 — Львівська площа; 22 — вул. Рейтарська, 33—35; 23 — вул. Рейтарська, 36—38

та дно давньоруського рову (Боровський, Калюк, Архипова 1989, с. 40—42). У 2003 р. знову провадилися дослідження по вул. В. Житомирській, 2а (рис. 2, б), під час яких у південній частині розкопу виявлено рів завглибшки 5,5 м, збережена ширина якого — 12,5 м. Він мав заокруглене дно та кут нахилу південного схилу 50—60°. Дно рову та його схили перекриті темним суглинком. Заповнення містило лише три фрагменти давньоруської кераміки та значну кількість матеріалу XVII—XVIII ст. (Мовчан та ін. 2003, с. 44—45).

У 2001 р. під час досліджень у підвалі будинку по вул. В. Житомирській, 2 зафіксовано внутрішній край рову другої половини XVII ст. (рис. 2, 7; 3). Кут нахилу північного схилу на досліджену глибину (1,6 м від рівня материка) становив 50—60°. Він був також заповнений гумусованим ґрунтом темного кольору (як

і під час досліджень 1988—1989 рр.), мав по вздовжню смугасту різнокольорову структуру — наслідки замулювання чи засипання. У заповненні віднайдено стінки давньоруських горщиків, а також матеріал XVIII — першої половини XIX ст. Автори припускають функціонування рову в XI—XIII ст., його оновлення у XVII ст. та повне спланування у першій половині XIX ст. Рів орієнтований за лінією північний схід—південний захід, що співпадає з його зображенням на планах міста XVIII—XIX ст. (Мовчан та ін. 2001, с. 14—16). За 2,0 м на північний захід від згаданого рову досліджено більш давній рів (рис. 4), верхня частина якого була прорізана господарськими ямами XII ст. та похованнями XII—XIII ст., що дало змогу І.І. Мовчану та Я.Є. Боровському датувати його X — першою половиною XI ст. Досліджений схил рову мав кут нахилу 55°, з самого вер-

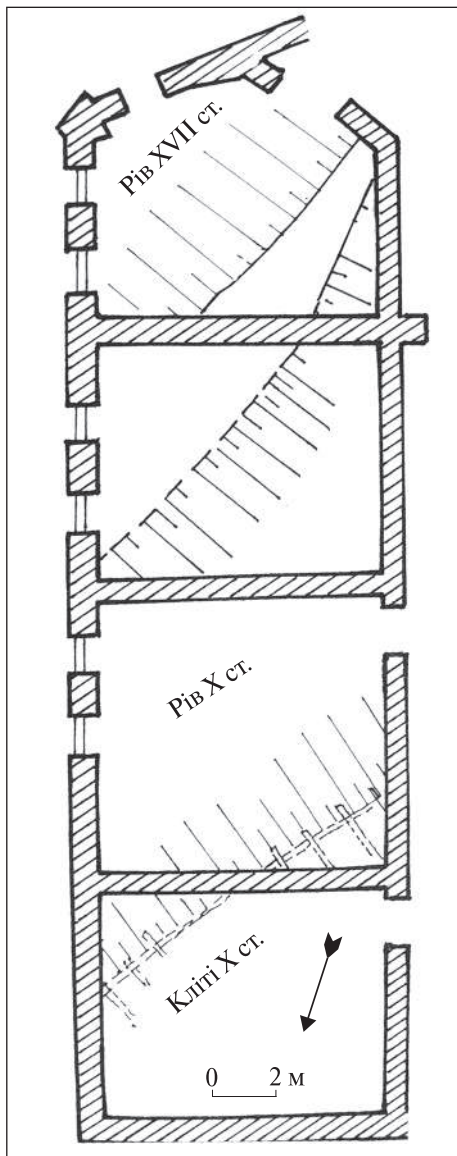

Рис. 3. План ровів X та середини XVII ст. у розкопі по вул. В. Житомирська, 2, 2001 р. (за І.І. Мовчаном, Я.Є. Боровським)

ху заповнення зафіксовано матеріал першої половини XI ст. Наявність однорідного потужного (1,0 м) лесового суглинкового прошарку з вугіллям та горілою деревиною дало змогу авторам звіту датувати засипання рову ґрунтом з тіла валу та горілих конструкцій на ньому. За допомогою шурфування вдалося поточнити параметри рову — ширина 12—13 м, глибина 7,0 м (Мовчан та ін. 2001, с. 9, 12, 18).

До середини XX ст. зберігся відрізок валу вздовж схилу по вул. Десятинній 2—6, який було досліджено в 1934 р. (рис. 2, 8). І.М. Самойловський звернув увагу на значну кількість матеріалів XI—XIII ст., тому припустив пізне датування насипу. Також під насипом залягав «непорізаний» культурний шар та ями з фраг-

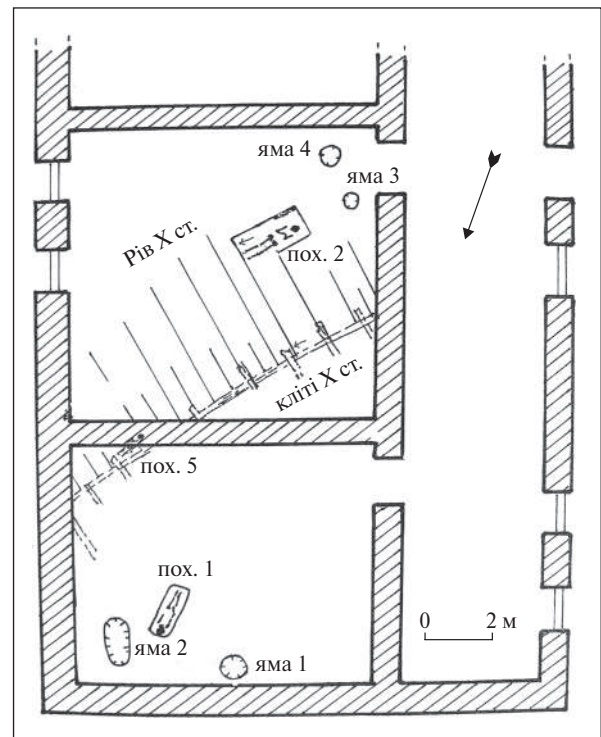

Рис. 4. План рову X ст. та об'єктів X—XIII ст. у розкопі по вул. В. Житомирська, 2, 2001 р. (за І.І. Мовчаном, Я.Є. Боровським)

ментами пірофілітового сланцю та матеріалами XII—XIII ст. (Козюба 2008, с. 247).

«Місто Ярослава». У 1998 р. на Михайлівській площі вздовж вул. Трьохсвятительська у декількох місцях вдалося простежити рів другої половини XVII ст. (рис. 2, 9). В одній із траншей (№ 4) на проїжджій частині вул. Трьохсвятительська зафіксовано потужний шар (до 2,5 м) з матеріалами XVII—XVIII ст., який автори пов'язують з насипом валу Нового часу (Івакін та ін. 1998, с. 15—16, 24, 26—27).

1980 р. прокладено траншею вздовж вул. Костельна (рис. 2, 10). Над культурним шаром XVII ст. лежав перевідкладений матеріковий лес потужністю до 4,0 м, який Я.Є. Боровський та М.А. Сагайдак пов'язали з валом Нового часу. Дослідникам вдалося простежити залишки давньоруського валу, що йшов до Михайлівського відділення. Крім того, автори виділили три будівельні періоди валу на цьому місці — XI, XII—XIII та XVII—XVIII ст. (Боровський, Сагайдак 1985, с. 59). Траншея між Будинком профспілок та Майданом Незалежності зафіксувала давньоруські житла XI—XII ст. під валом Нового часу, отже давньоруський вал проходив у іншому місці (Боровський, Сагайдак 1980, с. 6—7).

У 1981 р. провадилися дослідження Печерської брами на Майдані Незалежності. Зафік-

совано відрізок валу завдовжки 70 м, який перетинав площу з північного сходу на південний захід. Вал був завширшки до 33 м, подекуди зберігся до 5,0 м заввишки від основи. Завдяки декільком перетинам зафіксовано дерев'яні кліті-зруби. Впоперек валу було влаштовано дев'ять однакових клітей зі сторонами 3,1 м. З боку міста до валу підходила дренажна канава завширшки 2,0 м і заввишки до 1,8 м зі слідами дерев'яних стінок. На рівні підоснови валу (на глибині 3,7 м) зафіксовано проїзд через вал, завширшки 4,2 м. Стіни укріплено колодами діаметром до 30 см, проїзд вкрито дерев'яною мостовою. В центральній частині вала на висоті 2,35 м знайдено цегляні залишки Печерської брами 1760-х рр., під якими залягали дерев'яні рештки Печерської брами другої половини XVII ст. (Сагайдак 1984, с. 110—113; Боровський, Сагайдак 1985, с. 59). Також дослідження рову було проведено 2001 р. (рис. 2, 11), де поряд з ним вдалося простежити кліті давньоруського валу. Крім того, аналіз стратиграфії цих відкладень у рові, на думку Д.О. Шевченка, свідчить про природне походження рову — використання давнього струмка з метою захисного будівництва (Шевченко 2013, с. 180—181).

Дослідження В.А. Богусевича та П.О. Раппопорта 1952 р. на вул. Малопадвільна, 13 (рис. 2, 12) дозволили розкрити низку особливостей захисного зодчества XI ст. Проте верхівка валу була деформована ще в XIX ст., тому неможливо відтворити його зовнішній вигляд у давнину (Богусевич, Раппопорт, Линка 1952, с. 10).

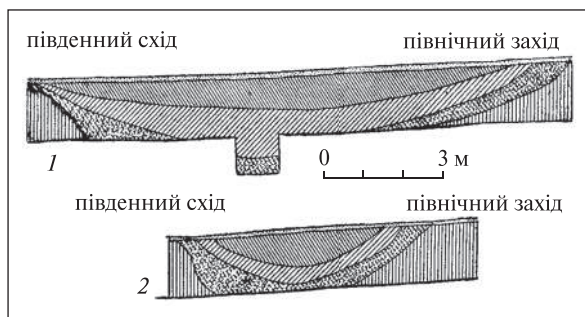

Рис. 5. Перетин рову середини XVII ст. (1) та X ст. (2) у розкопі по вул. І. Франка, 4, 1947—1948 рр. (за І.М. Самойловським)

У 1998 р. по вул. Володимирська, 25—29 було досліджено частину рову від Поперечного валу другої половини XVII ст. (рис. 2, 13). Рів йшов майже за лінією північ—південь із незначним відхиленням на північний схід, що співпадає з планом міста 1750 р. Був завширшки 22 м, завглибшки 4,0 м, неправильної трапецієподібної форми у перетині, кут нахилу північної стінки — 45°. Заповнення рову однорідне, зотліла та згоріла деревина, матеріалів, які б його датували, не виявлено (Мовчан та ін. 1999, с. 30).

У 1998 р. на розі вул. Ярославів Вал і Володимирська (рис. 2, 14; 6, 1—2) було досліджено два паралельні рови за 6,0 м один від одного: на північ менший за розмірами з матеріалами XII ст.; на південь — рів завширшки 22 м та завглибшки майже 4,0 м. Внутрішні схил мав нахил 45°, контр-ескарп дещо пологіший (Мовчан, Боровський, Гончар 2003, с. 152). І.І. Мовчан та Я.Є. Боровський вважа-

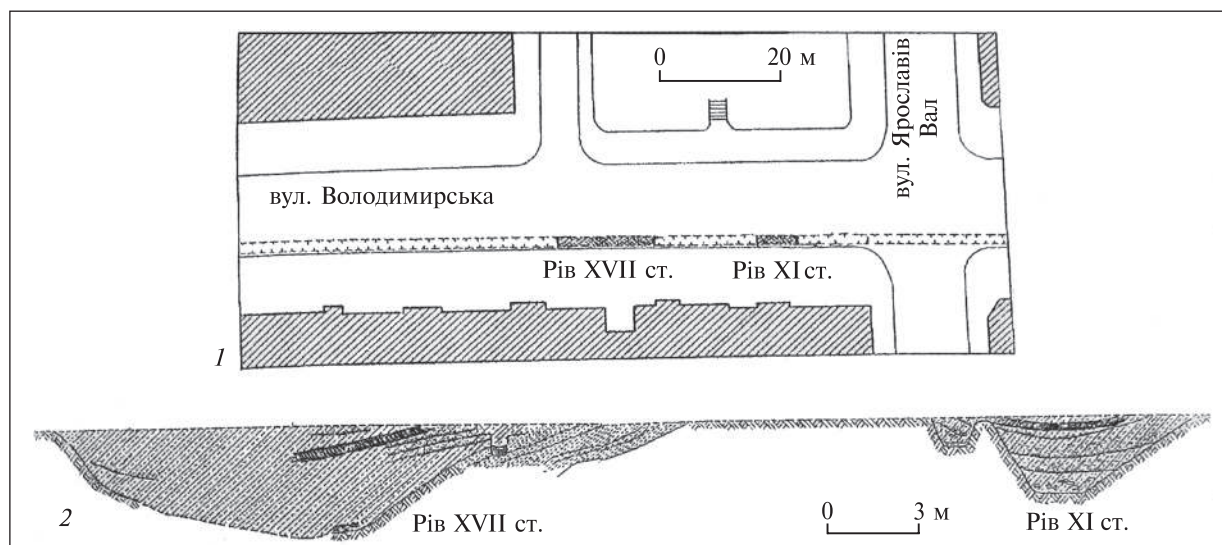

Рис. 6. План (1) та перетин (2) ровів XI та середини XVII ст., досліджених у траншеї на розі вул. Ярославів Вал та Володимирська, 1998 р. (за І.І. Мовчаном, Я.Є. Боровським, В.М. Гончаром)

ють їх синхронними ровами давньоруського часу, влаштованими на відносно рівному плато біля Золотих воріт. Варто зазначити, що північний менший рів вчені пов'язують із морфологічно подібним ровом перед руїнами Золотих воріт, дослідженим В.Д. Дяденком у 1967 р. (рис. 2, 15). Рів був заповнений десятками кістяків і матеріалом XI—XIII ст. та, найімовірніше, був засипаний ґрунтом із валу у середині XIII ст. (Дяденко 1968, с. 207—208; Мовчан, Боровський, Гончар 2003, с. 153).

Взимку 2000—2001 рр. по вул. М. Лисенка, 2—4а (рис. 2, 16) досліджено орієнтований за лінією північ—південь вал завширшки до 6,0 м та заввишки до 3,0 м, насипаний з лесу з гумусовими прошарками. І.І. Мовчан та Я.Є. Боровський датують його часом від другої половини XVII ст. Перед валом та на південь від нього досліджено рів завширшки 12 м та завглибшки 3,5 м, заповнення його містило різночасові матеріали. За авторами розкопок, це — давньоруський рів, засипаний у давнину, по північному краю якого пізніше постав вал Старокиївської фортеці. За 6,0 м на південь від рову зафіксовано другий рів (простежена ширина — 12 м, глибина — на 3,5 м), який має шарувате заповнення (Мовчан, Боровський, Гончар 2003, с. 153—154).

У 1947—1948 рр. по вул. Ярославів Вал, 7—9 (рис. 2, 17) досліджено вал із залишками дерев'яних плах та колод, а також верхню частину внутрішнього схилу рову (Самойловський 1952, с. 76; Мовчан, Боровський, Гончар 2003, с. 156). Поряд по вул. І. Франка, 4 (за 21 м від вул. Ярославів Вал) впоперек вулиці виявлено траси двох паралельних ровів (рис. 2, 18), завширшки 13 та 6,0 м відповідно (рис. 5, 1—2) (Самойловський 1952, с. 76).

І.І. Мовчан та Я.Є. Боровський згадують залишки валу та рову на розі вул. О. Гончара та Ярославів Вал (рис. 2, 19), виявлені в розкопці 1935 р. на схилі гори (Мовчан, Боровський, Гончар 2003, с. 156). По вул. О. Гончара, 20 (рис. 2, 20) на схилі гори в 1947—1948 рр. зафіксовано контури рову завширшки 18 м, нахил досліджених схилів якого складав 45°, заповненого сірим ґрунтом (Самойловський 1952, с. 76—77).

У 1968, 1978—1980 рр. у сквері на Львівській площі, навпроти будинків 4—6, досліджено рів на довжину близько 140 м (рис. 2, 21), перетинаючи площу з південного сходу на північний захід. У верхній частині ширина рову сягала 15 м, глибина — 5,0 м. Рів мав кут нахилу стінок близько 45°. Зважаючи на те, що східний

схил рову мав дещо більший кут, автори вважають, що над ним було влаштовано вал. На дні рову зафіксовано кераміку XI—XII ст. Відсутність керамічного матеріалу пізнішого часу наштотувала Я.Є. Боровського на думку, що вал та рів було сплановано у XIII ст. (Боровський, Сагайдак 1980, с. 7; Боровський, Сагайдак 1985, с. 58).

У 1973 р. по вул. Рейтарська, 33—35 виявлено рів завширшки 12—13 м та завглибшки 4,0—5,0 м (рис. 2, 22). На підвищенні з боку міста зафіксовано ямки від стовпів, у стіні заввишки до 2,6 м помічено сліди дерев'яних конструкцій. Досліджена частина рову починалася від будинку 35 з північного заходу на південний схід і повертала на південний захід у бік вул. Ярославів Вал, рів проходив під будинком 35 і йшов у бік Львівської площі (Боровський 1976, с. 93—94).

У 1978 р. по вул. Рейтарська, 36—38 закладено розкоп поряд із Львівською брамою (рис. 2, 23). Через усю садибу 38 було прокопано пошукову траншею завдовжки 20 м на північний схід від розкопу. На глибині від 0,6 до 1,5—1,7 м від сучасної поверхні залягав перевідкладений лес. Між ним і материком відмічено темно-бурий прошарок потужністю до 5,0 см. У плані — це темно-бурі плями, які є залишками від дерев'яних дощок чи навіть колод, розміщені в правильній геометричній формі. Варто зазначити, що давньоруські житла влаштовано майже впритул до описаної конструкції (Сагайдак, Боровський 1978, с. 8). У звіті за 1980 р. Я.Є. Боровський та М.А. Сагайдак доповнюють наведені дані. Так, виявлені кліті мали сторони 2,5—2,8 м, у деяких місцях збереглися на висоту до 7 вінців, діаметр колод сягав 15—18 см. При дослідженні з південної сторони цього валу по вул. Рейтарська 41—45 зафіксовано рів з темним заповненням, завглибшки до 5,0—6,0 м та завширшки до 13—15 м. Автори роблять висновок, що це захисний рів, який розміщувався перед валом (Боровський, Сагайдак 1980, с. 9).

* * *

Як вже зазначалося, більшість науковців вважає вали «міста Володимира» зведеними в X ст. та відновленими в другій половині XVII ст. Це стосується не тільки напольного валу, а й укріплень по периметру ділянки. Відсутність насипів вздовж схилів у X—XIII ст. доводить В.К. Козюба. Він звернув увагу на дослідження відрізків валу на задньому подвір'ї Націо-

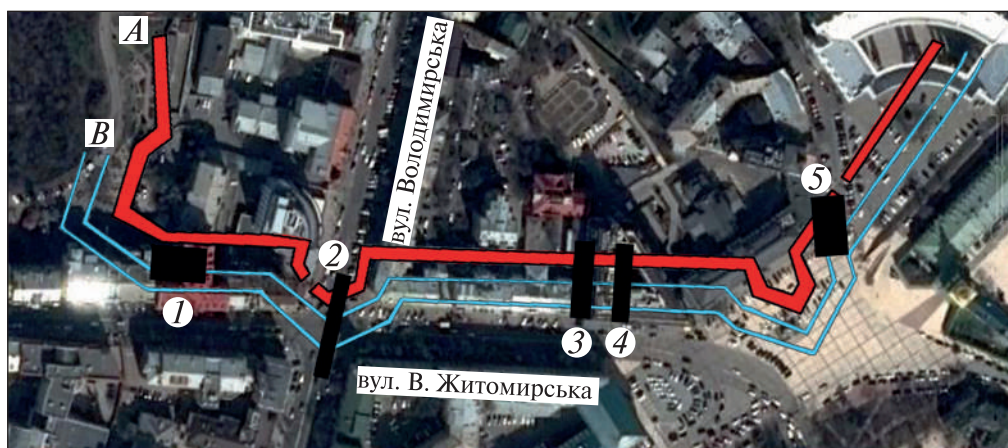

Рис. 7. План напольного валу та рову середини XVIII ст. «Володимирського відділення» із позначенням розкопів захисних споруд: 1 — вул. В. Житомирська, 8а, 1913 р.; 2 — ріг вул. В. Житомирська та Володимирська, 1949 р., 1975 р., 1998 р.; 3 — вул. В. Житомирська, 2а, 1988—1989 рр.; 4 — вул. В. Житомирська, 2а, 2003 р.; 5 — вул. В. Житомирська, 2, 2001 р. (А — вал-ганг укріплення; В — межі рову)

нального музею історії України, датуючи насипи Новим часом. У 1970 р. по вул. Десятинній, 10 С.Р. Кілієвич дослідила чотири житла майже на схилі Старокиївської гори, матеріал загалом датується Х—ХІ ст., але трапляються фрагменти і ХІІ—ХІІІ ст. (Ячменьов, Молчановський 1936, с. 67; Раппопорт 1956, с. 91; Козюба 2008, с. 246—247). В.К. Козюба вважає, що ці об'єкти заперечують існування валів вздовж схилів у Х—ХІІІ ст., а природна ерозія схилів була незначною, про що свідчать, наприклад, міська забудова Х—ХІ ст. під схилом на захід від будівлі Музею (Козюба 2008, с. 266). Серединою ХVІІ ст. В.К. Козюба датує і відрізок валу вздовж схилу по вул. Десятинній, 2—6.

Тобто, на сьогодні достовірно не зафіксовані земляні насипи Х ст. вздовж схилу Старокиївської гори. Під насипами, що збереглися до середини ХХ ст., зафіксовано культурний шар та об'єкти ХІ—ХІІІ ст., що унеможливило існування тут фортифікацій вказаного періоду. Можливо, місце їх влаштування знищено ерозією гори, хоча точка зору В.К. Козюби про незначну деформацію здається правдивою. З великою долею ймовірності можна стверджувати, що досліджені насипи датуються від середини ХVІІ ст. (детальніше про вигляд укріплення вздовж схилів див.: Жигола 2014).

Дещо складніше вирішити питання щодо напольного валу та рову «міста Володимира», який, за загальним уявленням, проходив від схилу біля будівлі МЗС, вздовж Михайлівської площі та вул. В. Житомирська до садиби 86, де починався яр Гончари. Розкопки 1913 р. В. Стефановича не дають змоги датувати зафіксовані вал та рів (рис. 7, 1). У 1988, 1989 та

2003 рр. по вул. В. Житомирська, 2а Я.Є. Боровський тричі виявив рів (рис. 7, 3—4). Автор датував рів ХVІІ ст., вважаючи, що давньоруський рів було розширено та повністю знищено (Боровський, Калюк, Архипова 1989, с. 40—42; Мовчан та ін. 2003, с. 44—45). Варто зазначити надалі, що ця форма рову другої половини ХVІІ—ХVІІІ ст. — ширина від 12 м, заокруглене дно, заповнення з темного супіску, кут нахилу стінок 50—60° — характерна для усіх місць його виявлення, що може бути використано для морфологічного відокремлення різночасових оборонних споруд.

Окреме питання стосується часу спорудження Софійської брами (рис. 7, 2). Від моменту археологічного дослідження початку ХХ ст. споруду датують Х—ХІІІ ст. та її перебудову в другій половині ХVІІ ст. на основі давньоруських кам'яних фундаментів. Також її традиційно відмічають, як південну головну браму до «міста Володимира» (Боровський, Мовчан 1998). В.К. Козюба, аналізуючи кладку та глиняний розчин, датує браму виключно другою половиною ХVІІ ст., з чим також погодилися Д.Д. Йолшин та О.В. Комар (Козюба 2008, с. 248—250; Їлшин 2010, с. 151—164; Комар 2013, с. 107). У 1993 р. у шурфі біля кладки Софійської брами досліджено яму з матеріалами ХІ—ХІІ ст., а на схід від споруди по вул. Володимирська, 12 зафіксовано залишки споруд ХІ—ХІІ ст. та огорожі від садиби ХІ—ХІІ ст. Автори розкопок пояснили це різким поворотом валу на південь і влаштуванням захабу в Х ст. (Боровський, Мовчан 1998, с. 89), в той час як В.К. Козюба пояснює це демонтажем валу в давньоруський час. Крім того, вче-

ний згадує контури рову зі світлим заповненням, що проходив північніше — під кладкою Софійської брами і може датуватися X ст. (Козюба 2008, с. 244; Жигола 2014а). Таким чином, на розі вул. В. Житомирська та Володимирська досліджено кладку та рів Нового часу, що корегуються із зображеннями Софійської брами, бастиону та рову довкола нього на плані 1750 р. Ймовірно, на північ від цих споруд у X—XI ст. функціонували вал та рів.

Дослідження 2001 р. по вул. В. Житомирська, 2 дозволили зафіксувати два майже паралельні рови та дерев'яні конструкції валу (рис. 3; 7, 5). У північній частині розкопу виявлено рів, верхня частина якого була прорізна господарськими ямами XII ст. та похованнями XII—XIII ст. Також по північному краю рову зафіксовано залишки дерев'яних зрубів від конструкції клітей валу, які теж було перерізано давньоруськими об'єктами (рис. 4). Це дало змогу авторам датувати час спорудження валу X ст., а припинення функціонування XI—XII ст. Звернувши увагу на однорідний зі слідами пожежі потужний (1,0 м) шар засипки рову, Я.Є. Боровський та І.І. Мовчан припустили засипання споруди валом у XI ст. Другий південний рів, виходячи з цього, вони датували XI—XIII ст. (Мовчан та ін. 2001, с. 9, 12, 18). За їхньою реконструкцією не зрозуміло, де мав би бути влаштований вал вздовж цього рову, адже на його гіпотетичному місці самі ж дослідники зафіксували споруди та поховання XII—XIII ст. Тобто, південний рів, на нашу думку, не міг функціонувати в давньоруський час.

Другий рів влаштовано на 2,0 м південніше, його досліджено частково, кут нахилу північного схилу на досліджену глибину (1,6 м від рівня материка) становив 50—60°, він був заповнений гумусованим ґрунтом темного кольору, в заповненні віднайдено стінки давньоруських горщиків, а також матеріал XVIII — першої половини XIX ст. Автори розкопу припускають функціонування рову в XI—XIII ст., його оновлення у XVII ст. та повне спланування у першій половині XIX ст. (Мовчан та ін. 2001, с. 14—16). В.К. Козюба датує рів лише Новим часом (Козюба 2008, с. 243). Таким чином, на цьому місці в X—XI ст. функціонував вал та рів, які були демонтовані ще в давньоруський час, а в другій половині XVII ст. за 2,0 м на південь прокопано новий рів. Якщо накласти план Києва 1750 р. на сучасний план міста, то досліджені рови корегуються із зображеннями.

Отже, за дослідженнями захисних споруд «міста Володимира» можна зробити висновок,

що вали вздовж схилів гори були насипані лише з другої половини XVII ст. Наявність об'єктів XII—XIII ст. на трасі валу та рову X ст. та біля кладки Софійської брами вказують на припинення функціонування укріплень у XI ст. Також археологічно досліджено, що рів Нового часу влаштовано південніше давньоруського. Дані ГІС-технологій та археології дозволяють з'ясувати південні межі «міста Володимира» у другій половині X — першій половині XI ст. та від другої половини XVII ст.

Укріплення «Михайлівського відділення» були зафіксовані у 1998 р. Контур рову йшов вздовж вул. Трьохсвятительська в напрямку пам'ятника княгині Ользі, що повністю корелюється з планом 1750 р. Це підтверджується матеріалами XVII—XVIII ст. з траншеї № 4 (Івакін та ін. 1998, с. 15—16, 24, 26—27). Г.Ю. Івакін запевняє, що укріплення «міста Ізяслава» у XI—XIII ст. не існувало і лише в 1670-х рр. вздовж вул. Трьохсвятительська було споруджено Поперечний вал (Івакін 2016, с. 192—193).

Аналіз стратиграфії по вул. Костельна дозволив Я.Є. Боровському та М.А. Сагайдаку виділити три будівельні періоди (XI, XII—XIII та XVII—XVIII ст.), траси валів яких майже співпадали, що обумовлено конфігурацією місцевості, де йде різкий схил у бік Хрещатицького яру, де було зручно влаштовувати рів або ескарп. Також вдалося зафіксувати частину давньоруського валу, який повертав на північ до «Михайлівського відділення» (Боровський, Сагайдак 1985, с. 59). З цього виходить, що вал та рів «міста Ярослава» XI—XIII ст. могли проходити вздовж вул. Трьохсвятительська, у той час як вал Нового часу, судячи з плану 1750 р., охоплював частину Володимирської гірки і йшов далі вздовж схилу, «Михайлівського відділення» у напрямку до будівлі МЗС, тобто траси укріплень відрізняються. Навіть зараз обриси схилів зберігають залишки від підрізки для влаштування Архангельського та Степанівського бастионів, а тераси алеї по вул. Костельна від садиби 8 до Олександрівського собору зберігають залишки двоюрисності валу Нового часу.

Співпадання ліній укріплень двох історичних періодів зафіксовано також на Майдані Незалежності — на місці Лядської брами (пізніше Печерської). Тут також досліджено давньоруські внутрішньовальні конструкції у вигляді рядів зрубів, де вал йшов у бік вул. Костельна. На рівні підосви валу зафіксовано брамний проїзд XI—XIII ст., який було засипано ґрунтом на висоту до 1,5 м. Зверху цьо-

го шару зафіксовано дерев'яні рештки Печерської брами другої половини XVII ст., а також фундаменти брами 1760-х рр. (Боровський, Сагайдак 1985, с. 59). Найімовірніше, потужні укріплення XI—XIII ст. збереглися до Нового часу, тому їх використали за основу. Про це свідчить повне співпадання проїздів брам. По-над те, близьке розташування Козиного болота та системи струмків (по сучасним вул. Хрещатик, пров. Т. Шевченка) диктувало місце влаштування брами.

Дослідження В.А. Богусевича та П.О. Раппопорта 1952 р. на вул. Малопадвальна, 13 виявили внутрішньовальні конструкції XI ст. у вигляді рядів зрубів, але верхівка валу була деформована ще в XIX ст., тому неможливо було дослідити укріплення XVII—XVIII ст. (Богусевич, Раппопорт, Линка 1952, с. 10). У цьому місці, на нашу думку, в 1654 р. будівельники повністю використали потужний давньоруський вал (судячи з гарної збереженості станом на 1952 р., у XVII ст. він був цілком придатний для захисту), що засвідчено в джерелах того періоду, адже топографічна особливість місцевості допомогла використати різкий схил до вул. Б. Грінченка та звести вал по його краю за часів Ярослава Володимировича і використати його повторно в Новий час.

Як вже згадувалося, по вул. Володимирській, 25—29 було досліджено частину рову від Поперечного валу другої половини XVII ст. Ми погоджуємося з думкою Г.Ю. Івакіна, що укріплення Михайлівського відділення та Поперечний вал з'являються лише у Новий час, адже писемні джерела вказують на відсутність оборонних споруд у цьому місці та необхідність їх зведення (Івакін 2016, с. 192). Давньоруських валів та ровів, найімовірніше, тут не існувало.

Військові інженери XVII ст. вирішили використати вдаль розміщення Золотих воріт та вали обабіч них, які, судячи з гравюру А. Вестерфельда, більш-менш збереглися. Саму давньоруську кам'яну конструкцію вирішили не розбирати, а досипати ґрунту, щоб зрівняти за висотою з валгангом валів, а стіни заклали деревом, оскільки на початку 1670-х рр. частина стіни вивалилася: «...снутри вывода промеж высокой каменной стены, что у Золотых ворот, сделано в прошлое лето (1672 р. — В.Ж.) из лесу новые проезжие ворота» (Алферова, Харламов 1982, с. 99, цит. за с. 104, 117). Судячи з доповідної Д. Дебоскета від 1750 р., давній проїзд Золотих воріт і тоді використовували, а дерев'яне перекриття над конструкцією було в поганому стані та було небезпечно перевозити

артилерію над брамою (Высоцкий 1982, с. 30). У 1755 р. давні ворота засипали, а поруч зробили нову однойменну браму, яка проіснувала до 1799 р.

Золоті ворота мали власний рів, але станом на XVII ст. він мав би бути повністю засипаним, враховуючи, що в ньому влаштовано братську могилу (рис. 8, 2) (Дяденко 1968, с. 207—208; Мовчан, Боровський, Гончар 2003, с. 153). У 1670-х рр. перед брамою звели напівкруглий вал — вивод — периметром до 90 м, перед яким було прокопано рів завглибшки до 7,0 м (Алферова, Харламов 1982, с. 117). Пізніше на південний схід та південний захід від воріт було влаштовано два горн-верки — зовнішня допоміжна фортифікаційна споруда, яка складалася з двох напівбастіонів. Ззовні вони були оточені ровами, як видно на плані 1750 р. Але між спорудою та основним валом фортеці лишався рів, прокопаний у 1650—1670-х рр. Саме його і було досліджено в траншеї 1998 р. (рис. 6, 1; 8, 3) — широкий округлодонний рів, що йшов уперек вул. Володимирська (Мовчан, Боровський, Гончар 2003, с. 152). За 6,0 м на північ від нього зафіксовано другий рів з давньоруськими матеріалами, який морфологічно відрізнявся та був схожий на рів перед фундаментами Золотих воріт (рис. 6, 2), продовженням якого його і вважають І.І. Мовчан та Я.Є. Боровський. Також вони зазначали, що ці два рови у давньоруський час співіснували, але північний був засипаний ґрунтом із валу у середині XIII ст. (Мовчан, Боровський, Гончар 2003, с. 153). Не відомо, коли було засипано давньоруський рів на розі вул. Володимирська та Ярославів Вал, але рів Нового часу прокопано південніше від нього. У той же час за малюнками А. Вестерфельда видно, що обабіч Золотих воріт збереглися насипи давньоруських валів. Найімовірніше, інженери Нового часу використали збережені вали, але рів прокопали новий.

Схожу ситуацію зафіксовано й на південний захід від Золотих воріт, де по вул. М. Лисенка, 2—4а (рис. 8, 1) досліджено орієнтований за лінією північ—південь вал завширшки до 6,0 м та заввишки до 3,0 м, який І.І. Мовчан та Я.Є. Боровський датують від другої половини XVII ст. Під конструкцією валу дослідники зафіксували давньоруський рів, що було засипано до зведення валу Нового часу. За 6,0 м на південний схід зафіксовано контур ще одного рову (Мовчан, Боровський, Гончар 2003, с. 153—154). Сама траєкторія валу та рову Нового часу вказують на те, що це східна стіна за-

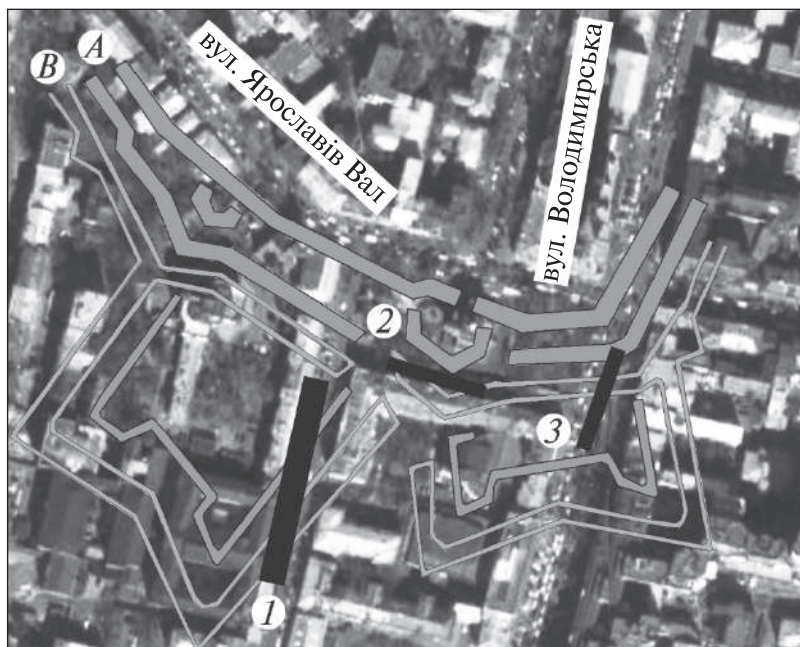

Рис. 8. План захисних споруд середини XVIII ст. довкола Золотих воріт із позначенням розкопів: 1 — вул. М. Лисенка, 2—4а, 2000—2001 рр.; 2 — фундаменти Золотих воріт, 1967 р.; 3 — ріг вул. Ярославів Вал та Володимирська, 1998 р. (А — валганг укріплення; В — межі рову)

хідного (від Золотих воріт) горн-верку (рис. 8, І). Крім того, тут також було засипано давньоруський рів, а рів Нового часу прокопано південніше від нього.

Зафіксовані залишки дерев'яних плах та колод над верхньою частиною внутрішнього схилу рову по вул. Ярославів Вал, 7—9 дослідники датують давньоруським часом (Самойловський 1952, с. 76; Мовчан, Боровський, Гончар 2003, с. 156). Цілком можливо, що в цьому місці будівельники фортеці Нового часу також використали для основи нижню частину давнього валу. Тут головну роль зіграло вдале розташування місця — над різким схилом до вул. І. Франка.

Розбіжність ровів обох періодів помітна вже за 80—100 м на північний захід від описаного розкопу. Так, по вул. І. Франка, 4 впоперек вулиці виявлено траси двох паралельних ровів, завширшки 13 та 6,0 м відповідно (рис. 5, 1—2) (Самойловський 1952, с. 76). Як видно за перетинами, північний рів менший та із кутом нахилу стінок 50—60°, південний — широкий, округлодонний, з не такими стрімкими схилами, а отже може датуватися Новим часом. На нашу думку, саме на розі вул. Ярославів Вал та І. Франка траса давньоруських укріплень зміщується на північ — до рогу вул. В. Житомирська, Стрітенська та Рейтарська, як слушно зауважив М.А. Сагайдак (Сагайдак 1982, с. 52—53), а укріплення Нового часу були влаштовані

вздовж сучасної вул. Ярославів Вал до скверу на Львівській площі — місця Всесвятського бастиону та повороту валу в бік Львівської брами, що видно на плані Києва 1750 р.

Доказом цього може слугувати дослідження двох ліній укріплень по вул. О. Гончара на достатній віддаленості один від одного. Так, на розі з вул. Ярославів Вал у розкопі 1935 р. на схилі гори було досліджено залишки валу Нового часу та схил рову (Мовчан, Боровський, Гончар 2003, с. 156), а по вул. О. Гончара, 20 на схилі гори в 1947—1948 рр. зафіксовано контури давньоруського рову (Самойловський 1952, с. 76—77).

Далі на північ по вул. Рейтарській, 33—35 виявлено рів, а на підвищенні з боку міста зафіксовано ямки від стовпів конструкції валу. Траєкторія рову починалася від будинку 35 з північного заходу на південний схід — до відрізка валу по вул. О. Гончара, 20 (Боровський 1976, с. 93—94). На сусідній ділянці на північ по вул. Рейтарській, 36—38 досліджено значний відрізок валу з дерев'яними конструкціями, а на захід від нього (по вул. Рейтарській 41—45) зафіксовано рів (Сагайдак, Боровський 1978, с. 8; Боровський, Сагайдак 1980, с. 9).

Цей відрізок валу та рову долучався до давньоруської Жидівської брами (східна частина Львівської площі), після якої повертав на північний схід—схід і вздовж схилу Старокиївської гори проходив до «міста Володимира»

(вул. В. Житомирська, 86). Варто зазначити, що весь північний схил Старокиївської гори вздовж вул. В. Житомирська (сучасна Пейзажна алея) має сліди влаштування укріплень XVII—XVIII ст. Так, форма схилів по сідибам 20—28в повністю повторюють форму Кирилівського та Миколаївського bastionів (рис. 1; 2).

Дослідженнями на Львівській площі виявлено давньоруський рів, що проходив за лінією південний схід—північний захід. М.А. Сагайдак пов'язав його із укріпленнями давньоруського Копиревого кінця. За планом 1750 р. на цьому місці розташовувались вали Всесвятського bastionу, але пізніша міська забудова повністю знищила його залишки.

Висновки. Таким чином, дані археологічних досліджень укріплень Старокиївської гори наводять низку випадків із зафіксованими двома паралельними або майже паралельними рядами ровів і валів. У всіх випадках зафіксовано менший рів з більш різкими схилами стін та ширший, округлодонний, із нахилом стін 50—60° рів, який має більшу окружність — який розташований із зовнішнього боку меншого рову. Датування першого рову давньоруським часом не викликає жодних сумнівів, а зовнішній датувався по-різному — давньоруським часом, Новим часом чи таким, що був у вжитку в обидва періоди. На нашу думку, зовнішній рів належить суто до періоду Нового часу, хоча і не виключено, що в деяких місцях на його місці міг проходити давній рів, який було поновлено та збільшено.

Існування двох паралельних ровів різних часових відрізків свідчить про те, що станом на 50—70-ті рр. XVII ст. частина давньоруських ровів була засипана, частина валів була демонтована, тому будівельники Старокиївської фортеці прокопують новий рів та насипають новий вал. Крім того, периметр фортифікації Нового часу більший за давньоруський, що пояснюється намаганням повністю використати природні умови Старокиївської гори, а також створити укріплення, що відповідали тогочасним воєнним нормам — прямі відрізки стін з різкими поворотами. Це добре помітно в місцях розбіжності різночасових укріплень по вул. В. Житомирська, 2, де давньоруський рів заокруглювався на північний схід, а рів Нового часу йшов прямо на Накутний bastion; на розі вул. Костельна та Трьохсвятительська, де давньоруський рів заокруглювався на північний схід до Михайлівського відділення, а рів Нового часу йшов прямо на Архангельський bastion; на розі вул. О. Гончара та Ярославів Вал,

де давньоруський рів повертав майже на північ до Жидівської брами, а рів Нового часу йшов прямо на Всесвятський bastion тощо.

Також має місце низка співпадінь ліній укріплень давньоруського та Нового часу — це місця, де максимально використані умови Старокиївської гори як у X—XIII ст., так і в XVII ст. Це стосується валів вздовж вул. Костельна, Малопідвальна та Б. Грінченка, де вали «міста Ярослава» розташовані на краю схилу та, судячи з графічних джерел, були потужними станом на середину XVII ст. У Новий час було вирішено повторно використати вигідно влаштовані Золоті ворота та Лядську браму.

Визначити час демонтажу частини давньоруських укріплень вкрай важко. Археологічно доведено кінець функціонування валу та рову в XI ст. лише в розкопі по вул. В. Житомирська, 2.

Зіставлення плану Києва 1750 р. із сучасним планом, використання даних археологічних досліджень дозволили поточнити місця влаштування фортифікаційних споруд X, XI—XIII та XVII—XVIII ст., що стане у нагоді при майбутніх дослідженнях укріплень Верхнього Києва різних періодів. Більше того, проведене дослідження може бути використане під час вивчення фортифікацій другої половини XVII—XVIII ст. інших укріплених міст Лівобережжя України, які мають значно меншу джерельну базу в порівнянні з Києвом.

Алферова Г.В., Харламов В.А. Крепостные укрепления Киева во второй половине XVII века (новые материалы) // Вопросы истории. — М.: Изд-во «Правда», 1979. — № 7. — С. 61—75.

Алферова Г.В., Харламов В.А. Киев во второй половине XVII века. Историко-архитектурный очерк. — К.: Наукова думка, 1982.

Боровський Я.Є. Археологічні дослідження в «городі» Ярослава // Археологічні дослідження стародавнього Києва. — К., 1976. — С. 86—107.

Богусевич В.А., Раппопорт П.А., Линка Н.В. Отчет о раскопках вала «города Ярослава» в Киеве в 1952 г. // Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. — 1952/156.

Боровський Я.Є., Калюк А.П., Архипова Е.И. Отчет об археологических исследованиях в «Верхнем Киеве» // Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. — 1989/28.

Боровський Я.Є., Мовчан І.І. Південні (Софійські) ворота в оборонній системі Київського дитинця // Історія Русі-України (історико-археологічний збірник). — К., 1998. — С. 84—91.

Боровський Я.Є., Сагайдак М.А. Звіт про археологічні дослідження в стародавньому Києві в 1980 р. // Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. — 1980/176.

Боровський Я.Є., Сагайдак М.А. Археологические исследования Верхнего Киева в 1978—1982 гг. // Археологические исследования Киева 1978—1983 гг. — К., 1985. — С. 38—60.

- Высоцкий С.А. Золотые ворота в Киеве. — К.: Наукова думка, 1982.
- Дяденко В.Д. Разведка и наблюдения за земляными работами в Киеве // Археологические исследования на Украине в 1967 г. — К., 1968. — Вып. 2. — С. 207—208.
- Ёлшин Д.Д. О «монументальной архитектуре» Киева в X в. // Диалог культур и народов средневековой Европы. К 60-летию со дня рождения Евгения Николаевича Носова. — СПб, 2010. — С. 151—164.
- Жигола В. Рови укріпленнь Старокиївської гори у другій половині XVII ст. // Наука і освіта у краєзнавчому вимірі. Мат-ли XXXII Міжнар. краєзнав. конф. молодих учених. Секція «Археологія та краєзнавство». — К.: Видавель Олег Філюк, 2014. — С. 15—20.
- Жигола В. Софійська брама в другій половині XVII—XVIII ст. // Археологія & фортифікація України. — Кам'янець-Подільський: Видавництво Медобори—2006, 2014а. — С. 200—206.
- Закревский Н. Описание Киева. — М., 1868. — Т. 2.
- Івакін Г. Міфічні вали «града» Ізяслава-Святополка в Києві XI—XIII століть // Opus Mixtum. — К., 2016. — № 4. — С. 183—194.
- Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А., Козюба В.К., Поляков С.Є., Чекановський А.А., Чміль Л.В. Науковий звіт про дослідження комплексів Михайлівського Золотоверхого монастиря та прилеглих територій в місті Києві у 1998 р. // Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. — 1998/92.
- Івакін Г.Ю., Гончар В.М., Сиром'ятников О.К. Археологічні дослідження по вул. Смірнова-Ласточкина, 11 в м. Києві у 1998 р. // Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. — 1998/39.
- Івакін Г.Ю., Гончар В.М., Сиром'ятников О.К. Дослідження оборонних споруд XI—XVII ст. Копиревого кінця у 1998 р. // Археологічні відкриття в Україні 1998—1999 рр. — К., 1999. — С. 10—11.
- Килиевич С.Р. Детинец Киева IX — первой половины XIII веков. По материалам археологических исследований. — К.: Наукова думка, 1982.
- Козюба В.К. «Місто Володимира» у Києві: історична реальність чи історіографічний міф? // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. — Коростень, 2008. — Т. I. — С. 237—271.
- Комар О.В. «Дохристиянська» монументальна архітектура Старокиївської гори (проблеми датування та атрибуції) // Opus Mixtum. — 2013. — № 1. — С. 106—121.
- Мальченко О.Є. Вплив артилерійської практики на реконструкцію Київської фортеці в останній третині XVII ст. // Київська старовина. — К., 2012. — № 4. — С. 16—40.
- Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Климовський С.І., Гончар В.М., Сиром'ятников О.К. Нові дослідження стародавнього Києва (місто «Ярослава») // Археологічні відкриття в Україні 1998—1999 рр. — К., 1999. — С. 28—31.
- Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Гончар В.М., Ієвлев М.М. Звіт про археологічні дослідження на вул. Великій Житомирській, 2 м. Києва // Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. — 2001/11.
- Мовчан І.І., Ієвлев М.М., Козловський А.О., Гончар В.М. Звіт про археологічні дослідження Старокиївської експедиції Інституту археології НАНУ в 2002—2003 рр. у м. Києві по вул. В. Житомирській, 2а // Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. — 2003/224.
- Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Гончар В.М. Нове у вивченні оборонних споруд Києва // Нові вивчення давніх пам'яток Києва. — Мат-ли наук. конф. Національного заповідника «Софія Київська». — К., 2003. — С. 150—162.
- Сагайдак М.А. Великий город Ярослава. — К.: Наукова думка, 1982.
- Сагайдак М.А. К вопросу о Лядских воротах древнего Киева // Древнерусский город. — К., 1984. — С. 110—114.
- Сагайдак М.А., Боровський Я.Є. Звіт про археологічні розкопки в «городі» Ярослава (Рейтарська вул. № 36—38, вул. Калініна № 15—17) в 1978 р. // Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. — 1978/206.
- Самойловський І.М. Розвідки і розкопки в Києві та його околицях в 1947—1948 рр. // Археологічні пам'ятки УРСР. — К., 1952. — 3. — С. 73—84.
- Самойловський І.М. Міська брама X ст. у Києві // Археологія. — 1965. — XIX. — С. 183—188.
- Самойловський І.М., Мезенцева Г.Г. Археологічні спостереження і розвідки в Києві та поблизу нього в 1949—1951 рр. // Археологічні пам'ятки УРСР. — К., 1955. — V. — С. 179—183.
- Стефанович В. З археологічних розвідкович розкопок 1913 року в Києві // Наукові записки Інституту історії матеріальної культури. — К., 1935. — Кн. 5—6. — С. 189—190.
- Раппопорт П.А. Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв. — М.; Л., 1956 (Материалы и исследования по археологии СССР — 52).
- Толочко П.П. Исторична топографія стародавнього Києва. — К.: Наукова думка, 1970.
- Толочко П.П. Историческая топография раннего Киева: реальная и вымышленная // Ruthenica. — 2009. — 8. — С. 151—183.
- Шевченко Д. Давньоруський культурний шар Лядських воріт (за матеріалами досліджень 2001 року) // Opus Mixtum. — 2013. — № 1. — С. 174—182.
- Ячменьов Н., Молчановський Ф. Нові археологічні розкопки у Києві // Соціалістичний Київ. — 1936. — № 7—8. — С. 64—67.

Надійшла 21.03.2017

ПРОБЛЕМА ВОССТАНОВЛЕНИЯ ДРЕВНЕРУССКИХ УКРЕПЛЕНИЙ СТАРОКИЕВСКОЙ ГОРЫ В СЕРЕДИНЕ XVII в.

Археологические исследования укреплений Старокиевской горы предоставляют ряд случаев из зафиксированными двумя параллельными или почти параллельными рядами рвов и валов.

Во всех случаях зафиксировано меньший ров с резкими склонами стен и широкий округлодонный ров, который имеет большую окружность и расположен с внешней стороны меньшего рва. Датировка первого рва древнерусским временем не вызывает сомнений ни у кого из исследователей, внешний же датировался по-разному — древнерусским временем, Новым временем или бывшим в употреблении в оба периода. По нашему мнению, внешний ров принадлежит только к периоду Нового времени, хотя и не исключено, что в некоторых местах мог проходить ров древнее, который был восстановлен и увеличен.

Существование двух параллельных рвов различных временных отрезков свидетельствует о том, что на 50—70-е гг. XVII в. часть древнерусских рвов была засыпана, часть валов была демонтирована, поэтому строители Старокиевской крепости прокапывают новый ров и насыпают новый вал. Кроме того, периметр фортификации Нового времени больше древнерусского, что объясняется попыткой полностью использовать природные условия Старокиевской горы, а также создать укрепления, которые отвечали тогдашним военным нормам — прямые отрезки стен с резкими поворотами.

Отмечены места совпадения линий укреплений древнерусского и Нового времени — это места, где максимально использованы условия Старокиевской горы как в X—XIII вв., так и в XVII в. Также в Новое время было решено использовать выгодно устроенные Золотые и Лядские ворота.

Сопоставления плана Киева 1750 г. с современным планом города, использование данных археологических исследований позволили уточнить места устройства фортификационных сооружений X, XI—XIII и XVII—XVIII вв., что пригодится при будущих исследованиях укреплений Верхнего Киева разных периодов.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Старокиевская гора, X—XIII вв., XVII—XVIII в., фортификация.

Vitalii S. Zhyhola¹

¹ Research associate in the Editing and Publishing Department of the Institute of Archaeology,
the National Academy of Sciences of Ukraine, gvjredaktor@gmail.com

PROBLEM OF RE-BUILDING THE ANCIENT RUS FORTIFICATIONS AT STAROKYIVSKA MOUNTAIN IN MIDDLE OF 17th CENTURY

Archaeological research of the fortifications at Starokyivska Mountain present a series of cases where two parallel or almost parallel rows of moats and embankments are recorded.

A smaller moat with abrupt sides and a wide moat with rounded bottom and big circumferences situated outside the smaller moat are recorded in all cases. No scholar questioned the first moat's dating by the Ancient Rus period, while the outer moat was dated in different ways: by the Ancient Rus period, by the modern period, or being used in both periods. To the author's opinion, the outer moat belonged only to the modern era, though it cannot be excluded that an older moat, re-built and widened, could lay on its way in certain places.

Existing of two parallel moats dated by different stretches testify that part of Ancient Rus moats were filled in and part of embankments was dismantled by the period from 1650s to 1670s; therefore, the Starokyivska fortress' builders dug a new moat and raised a new embankment. Besides, the modern period fortification's perimeter is bigger than the Ancient Rus one; this is caused by an attempt to fully use the natural conditions of Starokyivska Mountain, as well as to create the fortifications corresponding the up-to-date military norms: straight wall sections with sharp turns.

Places where the Ancient Rus and the modern periods fortification lines coincide are recorded. These are the places where the conditions at Starokyivska Mountain are used to the limit both in the period from the 10th to the 13th centuries, and in the 17th century. It was also decided in the modern period to use favourably designed Golden and the Liadski Gates. The comparison of 1750 plan of Kyiv with today city plan and the usage of archaeological research data allowed the author to clarify the places where the 10th century, the 11th—13th, and the 17th and 18th centuries fortification structures were built. It will be useful in future research of various periods fortifications in Upper Kyiv.

K e y w o r d s: Starokyivska Mountain, period from the 10th to the 13th centuries, the 17th and the 18th centuries, fortification.

References

- Alferova G.V., Kharlamov V.A. Krepostnye ukrepleniia Kieva vo vtoroi polovine XVII veka (novyie materialy). *Voprosy istorii*. Moskva: Izdatelstvo «Pravda», 1979, iss. 7, pp. 61–75.
Alferova G.V., Kharlamov V.A. Kiev vo vtoroi polovine XVII veka. *Istoriko-arkhitekturnyi ocherk*. Kyiv: Naukova dumka, 1982.

- Bogusevich V.A., Rappoport P.A., Linka N.V. Otchet o raskopkakh vala «goroda Yaroslava» v Kiieve v 1952 g. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*, 1952/15b.
- Borovskyi Ya.Ye. Arkheolohichni doslidzhennia v «horodi» Yaroslava. *Arkheolohichni doslidzhennia starodavniogo Kyieva*. Kyiv, 1976, pp. 86-107.
- Borovskii Ya.Ye., Kaliuk A.P., Arkhipova Ye.I. Otchet ob arkeologicheskikh issledovaniakh v «Verkhnem Kiieve». *Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*, 1989/28.
- Borovskyi Ya.Ye., Movchan I.I. Pivdenni (Sofiiski) vorota v oboronni systemi Kyivskoho dytyntsia. *Istoriia Rusi-Ukrainy (istoryko-arkheolohichni zbirnyk)*. Kyiv, 1998, pp. 84-91.
- Borovskyi Ya.Ye., Sahaidak M.A. Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia v starodavniomu Kyievi v 1980 r. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*, 1980/17b.
- Borovskii Ya.Ye., Sagaidak M.A. Arkheologicheskie issledovaniia Verkhnego Kyieva v 1978-1982 gg. *Arkheologicheskie issledovaniia Kyieva 1978-1983 gg.* Kyiv, 1985, pp. 38-60.
- Diadenko V.D. Razvedka i nabliudeniia za zemlianyimi rabotami v Kiieve. *Arkheologicheskie issledovaniia na Ukraine v 1967 g.* Kyiv, 1968, iss. 2, pp. 207-208.
- Ivakin H. Mifichni valy «hrada» Iziaslava-Sviatopolka v Kyievi XI-XIII stolit. *Opus Mixtum*. Kyiv, 2016, iss. 4, pp. 183-194.
- Ivakin H.Yu., Kozubovskii H.A., Koziuba V.K., Poliakov S.Ye., Chekanovskii A.A., Chmil L.V. Naukovyi zvit pro doslidzhennia kompleksu Mykhailivskoho Zolotoverkhoho monastiria ta prylehlykh terytorii v misti Kyievi u 1998 r. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*, 1998/92.
- Kilievich S.R. Detinets Kyieva IX - pervoi poloviny XIII vekov. Po materialam arkeologicheskikh issledovani. Kyiv, 1982.
- Komar O.V. «Dokhrystyianska» monumentalna arkhitektura Starokyivskoi hory (problemy datuvannia ta atrybutsi). *Opus Mixtum*. Kyiv, 2013, iss. 1, pp. 106-121.
- Koziuba V.K. «Misto Volodymyra» u Kyievi: istorychna realnist chy istoriohrafichni mif? *Starodavni Iskorosten i slovianski hrady*. Korosten, 2008, iss. I, pp. 237-271.
- Malchenko O.Ye. Vplyv artyleriiskoi praktyky na rekonstruktsiiu Kyivskoi fortetsi v ostannii tretyni XVII st. *Kyivska starovyna*. Kyiv, 2012, iss. 4, pp. 16-40.
- Movchan I.I., Borovskyi Ya.Ye., Klymovskii S.I., Honchar V.M., Syromiatnykov O.K. Novi doslidzhennia starodavniogo Kyieva (misto «Yaroslava»). *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 1998-1999 rr.* Kyiv, 1999, pp. 28-31.
- Movchan I.I., Borovskyi Ya.Ye., Honchar V.M., Ievliev M.M. Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia na vul. Velykii Zhytomyrskii, 2 m. Kyieva. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*, 2001/11.
- Movchan I.I., Ievliev M.M., Kozlovskii A.O., Honchar V.M. Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia Starokyivskoi ekspeditsii Instytutu arkeolohii NANU v 2002-2003 rr. u m. Kyievi po vul. V. Zhytomyrskii, 2a. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*, 2003/224.
- Movchan I.I., Borovskyi Ya.Ye., Honchar V.M. Nove u vyvchenni oboronnykh sporud Kyieva. *Novi vyvchennia davnykh pamiatok Kyieva. Materialy naukovoï konferentsii Natsionalnogo zapovidnyka «Sofii Kyivska»*. Kyiv, 2003, pp. 150-162.
- Rappoport P.A. Ocherki po istorii russkogo voennogo zodchestva X-XIII vv. Moskva; Leningrad, 1956.
- Sahaidak M.A. Velikii gorod Yaroslava. Kyiv, 1982.
- Sahaidak M.A. K voprosu o Liadskikh vorotakh drevnego Kiieva. *Drevnerusskii gorod*. Kyiv, 1984, pp. 110-114.
- Sahaidak M.A., Borovskyi Ya.Ye. Zvit pro arkheolohichni rozkopky v «horodi» Yaroslava (Reitarska vul. 36-38, vul. Kalinina 15-17) v 1978 r. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*, 1978/20b.
- Samoilovskii I.M. Rozvidky i rozkopky v Kyievi ta yoho okolytsiakh v 1947-1948 rr. *Arkheolohichni pamiatky URSR*. Kyiv, 1952, iss. 3, pp. 73-84.
- Samoilovskii I.M. Miska brama X st. u Kyievi. *Arkheolohiia*. 1965, iss. XIX, pp. 183-188.
- Samoilovskii I.M., Mezentseva H.H. Arkheolohichni sposterezhennia i rozvidky v Kyievi ta poblyzu nioho v 1949-1951 rr. *Arkheolohichni pamiatky URSR*. Kyiv, 1955, iss. V, pp. 179-183.
- Shevchenko D. Davnioruskyi kulturnyi shar Liadskykh vorit (za materialamy doslidzen 2001 roku). *Opus Mixtum*, 2013, iss. 1, pp. 174-182.
- Stefanovych V. Z arkheolohichnykh rozvidkovykh rozkopok 1913 roku v Kyievi. *Naukovi zapysky Instytutu istorii materialnoi kultury*. Kyiv, 1935, iss. 5-6, pp. 189-190.
- Tolochko P.P. Istorychna topohrafiia starodavniogo Kiieva. Kyiv, 1970.
- Tolochko P.P. Istoricheskaia topografiia rannego Kyieva: realnaia i vymyshlennaia. *Ruthenica*, 2009, iss. 8, pp. 151-183.
- Vysotskii S.A. Zolotyie vorota v Kiieve. Kyiv, 1982.
- Yachmenov N., Molchanovskii F. Novi arkheolohichni rozkopky u Kyievi. *Sotsialistychnyi Kyiv*, 1936, iss. 7-8, pp. 64-67.
- Yolshin D.D. O «monumentalnoi arkhitekture» Kiieva v X v. *Dialog kultur i narodov srednevekovoi Evropy. K 60-letiiu so dnia rozhdeniia Yevgeniia Nikolaievicha Nosova*. Sankt-Peterburg, 2010, pp. 151-164.
- Zakrevskii N. Opisanie Kiieva. Moskva, 1868, iss. 2.
- Zhyhola V. Rovy ukriplen Starokyivskoi hory u druhii poloviny XVII st. *Nauka i osvita u kraieznavchomu vymiri. Materialy XXXII Mizhnarodnoi Kraieznavchoi Konferentsii Molodykh uchenykh. Sektsiia «Arkheolohiia ta kraieznavstvo»*. Kyiv: Vydavets Oleh Filiuk, 2014, pp. 15-20.
- Zhyhola V. Sofiiska brama v druhii poloviny XVII-XVIII st. *Arkheolohiia & fortyfikatsiia Ukrainy*. Kamianets-Podilskii: Vydavnytstvo Medobory-2006. 2014a, pp. 200-206.

З.Г. Гасанов *

УДИЛА И ПСАЛИИ РАННЕГО ЖЕЛЕЗНОГО ВЕКА, НАЙДЕННЫЕ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Основываясь на существующих классификациях удил и псалиев Северного Кавказа и Восточной Европы в работе предлагается классификация бронзовых удил из витого стержня и не скрепленных трехдырчатых псалиев Азербайджана.

К л ю ч е в ы е с л о в а: бронзовые удила, бронзовые трехдырчатые псалии, скифы, киммерийцы, Южный Кавказ, VIII—VII вв. до н. э.

Проблема изучения конской узды скифского периода на Южном Кавказе является одной из наиболее дискутируемых. Существует большое количество различных версий датировки удил и псалиев исследуемого периода. Эти изделия представлены различными видами. В данной работе будут исследованы двучастные бронзовые удила из витого стержня с круглыми наружными петлями с не скрепленными трехдырчатыми псалиями, найденные на территории Азербайджана.

В монографии «Скифские памятники Закавказья» (Есаян, Погребова 1985, с. 89—103) в основном исследуются двучастные удила со стремечковидными наружными петлями. Удила этого типа являются наиболее распространенными в памятниках скифо-саков Северного Кавказа, Причерноморья и Центральной Азии. Для Южного Кавказа этот тип удил очень редок, что, по мнению исследователей, свидетельствует об их инокультурной принадлежности. Они отмечают, что верхняя граница бытования этих удил определяется концом VI в. до н. э. Стремечковидные удила происходят из погребения 68 Тлийского могильника в Южной Осетии и погребения 4 Куланурхвинского могильника Абхазии (Есаян, Погребова 1985, с. 89—90, табл. XIII, 4, б). Стремечковид-

ные удила получают широкое распространение в период скифской архаики. Удила этого типа наиболее характерны для Юга Восточной Европы в VII в. до н. э. На Северном Кавказе было обнаружено 65 экз., а в лесостепной Украине — 46 (Махортых 2014, с. 174). В.Р. Эрлих датирует стремечковидные удила серединой VII началом VI в. до н. э. Он отмечает, что, за исключением двух вышеуказанных экземпляров, на территории Грузии не было обнаружено других удил этого типа (Эрлих 2010, с. 84).

Стремечковидные удила, как правило, использовались в комплекте с трехдырчатыми или трехпетельчатыми псалиями. Причем, удила и псалии не были изначально скреплены друг с другом. Псалии крепились к удилам с помощью ремней определенного типа.

Еще один образец бронзовых стремечковидных удил происходит из погребения с конями в Норшунтепе в Анатолии. Вместе с ними были найдены зооморфные бронзовые пронызи скифского типа и двучастные бронзовые удила из витого стержня с круглыми наружными петлями (Hauptmann 1983, Abb. 4, 5, 8) (рис. 2, 6—7). Находка удил этих двух различных типов в одном комплексе свидетельствует о том, что они использовались в один хронологический период и могли взаимозаменяться в культуре скифов на юге от Кавказского хребта. Г. Коссак датирует погребения в Норшунтепе серединой VII в. до н. э. (Kossack 1998, p. 74).

Цель статьи представить находки удил этого типа из памятников Азербайджана.

На территории Азербайджана двучастные стремечковидные удила с отдельными нескрепленными псалиями обнаружены не были. Но здесь были обнаружены удила иного типа, аналогичные находкам из погребения в Норшунтепе. Это двучастные бронзовые удила с круглыми наружными петлями. Они отличаются от стремечковидных: 1) круглым (а не стремечковидным) окончанием наружной петли;

* ГАСАНОВ Заур Гасан-оглу — кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник, Институт археологии и этнографии Национальной академии наук Азербайджана, zaurmail@gmail.com

Рис. 1. Карта распространения удил и псалиев: 1 — Калакент, каменный ящик 47; 2 — Шемкир, Шамхорский могильник; 3 — Мингечаурский курган II; 4 — Малый курган; 5 — Дивалона; 6—7 — Узунтепе и Балабур. 1—5 — трехдырчатые псалии; 1—7 — удила с витыми стержнями

2) изготовлением из витого стержня. Как правило, удила этого типа встречаются в одном комплекте с бронзовыми не скрепленными трехдырчатыми псалиями.

В археологии Азербайджана удила этого типа и сопровождающие их трехдырчатые псалии происходят из курганов Мингечаура, Малого кургана в Мильско-Карабахской степи, Шамхорского могильника (Шемкир), из Калакента в Кедабеке, из местности Дивалона в Ленкорани (рис. 2, 1—3, 13—14, 20). В регионе Ленкорани и Муганской степи было найдено еще два экземпляра двучастных бронзовых удил изготовленных из витого стержня. Они происходят из сел Узунтепе (Джафарзаде 1946, табл. IX, 1) и Балабур (Mahmudov 1967, с. 3). Таким образом исследуемые удила были обнаружены в различных пунктах Азербайджана (см.: рис. 1).

Мингечаурские курганы. Из кургана II происходят двучастные удила свитые из бронзовых прутьев с двумя большими внешними кольцами, а также трехдырчатые псалии (рис. 2, 13—14; 3, 6). Г.М. Асланов, Р.М. Ваидов и Г.И. Ионе приводят следующее описание этих псалиев: «Псалии разновидности 'б' пластинчатые, точнее уплощенные. Откованы они из стержней круглого сечения. Один конец их (верхний) в сечении круглый, противоположный, как и вся остальная часть псалий, уплощен, кроме того, тот конец заострен и загнут. На каждом псалии той разновидности по 3 сквозных отверстия одного направления, расположенных в ряд, близко друг к другу». Из мингечаурских курганов I и V также происходят бронзовые фалары (Асланов и др. 1959, с. 93, 97, табл. XXI, 20—21; XXXVIII, 4;

XXXIX, 1, 3) и крестообразные бляшки розетки. В кургане I было обнаружено два, а в кургане IV еще 3 экз. (Асланов и др. 1959, с. 177, 181, табл. XL, 3—4, 12—13).

В Малом кургане были найдены следующие принадлежности конского убора: удила с двумя отдельными псалиями, пять бронзовых блях — фаларов, конский налобник, застежка с прорезью (Иессен 1965, с. 22—30). Удила из Малого кургана двучастные свитые из двух длинных бронзовых стержней квадратной в разрезе формы, с круглыми наружными кольцами (рис. 2, 1). Псалии имеют круглые шляпки на концах. Один из концов загнут. В средней части псалии имеют три расширения с овальными прорезями в одном направлении (Иессен 1965, с. 27). Отверстия на псалиях из Малого кургана имеют особенность — они ромбической формы (рис. 3, 15). Эта деталь отсутствует на всех известных нам псалиях этого типа кроме псалиев из кургана 23 могильника Сакар-чага 6 (Яблонский 1996, рис. 18, 1—2) (рис. 3, 13). Конский налобник из Малого кургана имеет аналогии в скифском царском кладе из Зивие (Sulimirski 1978, р. 7—33).

Шамхорский могильник располагается в Шемкирском районе (Шамхор) на левом берегу реки Куры. В грунтовых погребениях могильника зафиксирован обряд погребения с коллективными захоронениями и огненным ритуалом (Асланов 1986, с. 4—5) имеющий аналогии в сакском могильнике Сакар-чага 6 (Яблонский 1996, с. 18—26, 52; Таиров 2007, с. 16; Алексеев 2003, с. 142). В погребениях этого могильника прослежен также обряд с белыми и черными камнями, описанный в древнегреческих

Рис. 2. Удила: 1 — Малый курган в Мильско-Карабахской степи; 2 — Калакент, погребение 47; 3 — Дивалона в Ленкорани; 4 — курган 524 у с. Жаботин; 5 — курган 23 могильника Сакар-чага 6; 6—7 — погребение с конем в Норшунтепе; 8—9 — Богемия, Центральная Европа; 10 — Келермесс, погребение 27; 11 — Кармир-блур; 12 — Хасанлу IV; 13—14 — Мингечаур, курган II; 15 — Anadolu Dedeniyetleri Müzesi, Ankara (раскопки Adilcevaz); 16 — Elazığ Müzesi; 17—18 — Adana Bölge Müzesi; 19 — Хасанлу IV; 20 — Шамхорский могильник, Шемкир. 6—12, 19—20 — не в масштабе. 1—3, 13—14, 20 — Азербайджан; 4 — Черкасская область, Украина; 5 — Дашогузский район, Туркменистан; 6—7, 15—18 — Турция; 8—9 — Чехия; 10 — Адыгея, Россия; 12, 19 — Западно-Азербайджанский остан, Иран (1 — по: Иессен 1965, рис. 10; 2 — по: Nagel, Ştrommenger 1999, tabl. 19, 6.2640d; 3 — по: Mahmudov, Kəşəmənli 1974, tabl II, 7; 4 — по: Рябкова 2014, рис. IV.1, 3; 5 — по: Яблонский 1996, рис. 18, 3; 6, 7 — по: Hauptmann 1983, Abb. 4, 5, 6; 8—9 — по: Медведская 2013, рис. 4, 9—10; 10 — по: Галанина 1997, рис. 4, 10; 11 — по: Медведская 2013, рис. 4, 11; 12 — по: Schauensee, Dyson 1983, fig. 12; 13—14 — по: Асланов и др. 1959, табл. XXXIX, 2, 4; 15—18 — по: Yıldırım 1987, Şek. 42—44; 19 — по: Schauensee 1989, fig. 11; 20 — по: Асланов 1986, рис. 14)

письменных источниках о скифах (Зенобий 1948, с. 291). В изголовье многих погребенных находились один или два железных наконечника копья, а у правого или левого виска — по одной серьге, или же бронзовые втульчатые наконечники стрел скифского типа, некоторые из них — архаические двухлопастные с ромбическим пером (Асланов 1986, с. 4, рис. 13). В двух погребениях Шамхорского могильника были

обнаружены кости лошади. В могиле 13 на костяке погребенного лежал череп лошади. В погребении 35 был обнаружен полный костяк лошади. Ее голова была отрублена и положена сверху на тело погребенного. Человек был положен в 50 см к юго-востоку от обезглавленной лошади. В ее черепе найден длинный железный наконечник копья. Г.Г. Асланов пришел к выводу, что обе лошади (могилы 13 и 35) были при-

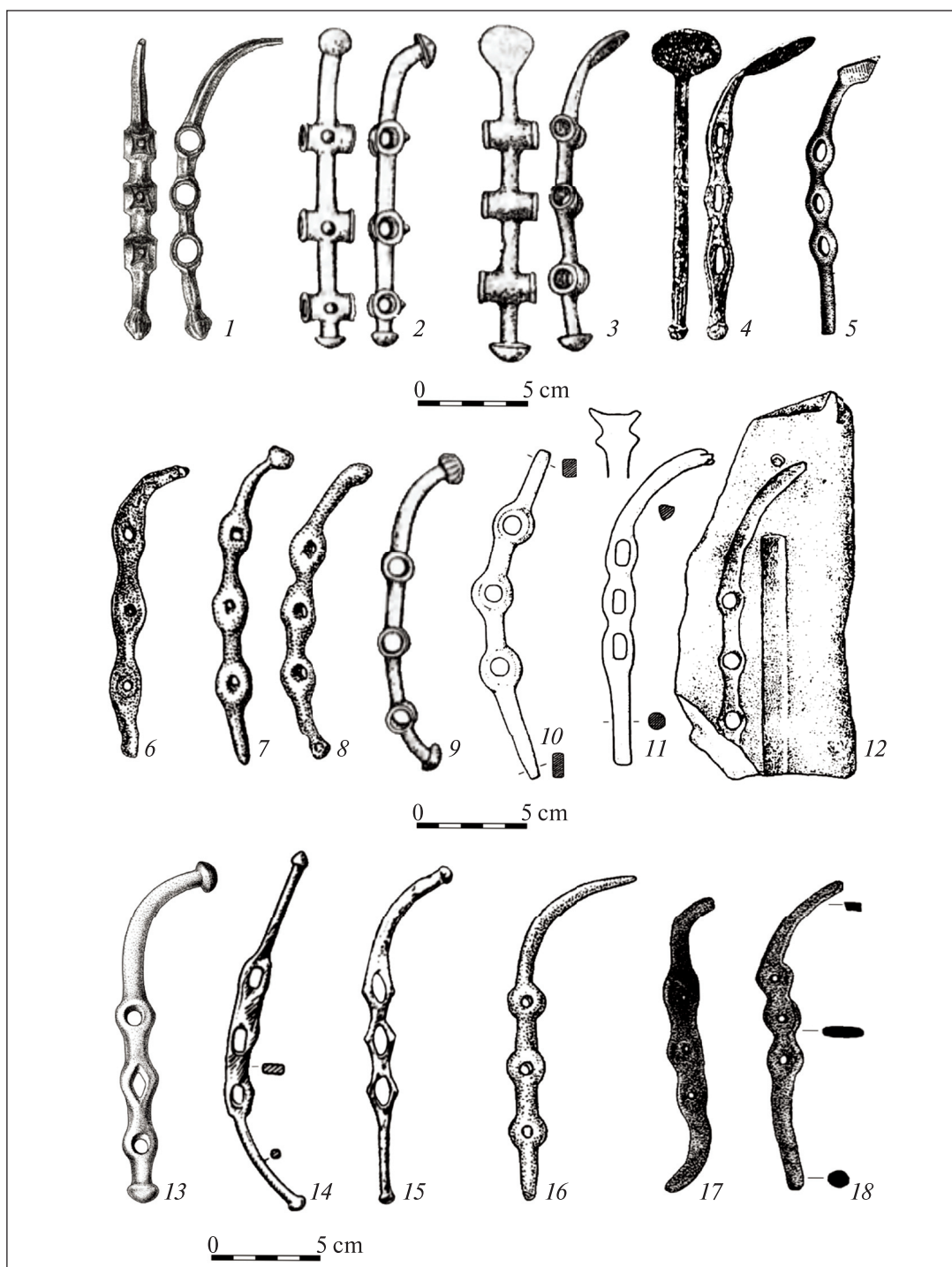

Рис. 3. Псалии: 1 — курган 524 у с. Жаботин; 2 — Fügöd; 3 — Janjevo; 4 — Калакент, погребение 47; 5 — Дивалона, Ленкорань; 6 — Мингечаур, курган II; 7–8 — Тепе-Сиялк В, погребение 15; 9 — Šarengrad; 10–11 — найдены в Восточной Анатолии, хранятся в Музее Филладельфийского университета; 12 — Дальверзин-тепе; 13 — курган 23 могильника Сакар-чага 6; 14 — Келермес, погребение 27; 15 — Малый курган в Мильско-Карабахской степи; 16 — Шамхорский могильник, Шемкир; 17–18 — Хасанлу IV. 16–18 — не в масштабе. 1 — Черкасская область, Украина; 2 — Венгрия; 3 — Косово; 4–6, 15–16 — Азербайджан; 7–8 — Исфахан, Иран; 9 — Хорватия; 10–11 — Турция; 12 — Фергана, Узбекистан; 13 — Дашогузский район, Туркменистан; 14 — Адыгея, Россия; 17–18 — Западно-Азербайджанский остан, Иран (1 — по: Рябкова 2014, рис. IV.1, 2; 2–3, 9 — по: Chochorowski 1993, рис. 2, 9, 11, 13; 4 — по: Nagel, Strommenger 1999, tabl. 19, 6.2640d; 5 — по: Mahmudov, Kəşəmənli 1974, tabl. II, 4; 6 — по: Асалнов и др. 1959, табл. XXXIX, 1; 10–11 — по: Yıldırım 1987, Şek. 20–21; 12 — по: Медведская 2005, рис. 1, 8; 13 — по: Яблонский 1996, рис. 18, 1; 14 — по: Галанина 1997, рис. 4, 5; 15 — по: Иессен 1965, рис. 10; 16 — по: Асланов 1986, рис. 14; 7–8, 17–18 — по: Медведская 2013, рис. 5, 1–3)

несены в жертву. В могилах было найдено конское снаряжение — украшения и узда: стержневидные трехдырчатые псалии с одним загнутым концом и двучастные удила, свитые из двух длинных бронзовых стержней, с круглыми наружными кольцами (рис. 2, 20; 3, 16), массивные стержни с петлями на концах, покрытые геометрическим орнаментом. Г.Г. Асланов относит данный могильник к VII—IV вв. до н. э. (Асланов 1986, с. 4, 11, рис. 14).

Каменный ящик 47 в Калакенте. Погребение было ориентировано с юго-востока на северо-запад. Длина 2,6 м, ширина 1,6 м, глубина 3,0 м. Погребение было наполовину засыпано землей. Восточная стена состояла из толстой каменной плиты, западная была выложена из речных камней и щебня. Сверху было положено три каменные плиты. В погребении находилось два человеческих скелета и один скелет лошади. Из могилы происходят двучастные удила свитые из двух длинных бронзовых стержней квадратной в поперечном сечении формы, с круглыми наружными кольцами. Один из концов псалиев загнут. Приблизительно половина этого загнутого конца имеет уплощение круглой формы. В средней части псалии имеют три расширения с овальными прорезями в одном направлении (Nagel, Strommenger 1999, tabl. 19, 6) (рис. 2, 2; 3, 4). Помимо этого, из погребения происходят керамика и следующие бронзовые предметы: бронзовый пояс с зооморфными изображениями, браслеты, навершие кинжала или хлыста, круглый нагрудный фалар для коня, 2 наконечника копья. Железные предметы представлены большим мечом, пуговицей, двумя наконечниками копий и большим количеством обломков различных железных предметов (Nagel, Strommenger 1999, s. 81—82, tabl. 19—20).

Местность **Дивалона**, в которой располагался могильник с грунтовыми погребениями и каменными склепами, имеет площадь около 6,0 га и находится в 1,5 км к северо-западу от г. Ленкорани. На западной окраине местности был обнаружен разрушенный курган с каменным ящиком (Mahmudov, Kəsəmənli 1974, s. 47—48). На могильном поле местными жителями были найдены мечи, кинжалы, наконечники стрел, конская узда и украшения — бусины и бронзовые браслеты. Большинство находок составляло оружие. Все находки были изготовлены из бронзы. На основании археологического материала Ф.П. Махмудов и Г.П. Кесеменли датируют находки третьим этапом Талыш-Муганской культуры — IX—VII вв.

до н. э. (Mahmudov, Kəsəmənli 1974, s. 48—56). Удила, найденные в Дивалоне, двучастные. Они изготовлены из бронзового витого стержня и имеют круглое окончание наружной петли. Вместе с ними обнаружены трехдырчатые псалии, верхний конец которых уплощен приблизительно на половину. Уплощение имеет ромбическую форму (рис. 2, 3; 3, 5). Помимо этого, здесь были обнаружены три бронзовых фалара с петлей на обратной стороне (Mahmudov, Kəsəmənli 1974, s. 50, tabl. II, 1—4, 7).

Узунтепе и Балабур. В регионе Ленкорани и Муганской степи было найдено еще два экземпляра двучастных бронзовых удил изготовленных из витого стержня. Они происходят из сел Узунтепе (Джафарзаде 1946, табл. IX, 1) и Балабур (Mahmudov 1967, s. 3). Однако псалиев вместе с ними обнаружено не было.

Хасанлу IV. Тепе Хасанлу находится в Западно-Азербайджанском остане (губернии) современного Ирана, на юго-западном берегу о. Урмия. Хасанлу было сожжено и разрушено в результате нападения врагов. По этой причине археологам удалось обнаружить огромное количество артефактов, среди которых были найдены удила и псалии. Некоторые из них были найдены в зданиях V и IV-East, которые, по мнению Р. Дайсона и М. Шаунси, использовались в качестве конюшни. Некоторые уздечные наборы были обнаружены у основания центральных колон, что, с точки зрения М. Шаунси, указывает на то, что они хранились на полках по краям помещения. Некоторые удила, псалии и другие украшения коня были обнаружены в слое обвалившегося второго этажа, в сгоревшем здании II, где они хранились (Schauensee 1989, p. 38—39). Всего было найдено 42 пары удил в цитадели на Тепе Хасанлу: 24 из них бронзовые и 18 железных. 13 из 24 бронзовых образцов были выкованы из витого и сплетенного стержня. Две пары удил были свиты, но не сплетены (Schauensee, Dyson 1983, p. 68, fig. 11, 12; Schauensee 1989, p. 43, fig. 11) (рис. 2, 12, 19). Всего в Хасанлу IV было найдено 15 бронзовых трехдырчатых псалиев с недекорированными окончаниями. Псалии не были скреплены с удилами. По мнению исследователей, они крепились с помощью ремней или веревок (Schauensee, Dyson 1983, p. 68, 69, fig. 13) (рис. 3, 17—18). На основании анализа расположения находок в Хасанлу IV М. Шаунси приходит к выводу, что двучастные удила с напускными псалиями использовались в экипировке коней, впрягавшихся в колесницы, в то время как двучастные удила из витого

стержня с отдельными трехдырчатыми псалиями использовались для верховой езды. Данный вывод основан на том факте, что удила с напускными псалиями были найдены парами, в то время как удила из витого стержня с отдельными псалиями были найдены отдельно (Schauensee 1989, p. 43).

Классификации удил и псалиев. Я. Хохоровский (Chochorowski 1993, s. 42) и С.В. Махортых (Махортых 2005, с. 31—32) взяли за основание классификации удил схему А.А. Иессена, в которой учитывается количество частей, из которых состоят удила и формы их окончаний. Метод производства в этой классификации не учитывается. А.А. Иессен делит удила юга Восточной Европы VIII—VII вв. до н. э. на четыре типа. Все они двучастные. Типообразующим признаком для классификации удил является внешнее оформление концов. Первый тип имеет по два кольца на концах — двукольчатые удила. Второй тип имеет по одному круглому кольцу на концах — однокольчатые удила. Третий тип имеет окончания похожие на стремя. Четвертый тип имеет окончания в виде латинской буквы D. Все типы удил в классификации А.А. Иессена литые (Иессен 1953, с. 52). В дальнейшем исследователи увеличили количество типов удил, существовавших в исследуемый период (Chochorowski 1993, s. 40—54, 62, рис. 1; Махортых 2005, с. 31—32, рис. 2—7), однако мы не будем их описывать, поскольку эти типы не являются предметом нашего исследования.

По своей форме и количеству частей удила из памятников Азербайджана относятся, по классификации А.А. Иессена, ко второму типу (Иессен 1953, с. 52, рис. 2, II). Это двучастные однокольчатые удила с круглыми кольцами на концах. Единственное отличие заключается в методе производства. Удила Азербайджана скованны из витого стержня, а удила в классификации А.А. Иессена литые. Однако, как отмечалось выше, метод производства в классификации А.А. Иессена не учитывался (Иессен 1953, рис. 3). Накопление археологического материала позволило расширить и уточнить классификацию псалиев, предложенную А.А. Иессеном¹. Я. Хохоровский разделил псалии на восемь различных типов. Интересующие нас псалии отнесены им к четвертому типу, получившему название *Dunakömlöd*. Основными

характеристиками этого типа псалиев являются следующие: один конец длинный, более или менее изогнутый, другой конец короткий и простой. Все псалии этого типа, изображенные на таблице в монографии Я. Хохоровского, имеют три отверстия в одной плоскости (Chochorowski 1993, s. 62, рис. 2, 8—15). Этот тип псалиев имеет различные варианты. Хотелось бы обратить внимание на два из них.

Вариант Janjevo. Этот вариант псалия типа *Dunakömlöd* выделяется тем, что его длинный конец имеет уплощение в виде лопасти округлой формы. Псалии этого варианта Я. Хохоровский датирует концом VIII началом VII вв. до н. э. (Chochorowski 1993, s. 63, рис. 2, 13) (рис. 3, 3). Подобные псалии происходят из Калакента и Дивалоны в Азербайджане (рис. 3, 4—5).

Вариант Šarengrad: оба конца, на которых есть шишечки, несколько изогнуты. Я. Хохоровский идентифицирует псалии этого варианта с находками подобных из Тепе-Сиалка и датирует их второй половиной VIII в. до н. э. (Chochorowski 1993, s. 62, рис. 2, 11) (рис. 3, 9).

В классификации В.Р. Эрлиха интересующие нас псалии выделены под условным названием «сиалковский» вариант. Они входят в отдел Б трехдырчатых псалиев, тип III, вариант б (Эрлих 1994, s. 57—58). В.Р. Эрлих считает, что время существования псалиев «сиалковского» варианта ограничивается концом VIII первой половиной VII в. до н. э. Соответственно этими хронологическими рамками он датирует погребения Азербайджана, из которых происходят псалии этого типа. (Эрлих 1994, s. 58, 66—68).

С.В. Махортых предложил свою классификацию псалиев Восточной и Центральной Европы, в соответствии с которой псалии делятся на четыре класса: 1) петельчатые; 2) дырчатые; 3) муфтовые; 4) петельчато-муфтовые. Классы делятся на отделы, по форме основы псалия: 1) стержневидные; 2) пластинчатые; 3) зооморфные. Группы были определены им на основании пропорции псалиев — соотношение длины основы с длинной наиболее длинного окончания. Подгруппы выделяются на основе оформления наиболее длинного конца псалия. Затем следует вид и последний уровень классификации представлен подвидом (Махортых 2005, s. 32—33).

Классификация различных классов псалиев была предложена С.В. Махортых на нескольких таблицах. Основываясь на предложенной им классификации можно попытаться классифицировать трехдырчатые псалии Азербайд-

¹ Более подробный анализ различных классификаций псалиев содержится в специальных работах (Дударев 1999, с. 129—140; Махортых 2004).

жана. Мы представили их на специальной таблице (см. табл. 1).

1) *Класс*: все псалии происходящие из Азербайджана относятся к классу дырчатых.

2) *Отдел*: в соответствии с С.В. Махортых, если ширина основы псалия (часть, где располагаются отверстия) в два или больше раза превышает его толщину, то их можно отнести к пластинчатым (Махортых 2005, с. 32—33). Если основываться на этом принципе, то псалии из Хасанлу IV, мингечаурского кургана II, Калакента и келермесского погребения 27 можно было бы отнести к пластинчатым. С другой стороны если основываться на том, что один из концов этих псалиев (а в Келермессе оба конца) имеют стержневидную форму, то их можно отнести к отделу стержневидных.

3) *Группа*. Все псалии из Азербайджана, кроме псалия из Шамхорского могильника (Шемкир) (рис. 3, 16) относятся к группе 3, то есть они имеют один длинный конец. К этой же группе относятся псалии из келермесского погребения 27, датируемого второй половиной VII в. до н. э. (Галанина 1985, с. 163) (рис. 3, 14) и из Тепе-Сиалка В (рис. 3, 7—8). Псалий из Шамхорского могильника относится к группе 4, поскольку имеет один очень длинный конец. К этой же четвертой группе относятся псалии из Хасанлу IV, Дальверзин-тепе в Фергане, кургана 524 у с. Жаботин, кургана 23 могильника Сакар-чага 6 (рис. 3, 1, 12—13, 16—18). Датировка псалиев из Хасанлу IV и Дальверзин-тепе является предметом многочисленных споров. Нижняя дата Шамхорского могильника, из которого происходят втульчатые двухлопастные ромбические наконечники стрел скифского типа, определяется в азербайджанской науке VII в. до н. э. (Асланов 1986, с. 11).

4) *Подгруппа*. Псалии из Калакента и Дивалоны (рис. 3, 4—5) имеют лопасти на концах и относятся к 3 и 4 подгруппам. Эта специфическая деталь повторяется на псалиях из Яньего, в Центральной Европе, датируемых концом VIII началом VII вв. до н. э. (Chochorowski 1993, s. 63, рис. 2, 13) (рис. 3, 3). С.В. Махортых относит псалии из Калакента к киммерийцам и датирует их последней четвертью VIII в. до н. э. (Mahortih 2010, с. 61).

Псалии из Дивалоны имеют уплощение несколько меньших размеров, но во всем остальном они очень близки псалиям из Яньево и Калакента. Это позволяет датировать находку из Дивалоны последней четвертью VIII в. до н. э. и также связывать ее с киммерийцами.

Практически все оставшиеся псалии из Азербайджана относятся к подгруппе 1, то есть имеют концы без изменений или с небольшим расширением. Псалий из Мингечаура имеет пластинчатое уплощение на конце, и относиться к подгруппе 2 (рис. 3, 6). Псалии из Хасанлу IV и из Восточной Анатолии, также имеют уплощение на одном из концов (рис. 3, 10, 18).

5) *Вид*. Все исследуемые псалии относятся к виду 1, т. е. имеют отверстия в одной плоскости.

6) *Подвид*. Большинство псалиев из Азербайджана относятся к подвиду 1 и имеют «отверстия на расстоянии». Исключение составляют псалии из Малого кургана (VII в. до н. э.) (рис. 3, 15), которые относятся к подвиду 2 — «отверстия расположены близко». Псалии из кургана 23 могильника Сакар-чага 6, келермесского погребения 27 (VII в. до н. э.) и Хасанлу IV также относятся к подвиду 2 (рис. 3, 13—14, 18). Псалии из Восточной Анатолии тоже относятся к подвиду 2. Они очень близки к псалиям из Малого кургана, но отличаются от них наличием стилизованного зооморфного конца (см. табл. 1).

Датировка псалиев разновидности ‘б’ из кургана II в Мингечауре. В Азербайджане наиболее ранние образцы двучастных удил с отдельными псалиями происходят из кургана II Гараджемирли, датируемого XVI—XV вв. до н. э. Эти удила имели небольшие ромбовидные наружные петли и были изготовлены из сложенных вдвое и скованных прутьев. Псалиев вместе с удилами не было найдено. По мнению М. Гусейновой, псалии из этих комплектов могли быть изготовлены из дерева или кожи (Гусейнова 2011, с. 122, 144, табл. XXIII, 4). Помимо этого из курганов Гараджемирли происходят двучастные удила с напускными псалиями. В изделиях этого типа удила и псалии изначально соединены друг с другом. На одних из них напускные псалии были изготовлены в виде львов (Quliyev 2008, s. 101—105).

В последующие периоды в Азербайджане продолжают существовать двучастные удила с напускными псалиями. Ф. Гулиев обращает внимание на то, что в мингечаурских курганах представлены двучастные удила двух типов. Первый из них имеет напускные подвижные псалии. Второй тип имеет разъемные псалии. Удила этого типа изготовлены из витого стержня и имеют круглые окончания наружной петли (рис. 2, 13—14). Вместе с ними были найдены отдельные трехдырчатые псалии с одним изогнутым концом (рис. 3, 6). Появление удил этого типа Ф. Гулиев датирует

Таблица 1. Дырчатые и муфтовые псалии из Азербайджана, Восточной Европы, Центральной Азии и Анатолии

Класс	Муфт.	Дырчатые					Муфт.	Дырчатые						
Отдел	Стержн.	Плст.?	Стержневидные			Плст.?	Стержневидные					Пластинчатая основа?		
Группа	3	3	3	3	3	3	4	4	4	4	3	3	3	4
Подгруппа	4	4	3	6	1	1	1	1	1? 2?	1? 2?	2	2	1	2
Вид	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Подвид	1	1	1	2	2	2	2	1	1	1	1	1	1	2
Тип	Dunakomlód Вариант Janjevo	Калакент	Дивалона	Восточная Анатолия 1	Малый кург.	Келермес п. 27	Сакар-чага 6	Жаботин	Дальверзин-тепе	Шамхорский могильник	Восточная Анатолия 2	Мингечаур	Тепе-Сипалк В	Хасанлу 4

Группа: 1 — очень короткие концы; 2 — короткие концы; 3 — один длинный конец; 4 — один очень длинный конец, длина которого не превышает 1/2 общей длины псалия; 5 — один очень длинный конец, длина которого равна или превышает 1/2 общей длины псалия. *Подгруппа:* 1 — концы без изменений, в том числе с небольшим расширением; 2 — конец слегка суженный или уплощенный; 3 — менее 1/2 длинного конца представляет собой лопасть, ширина которой превышает ширину остальной части длинного конца и основы псалия; 4 — более 1/2 части длинного конца сделана в виде лопасти; 5 — длинный конец раздвоен; 6 — зооморфный длинный конец. *Вид:* 1 — отверстия в одной плоскости; 2 — отверстия в двух плоскостях. *Подвид:* 1 — отверстия на расстоянии; 2 — отверстия расположены близко.

* За основу сопоставительной таблицы псалиев из Азербайджана была взята таблица составленная С.В. Махортых для классификации бронзовых псалиев Восточной и Центральной Европы (см: Махортых 2004, рис. 2; 2005, рис. 10).

второй половиной VIII в. до н. э. Далее он отмечает, что наличие обоих типов удила в курганах Мингечаура свидетельствует о том, что они относятся к переходному периоду от одного типа удила к другому. Соответственно верхняя хронологическая граница мингечаурских курганов датируется второй половиной VIII в. до н. э. (Quliyev 2008, s. 170, 195—199). Удила с отдельными псалиями из Мингечаурских курганов, по всей видимости, не имеют преемственности с двучастными удилами с отдельными псалиями из кургана II в Гараджемирли (XVI—XV вв. до н. э.), поскольку между ними существует огромный хронологический разрыв.

Проблема датировки мингечаурских курганов и трехдырчатых псалиев, происходящих из них, является одной из наиболее дискуссионных. Исследователи, раскопавшие мингечаурские курганы, датировали их XI—IX вв. до н. э. Они связывали появление этих курганов с местной традицией (Асланов и др. 1959, с. 121). И.Г. Нариманов и З.И. Ямпольский отмечали, что целый ряд бронзовых и керамических изделий относящихся к более позднему периоду (в частности к VIII в. до н. э.), а также большое количество изделий из железа не позволяют принять эту значительно удревненную датировку (Нариманов, Ямпольский 1962, с. 318—319). Г. Коссак считает, что Мингечаурские курганы следует датировать IX или VIII в. до н. э. и отмечает, что появление этих курганов не может быть объяснено местной традицией, а их появление следует относить к миграции нового населения. Что касается двучастных бронзовых удила из витого стержня с круглыми наружными петлями, то Г. Коссак отмечает, что они часто встречаются в археологических памятниках Азербайджана в VIII в. до н. э. (Kossack 1998, p. 74, 78). А.И. Иванчик датирует мингечаурские курганы IX в. до н. э. Он пишет: «Бронзовые псалии, обнаруженные на Хасанлу IV, принадлежат тому же типу, что и псалии из Мингечаурских курганов и, очевидно, могут считаться одновременными с ними. Таким образом, датировки, параллельно и независимо установленные для Мингечаурских курганов (IX в. до н. э., скорее вторая половина) и для финального слоя Хасанлу IV (самый конец IX в. до н. э.) взаимно подкрепляются» (Иванчик 2001, с. 154—155, 162).

Сопоставление псалиев из Мингечаура и Хасанлу IV, по классификации предложенной С.В. Махортых, показало, что они относятся к совершенно разным типам. Мингечаурские псалии намного ближе к псалиями из

Сиалка В, чем к псалиями из Хасанлу IV (см.: табл. 1). А.И. Иванчик датирует псалии из погребения 15 некрополя Сиалк В VIII в. до н. э. (Иванчик 2001, с. 154—155, 168). Соответственно, предложенная А.И. Иванчиком датировка мингечаурских курганов не подтверждается.

А.А. Иессен отмечал, что значительно удревненная датировка мингечаурских курганов должна быть пересмотрена, на что указывают аналогии найденные в Малом кургане, датированном им 650—600 гг. до н. э. Таким образом, по мнению А.А. Иессена, мингечаурские курганы относятся к VII в. до н. э. (Иессен 1965, с. 30). Удила из витого стержня с отдельными псалиями из II-го Мингечаурского кургана были ранее исследованы А.И. Тереножкиным. Он отмечает, что данные удила имели распространение на Кавказе от VIII до конца VII вв. до н. э. Наиболее поздний — найден в Малом кургане. Что касается псалий найденных в мингечаурском кургане II, то они имеют аналогии в том же Малом кургане. Помимо этого, как отмечал А.И. Тереножкин, подобные псалии встречаются в памятниках южной части Восточной Европы, и хорошо датируются периодом скифской архаики. В частности, они были найдены в известном кургане 524 у с. Жаботин. Как отмечает А.И. Тереножкин, все псалии этого типа «*принадлежат к одному варианту трехдырчатых стержневидных псалий, имеющих три сближенных между собой отверстия в утолщениях, один прямой и другой изогнутый конец*». По его мнению, самым существенным является то, что псалии этого типа существовали в очень короткий промежуток времени — раннескифский период — «*что придает им важное датировочное значение*». А.И. Тереножкин датирует эти псалии из II-го мингечаурского кургана второй половиной VII началом VI в. до н. э. (Тереножкин 1971, с. 73—75). Позднее в своей совместной работе В.А. Ильинская и А.И. Тереножкин относили мингечаурские курганы к VII до н. э. и отмечали, что они являются свидетельством проникновения скифской культуры в местную среду. Они относят период мингечаурских курганов к «древнейшей скифской поре» и пишут, что они представляют собой следы наиболее раннего появления скифов на Южном Кавказе (Ильинская, Тереножкин 1983, с. 26, 34).

В.Р. Эрлих датирует мингечаурские курганы, из которых происходят трехдырчатые псалии разновидности 'б' выделенные им в «сиалковский» вариант, концом VIII первой половиной VII в. до н. э. (Эрлих 1994, с. 58, 66—68).

Л.Т. Яблонский считает, что верхняя дата исследуемых удилов и псалий из Мингечаура и Малого кургана в Мильской степи вторая половина VII в. до н. э. (Яблонский 1996, с. 44). М.Н. Погребова относит мингечаурские курганы ко второй половине VIII в. до н. э. (Погребова 2001, с. 328).

Таким образом, существуют различные датировки мингечаурских курганов от XI до VII в. до н. э. При этом большинство исследователей датирует их VIII—VII вв. до н. э.

Датировку мингечаурских курганов также помогают прояснить крестообразные бляшки розетки (Асланов и др. 1959, с. 177, 181, табл. XL, 3—4, 12—13). Важно отметить, что на мингечаурских крестообразных бляшках есть скульптурные головки кошачьих хищников. Основываясь на этих зооморфных изображениях, они не могут соотноситься с новочеркасскими находками, а принадлежат к более позднему периоду, когда начинает преобладать зооморфный стиль. Основываясь на этнокультурных признаках обряда мингечаурских курганов и их сопоставления со скифскими (раннекочевническими) признаками обряда погребения в Днепровской Правобережной Лесостепи, выделенными С.А. Скорым (Скорый 2003, с. 45—53, табл. I), мингечаурские курганы датируются VII в. до н. э. (Гасанов 2012) (табл. 2). Таким образом, основываясь на сопоставлении конского убора и обряда погребения мингечаурские курганы могут быть датированы от конца VIII до первой половины VII в. до н. э.

Сопоставительное исследование псалиев Азербайджана. Все исследуемые псалии из Азербайджана относятся к классу дырчатых. Все они имеют стержень на одном из концов, но основа некоторых из них (Калакент, Мингечаур) имеет пластинчатую форму. Псалии из Калакента и Дивалоны наиболее близки друг к другу. Основываясь на классификации предложенной С.В. Махортых, мы составили специальную таблицу, в которую включили псалии из Азербайджана (табл. 1). Псалий из Калакента относится к группе 3, подгруппе 4, виду 1, подвиду 1² (табл. 1: тип 3: 4: 1: 1). Псалии из Дивалоны относятся к типу: табл. 1: тип 3: 3: 1: 1. Эти находки повторяют псалии киммерийского горизонта — Яньево (табл. 1: тип 3: 4: 1: 1) в Центральной Европе, датируемые концом VIII началом VII вв. до н. э. (Chochorowski

1993, s. 63, рис. 2, 13). Как отмечалось выше, С.В. Махортых относит псалии из Калакента к киммерийцам и датирует их последней четвертью VIII в. до н. э. Он отмечает, что эти псалии и застёжки с прямоугольным утолщением посередине из Калакента являются свидетельством связей киммерийцев с Южным Кавказом и в частности Азербайджаном. Данные материалы датируются периодом до походов киммерийцев в Переднюю Азию. Близкие изделия происходят из регионов к северу от Азербайджана (Хосрех, Мугертан и др.). С.В. Махортых считает, что появление киммерийских находок в Азербайджане объясняется их «поисками удобных путей и сбором информации об интересующих регионах во время подготовки к древневосточным походам последней четверти VIII в. до н. э.» (Mahortih 2010, с. 61).

Псалии из Малого кургана находят типологическую аналогию в погребении 27 в Келермесе (табл. 1: тип 3: 1: 1: 2). Очень близкий к ним типологический образец происходит из кургана 23 могильника Сакар-чага 6 (табл. 1: тип 4: 1: 1: 2). Основываясь на этих аналогиях псалии Малого кургана могут быть датированы VII в. до н. э. Псалии из Восточной Анатолии (табл. 1: тип 3: 6: 1: 2), хранящиеся в Музее Филадельфийского университета, также как и псалии из Малого кургана, погребения 27 в Келермесе, кургана 23 могильника Сакар-чага 6 относятся к подвиду 2, то есть их отверстия расположены близко друг к другу. Псалии из Восточной Анатолии очень близки к псалиям из Малого кургана, но отличаются от них наличием стилизованного зооморфного конца (Yıldırım 1987, s. 447, şek. 20). На большинстве известных нам трехдырчатых псалиях раннего железного века отверстия имеют круглую или овальную форму. Это псалии из Хасанлу IV, погребения 15 в Сялке В, погребения 27 в Келермесе, погребения 29 Кубанского могильника, памятников Векерзугской культуры, из кургана 524 у с. Жаботин и т. д. (Chochorowski 1998, Abb. 2, 1—10; Медведская 2005, рис. 1; Рябкова 2014, рис. VI, 2) (рис. 3, 1—3, 7—8, 14, 17—18). Только лишь на псалиях из кургана 23 могильника Сакарчага 6 и Малого кургана в Азербайджане отверстия и пространство вокруг них имеют ромбовидную форму (рис. 3, 13, 15). Причем на псалиях из Сакарчага имеются отверстия обеих форм — круглые и ромбовидные. По всей видимости, это может указывать на регион появления первых ромбовидных отверстий на трехдырчатых псалиях. А.А. Иессен датирует Малый курган второй

² Далее в тексте группа: подгруппа: вид: подвид будут приводиться цифрами через двоеточия. К примеру, псалий из Калакента 3: 4: 1: 1.

половиной VII в. до н. э. (Иессен 1965, с. 29). В.Р. Эрлих относит его к VII в. до н. э. (Эрлих 1994, с. 68). М.Н. Погребова считает, что Малый курган следует датировать самым началом

VII в. до н. э. (Погребова 2001, с. 325) Псалии из кургана 23 могильника Сакарчага 6 должны относиться к периоду до появления Малого кургана.

Таблица 2. Сопоставление признаков обряда в погребениях скифского периода в Днепроградской Правобережной Лесостепи и курганах Азербайджана* (по: Гасанов 2012, табл. I)

	Признаки	Днепров. Правобережная Лесостепь			Мингечаурские курганы № I—V	Малый курган в Миельско-Карабахской степи
		VII— I-я пол. VI вв. до н. э.	2-я пол. VI—V вв. до н. э.	конец V—IV/ III вв. до н. э.		
1	Вал вокруг кургана	+			+	
2	Ров в основании кургана	+	+	+	+	
3	Плитки дерна в насыпи	+		+		
4	Антропоморфные изваяния		+	+		
5	Ритуальная дорожка			+		
6	Глиняный вал вокруг могилы	+	+	+	+ № V	
7	Шатрообразная надмогильная конструкция	+	+	+	+	
8	Следы горения деревянной конструкции могилы	+	+	+	+ № V	
9	Катакомба или подбой			+		+ подбой
10	Захоронение зависимых лиц в дромосе		+	+		
11	Сопровождающее конское погребение вместе с покойником	+	+	+	+	+ конский череп с упряжью
12	Отдельная конская могила		+	+	+ № IV	
13	Конская упряжь	+	+	+	+	+
14	Втыкание оружия в стены, пол могилы					
15	Деревянные настил, носилки, гробовище	+	+	+	+ следы дерев. конструкции	+ обнаружены гвозди
16	Подстилка растительного происхождения	+		+	+ нерастительная — № II, III	
17	Подушка растительного происхождения			+		
18	Жертвенная мясная пища	+	+	+	+	+ конский череп
19	Металлические шумящие наперстки	+	+		++	+
20	Чаша с золотыми обивками		+	+	+ переднеазиатского происх.	
21	Котел	+	+	+		
22	Сера, реальный	+	+	+		
23	Каменное блюдо, плита	+	+	+	+	
24	Каменный сфероид	+	+	+		
25	Погребение воина на металлическом доспехе				+ покрыв. с бронз. нашивками	
26	Покрывало кольцевого вала вокруг могилы деревом, камышом, травой				+ камышовая плетенка на нижней части стен камеры	

* За основу данной сопоставительной таблицы была взята таблица признаков обряда погребения в Днепроградской Правобережной Лесостепи из работы: Скорый 2003, 45—53, табл. I. Нами были добавлены данные об азербайджанских курганах. В нашу таблицу включено 26 признаков обряда. 25-ый и 26-ой признак также приводится из работы С.А. Скорого, но они отсутствуют в его таблице. В тексте исследователь пишет о 25 признаках, но в его таблице приводится 24 признака.

Псалии из Шамхорского могильника (Шемкир) имеют аналогии в Дальверзин-тепе в Фергане (табл. 1: тип 4: 1: 1: 1). Датировка этой литейной формы для псалия является предметом дискуссии, однако не вызывает сомнений архаичность этой находки. Л.Т. Яблонский отмечает, что стратиграфическое положение на памятнике литейной формы для псалиев из Дальверзина остается неясным (Яблонский 1996, с. 44). А.И. Иванчик пишет, что датировка этой находки, как и самой Чустской культуры, неясна, она определяется в рамках XII—VIII вв. до н. э. (Иванчик 2001, с. 172). Еще одна типологическая аналогия псалиям из Шамхорского могильника происходит из кургана 524 у с. Жаботин (табл. 1: тип 4: 1: 1: 1). Этот курган датируется от второй половины VIII до VII в. до н. э. (Полін 1987, с. 22—23; Скорый 2003, 39—40; Дараган 2011, 572; Рябкова 2014, с. 412). Основываясь на находках втульчатых двухлопастных ромбических наконечников стрел скифского типа в Шамхорском могильнике происходящие оттуда псалии можно датировать концом VIII началом VII вв. до н. э. В Шамхорском могильнике был зарегистрирован скифский обряд погребения (Зенобий 1948, с. 291; Асланов 1986, с. 4, 7). Соответственно эти псалии следует идентифицировать со скифами. В азербайджанской науке нижняя дата Шамхорского могильника, из которого происходят втульчатые двухлопастные ромбические наконечники стрел скифского типа, обычно определяется VII в. до н. э. (Асланов 1986, с. 11). М.Н. Погребова датирует Шамхорский могильник и происходящие оттуда удила с отдельными псалиями началом VII в. до н. э. Она отмечает, что опубликованные Г.Г. Аслановым находки *«не отражают столь большого хронологического диапазона от VII до IV в. до н. э.»* (Погребова 2001, с. 325).

Псалии из II-го Мингечаурского кургана (табл. 1: тип 3: 2: 1: 1) находят свою точную аналогию в Восточной Анатолии (табл. 1: тип 3: 2: 1: 1). Это второй образец псалиев, хранящихся в Музее Филадельфийского университета, но в отличие от первого он имеет один стержневидный и один уплощенный конец. Зооморфность на нем отсутствует (Yıldırım 1987, с. 447, şek. 21). Очень близкую типологическую аналогию мингечаурским псалиям мы прослеживаем в погребении 15 Тепе-Сиалка В (табл. 1: тип 3: 1: 1: 1). Также очень близки к мингечаурским образцам псалии из Шамхорского могильника. Это позволяет датировать исследуемые псалии из Мингечаура концом VIII началом VII вв. до н. э.

Исследователи часто указывают на типологическую общность псалиев из II-го Мингечаурского кургана и Хасанлу IV. Однако классификация этих изделий показывает, что они имеют значительные отличия. Мингечаурские псалии (табл. 1: тип 3: 2: 1: 1) отличаются от псалиев из Хасанлу IV (табл. 1: тип 4: 2: 1: 2) длиной изогнутого конца и наличием стержневидных расстояний между отверстиями. И.Н. Медведская считает, что к «сиалковскому» типу псалиев следует относить только образцы с «раздвинутыми отверстиями» (Медведская 2005, с. 109). По классификации С.В. Махортых, это подвид 1 — *«отверстия расположены на расстоянии»*. Под термином «на расстоянии» имеется в виду, что *«длина основы [псалия] больше внешнего диаметра наибольшего отверстия в 4 или более раз»*. У подвида 2 — *«отверстия расположены близко»* — эта цифра должна составлять менее 4 (Махортых 2005, с. 32—33). На псалиях из Хасанлу IV отверстия расположены близко. Основываясь на этом, И.Н. Медведская приходит к выводу, с которым я полностью согласен, что псалии из Хасанлу IV никак не могут быть отнесены к «сиалковскому» типу (Медведская 2005, с. 109).

Р. Дайсон пишет, что основываясь на восьми различных образцах C14 среднеарифметический возраст конца периода IV в Хасанлу датируется 813 ± 21 г. до н. э. Три из восьми радиоуглеродных датировок показывают дату VIII в. до н. э. Наиболее ранняя из них 912 ± 71 г. до н. э., наиболее поздняя 733 ± 57 г. до н. э. Эти образцы были получены из слоя сгоревшего здания подожженного врагом. Под обрушившейся крышей здания остались скелеты 40 человек погибших в пожаре (Dyson 1965, p. 202). Основываясь на этих данных наиболее приемлемая датировка Хасанлу IV — это конец IX—VIII в. до н. э. И.Н. Медведская и М.Н. Погребова считают, что Хасанлу IV следует датировать VIII в. до н. э. (Медведская 2013, с. 438; Погребова 2001, с. 325). Что касается датировок Сиалка В, то Р.Г. Дайсон датирует Сиалк В с VIII по середину VII в. до н. э. (Dyson 1965, p. 207—208). Р.М. Боэмер и П.Р. Мури датируют его VIII или началом VII в. до н. э. (Boehmer 1965, S. 802ff; Moorey 1971, p. 112) И.Н. Медведская считает, что расписная керамика Сиалка В позволяет датировать его VIII в. до н. э. (Медведская 2005, с. 110). А.И. Иванчик датирует псалии из погребения 15 некрополя Сиалк В VIII в. до н. э. (Иванчик 2001, с. 154—155, 168). Т.В. Рябкова считает, что эти псалии из Сиалка В появляются в результате влияния из Центральной Азии (Рябкова 2014, с. 403).

В заключении следует отметить, что псалии происходящие из Азербайджана в основном относятся к типам, принадлежащим к предскифскому периоду. В своей сопоставительной таблице, среди этих псалиев, С.В. Махортых также приводит находку из кургана 524 у с. Жаботин (Махортых 2005, рис. 10). Появление этих жаботинских псалиев Т.В. Рябкова относит к результату синтеза местных традиций и влияний из Центральной Азии (Рябкова 2014, с. 406). Соответственно, даже те находки, которые условно называются предскифскими, появлялись в результате влияний скифо-сакских культур Центральной Азии и их предшественников. Большинство исследуемых удил с отдельными трехдырчатыми псалиями Азербайджана происходят из могильников, в которых были обнаружены изделия и обряд скифского типа. Это Малый Курган, Мингечаурский курган II, Шамхорский могильник, Калакент. Наличие этих находок в данных комплексах не случайно, и исследуемые удила с отдельными трехдырчатыми псалиями следует связывать с миграцией исторических киммерийцев и скифов в Анатолию и на Южный Кавказ.

- Алексеев А.Ю. Хронография Европейской Скифии VII—IV веков до н. э. — СПб: Гос. Эрмитаж. — 2003.
- Асланов Г.Г. Шамхорский могильник. — Баку: Элм, 1986.
- Асланов Г.М., Ваидов Р.М., Ионе Г.И. Древний Мингечаур. — Баку: Изд-во АН Азерб., 1959.
- Галанина Л.К. К проблеме взаимоотношения скифов с меотами (по данным новых раскопок Келермесского курганного могильника) // Советская археология. — 1985. — № 3. — С. 156—165.
- Гасанов З.Г. Погребальный обряд как основа выявления собственно скифских курганов Азербайджана // W. Blajer (ред.). Peregrinationes archaeologicae in Asia et Europa: Joanni Chochorowski dedicatae. Krakow: Instytut Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego, Profil-Archeo, 2012. — 519—527.
- Гусейнова М. Из истории Южного Кавказа: Ходжалы-кедабекская культура Азербайджана (XVI—IX вв. до н.э.). — Баку: Bizim kitab, 2011.
- Дараган М.Н. Начало раннего железного века в Днепровской правобережной лесостепи. — К.: КНТ, 2011.
- Джафарзаде И.М. Элементы археологической культуры древней Мугани // Azərbaycan SSR EA xəbərləri. — 1946, — №9. — С. 16—25.
- Дударев С.Л. Взаимоотношения племен Северного Кавказа с кочевниками юго-восточной Европы в предскифскую эпоху (IX — первая половина VII в. до н. э.). — Армавир: б.и, 1999.
- Есаян С.А., Погребова М.Н. Скифские памятники Закавказья. — М.: Наука, 1985.
- Зенобий. Сокращение из [сборников] пословиц [Лукилла] Таррейского и Дидима, составленное в алфавитном порядке // Вестник древней истории. — 1948. — № 4. — С. 289—291.
- Иванчик А.И. Киммерийцы и скифы: Культурно-исторические и археологические проблемы археоло-

- гии восточноевропейских степей и Кавказа пред- и раннескифского времени. — М.: Палеограф, 2001.
- Иессен А.А. Из Исторического Прошлого Мильско-Карабахской Степи // Труды Азербайджанской Археологической Экспедиции, Т. II, 1956—1960 гг. М.; Л.: Наука. — 1965. — С. 11—36.
- Иессен А.А. К вопросу о памятниках VIII—VII вв. до н. э. на юге европейской части СССР // Советская археология. — 1953. — XVIII. — С. 49—110.
- Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Скифия VII—IV вв. до н. э. — К.: Наукова думка, 1983.
- Махортых С.В. Классификация бронзовых предскифских псалиев Восточной и Центральной Европы // Наукові праці історичного факультету Запорізького держ. університету. — 2004. — XVIII. — С. 300—321.
- Махортых С.В. Киммерийцы Северного Причерноморья. — К.: Шлях, 2005.
- Махортых С. Между Центральной Европой и Кавказом: Северное Причерноморье в начале I тыс. до н. э. // «Magyarország-Azerbajdzsán: a kultúrák párbeszéde». V Nemzetközi tudományos konferencia, Kivonatok (на венгерском яз.), Budapest, 2010. — С. 60—61.
- Махортых С.В. Конское снаряжение всадников Предкавказья и Украинской лесостепи в VII—VI вв. до н. э. // Всадники Великой Степи: традиции и инновации. Труды филиала Института археологии им. А.Х. Маргулана. — Астана, 2014. — Т. IV. — С. 174—187.
- Медведская И.Н. Конский убор Древнего Ирана: вопросы хронологии, происхождения и развития. // Российский археологический ежегодник — 2013. — № 3. — С. 412—441.
- Медведская И.Н. Сялк В и Хасанлу IV: вопросы хронологии. // В.И. Гуляев (ред.). Древности Евразии: от ранней бронзы до средневековья: Памяти в. С. Ольховского. — М.: ИА РАН. — 2005. — С. 10—126.
- Погребова М.Н. Закавказье и киммерийцы ассирийских текстов конца VIII в. до н. э. // А.В. Седов (ред.). Древние цивилизации Евразии. История и культура. — М.: Восточная литература, 2001. — С. 317—333.
- Полін С.В. Хронологія ранньоскіфських пам'яток // Археологія. — 1987. — 59. — С. 17—36.
- Рябкова Т.В. Курган 524 у с. Жаботин в системе памятников периода скифской архаики // Российский археологический ежегодник. — 2014. — № 4. — С. 372—432.
- Скорый С.А. Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи. — К., 2003.
- Таиров А.Д. Кочевники Урало-Казахстанских степей в VII—VI вв. до н. э. — Челябинск: Изд-во ЮУрГУ, 2007.
- Тереножкин А.И. Дата мингечаурских удил // Советская археология. — 1971. — № 4. — С. 71—84.
- Эрлих В.Р. У истоков раннескифского комплекса. — М., 1994.
- Эрлих В.Р. Узда Колхиды и Центральной Грузии античной эпохи: к проблеме выделения традиций // Р.М. Мунчаев (ред.). Археология и палеоантропология Евразийских степей и сопредельных территорий. — М.: Таус. — 2010. — С. 73—106.
- Яблонский Л.Т. Саки Южного Приаралья (археология и антропология могильников). — М.: ИА РАН, 1996.
- Boehmer R.M. Zur Datierung der Nekropole B von Tepe Sialk // Archaeologische Anzeiger. — 1965. — 80. — S. 802—822.
- Chochorowski J. Die Vekerzug-Kultur und ihre östlichen Beziehungen // B. Hänsel, J. Manichik. Das Karpatenbecken und die Osteuroäische Steppe: Nomadenbewegungen und Kulturaustausch in den vorchristlichen Metallzeiten (4000—500 v. Chr.). — München; Rahden / Westf. Südosteuropa-Gesellschaft und Leidorf, 1998. — S. 473—491.

- Chochorowski J. Ekspansja kimmeryjska na tereny Europy Środkowej. — Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 1993.
- De Schauensee M. Horse Gear from Hasanlu // Expedition: the Bulletin of the University Museum of the University of Pennsylvania. — 1989. — Vol. 31. — P. 37–52.
- De Schauensee M., Dyson R.H. Hasanlu Horse Trappings and Assyrian Reliefs // Essays on Near Eastern Art and Archaeology in Honor of Charles Kyrle Wilkinson. — New York: The Metropolitan Museum of Art, 1983. — P. 59–77.
- Dyson R.H. Problems of Protohistoric Iran as Seen from Hasanlu // Journal of Near Eastern Studies. — 1965. — XXIV, No. 3. — P. 193–217.
- Hauptmann H. Neue Funde eurasischer Steppennomaden in Kleinasien // R.M. von Boehmer, Hauptmann H. Beiträge zur Altertumskunde Kleasiens. — Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern, 1983. — S. 251–270.
- Kossack G. On the Origins of the Scytho-Iranian Animal Style // B. Hansel, A. F. Harding, (ed.). Towards Translating the Past. Georg Kossack — Selected Studies in Archaeology. Ten Essays written from the year 1974 to 1997. — Rahden: Verlag Marie Leidorf, 1998. — P. 39–96.
- Mahmudov F.R. Talış-Muğan zonasında 1967-ci il kəşfiyyat səfərinin hesabatı. — Azerb. SSR EA Tarix İnstitutu ÇTİB-nin arxivi. İnv № h–19, Bakı, 1967.
- Mahmudov F.R., Kəşəmənli H.P. Lənkəran yaxınlığındakı qədim qəbristan haqqında // Azərbaycan SSR EA xəbərləri. — 1974. — № 4. — S. 47–56.
- Moorey P.R.S. Catalogue of the Ancient Persian Bronzes in the Ashmolean Museum. — Oxford: Oxford University Press, 1971.
- Nagel V., Ştrommenger J. Qalakənd: Cənubi Qafqazın Kirovabad (Elizavetpol) ərazisində erkən dəmir dövrünün arxeoloji tapıntıları. — Bakı: Diplomat, 1999.
- Quliyev F. Azərbaycan kurqan qəbirlərində at dəfni. — Bakı: Elm, 2008.
- Sulimirski T. The Background of the Ziwiye Find and Its Significance in the Development of Scythian Art // Bulletin of the Institute of Archaeology. — 1978. — № 15. — P. 7–33.
- Yıldırım R. Urartu at gemleri // Belleten. Türk Tarih Kurumu. — 1987. — Sa. 200. — S. 441–467.

Надійшла 06.02.2017

З.Г. Гасанов¹

¹ Інститут археології та етнографії Національної академії наук Азербайджану, zaurmail@gmail.com

ВУДИЛА І ПСАЛІЇ РАНЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ, ЗНАЙДЕНІ В АЗЕРБАЙДЖАНІ

На основі наявних класифікацій вудил і псаліїв Північного Кавказу і Східної Європи, в роботі пропонується класифікація бронзових вудил із крученого стрижня і нескріплених псаліїв із трьома отворами з Азербайджану. Комплекси, з яких походять досліджувані вироби, датуються другою половиною VIII і VII ст. до н. е. Більшість вудил з окремими тридірковими псаліями з пам'яток Азербайджану походять з могильників, в яких було виявлено вироби скіфського типу або обряд яких має аналоги в Дніпровському Правобережному Лісостепу. Ці дані вказують на зв'язок розглянутих виробів з культурами кімерійців і скіфів.

К л ю ч о в і с л о в а: бронзові вудила, бронзові псалії, скіфи, кімерійці, Південний Кавказ, VIII і VII ст. до н. е.

Zaur H. Gasanov¹

¹ The Institute of Archaeology and Ethnography of the Azerbaijan National Academy of Sciences, zaurmail@gmail.com

EARLY IRON AGE HORSE-BITS AND CHEEK-PIECES FOUND IN AZERBAIJAN

Based on existing classifications of the horse-bits and cheek-pieces of the North Caucasus and Eastern Europe, the paper outlines a classification of bronze cheek-pieces made of a twisted core and non-bonding three-hole cheek-pieces from Azerbaijan. Burials where objects under the study originate from are dated back to the second half of the 8th and the 7th centuries BC. Most of the studied bits with non-bonding three-hole cheek-pieces of Azerbaijan come from the burial grounds where Scythian type objects were discovered or where a burial rite has analogies to those in the forest-steppe on the right bank of the Dnipro River. This data indicates the connection of the studied artefacts with the cultures of the Cimmerians and the Scythians.

K e y w o r d s: bronze horse-bits, bronze three-hole cheek-pieces, the Scythians, the Cimmerians, the South Caucasus, the 8th and the 7th centuries BC.

References

- Alekseev A.Yu. Khronografiia Evropeiskoi Skifii VII-IV vekov do n. e. St Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, 2003.
- Aslanov G.G. Shamkhorskii mogilnik. Baku: Jel'm, 1986.
- Aslanov G.M., Vaidov R.M., Ione G.I. Drevnii Mingechaur. Baku: Izd-vo AN Azerb, 1959.
- Boehmer R.M. Zur Datierung der Nekropole B von Tepe Sialk. *Archaeologische Anzeiger*. 1965, 80, pp. 802–822.
- Chochorowski J. Die Vekerzug-Kultur und ihre östlichen Beziehungen. In: B. Hansel, J. Manchik. Das Karpatenbecken und die Osteuroäische Steppe: Nomadenbewegungen und Kulturaustausch in den vorchristlichen Metallzeiten (4000–500 v. Chr.). München; Rahden. Westf: Südosteuropa-Gesellschaft und Leidorf, 1998. pp. 473–491.
- Chochorowski J. Ekspansja kimmeryjska na tereny Europy Środkowej. Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 1993.
- Daragan M.N. Nachalo rannego zheleznogo veka v Dneprovskoi pravoberezhnoi lesostepi. Kyiv: KNT, 2011.
- De Schauensee M. Horse Gear from Hasanlu. *Expedition: the Bulletin of the University Museum of the University of Pennsylvania*. 1989, vol. 31, pp. 37–52.

- De Schauensee M., Dyson R.H. Hasanlu Horse Trappings and Assyrian Reliefs. *Essays on Near Eastern Art and Archaeology in Honor of Charles Kyrle Wilkinson*. New York: The Metropolitan Museum of Art, 1983, pp. 59-77.
- Dudarev C.L. Vzaimootnosheniia plemen Severnogo Kavkaza s kochevnikami jugo-vostochnoi Evropy v predskifskuiu epokhu (IX - pervaiia polovina VII v. do n. e.). Armavir: b.i, 1999.
- Dyson R.H. Problems of Protohistoric Iran as Seen from Hasanlu. *Journal of Near Eastern Studies*. 1965, XXIV, no. 3, pp. 193-217.
- Dzhafarzade I.M. Elementy arkheologicheskoi kultury drevnei Mugani. *Azərbaycan SSR EA xəbərləri*. 1946, no. 9, pp. 16-25.
- Esaian S.A., Pogrebova M.N. Skifskie pamiatniki Zakavkazia. Moskva: Nauka, 1985.
- Galanina L.K. K probleme vzaimootnosheniia skifov s meotami (po dannym novykh raskopok Kelermesskogo kurgannogo mogilnika). *Sovetskaiia arheologiya*. 1985, no. 3, pp. 156-165.
- Gasanov Z.G. Pogrebalnyi obriad kak osnova vyivleniia sobstvenno skifskikh kurganov Azerbaidzhana. In: W. Blajer (red.). *Peregrinationes archaeologicae in Asia et Europa: Joanni Chochorowski dedicatae*. Kraków: Instytut Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego, Profil-Archeo, 2012, pp. 519-527.
- Guseinova M. Iz istorii Juzhnogo Kavkaza: Khodzhalı-kedabekskaiia kultura Azerbaidzhana (XVI-IX vv. do n. e.). Baku: Bizim kitab, 2011.
- Hauptmann H. Neue Funde eurasischer Steppennomaden in Kleinasien. In: *R.M. von Boehmer, Hauptmann H. Beiträge zur Altertumskunde Kleinasien*. Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern, 1983, pp. 251-270.
- Iessen A.A. K voprosu o pamiatnikakh VIII-VII vv. do n. e. na yuge evropeiskoi chasti SSSR. *Sovetskaiia arheologiya*. 1953, XVIII, pp. 49-110.
- Iessen A.A. Iz Istoricheskogo Proshlogo Milsko-Karabakhskoi Stepı. *Trudy Azerbaidzhanskoi Arkheologicheskoi Ekspeditsii*. 1956-1960 gg. Moskva; Leningrad: Nauka, 1965, vol. II, pp. 11-36.
- Ilinskaia V.A., Terenozhkin A.I. Skifiia VII-IV vv. do n. e. Kyiv: Naukova dumka, 1983.
- Ivanchik A.I. Kimmeriitsy i skify: Kulturno-istoricheskie i arkheologicheskie problemy arkheologii vostochnoevropeiskikh stepı i Kavkaza pred- i ranneskifskogo vremeni. Moskva: Paleograf, 2001.
- Kossack G. On the Origins of the Scytho-Iranian Animal Style. Towards Translating the Past. Georg Kossack - Selected Studies in Archaeology. Ten Essays written from the year 1974 to 1997. B. Hansel, A. F. Harding, (ed.). Rahden: Verlag Marie Leidorf, 1998, pp. 39-96.
- Mahmudov F.R. Talış-Muğan zonasında 1967-ci il kəşviyyat səfərinin hesabatı. *Azerb. SSR EA Tarix İnstitutu ÇTİB-nın arxivi*. Inv № h-19, Bakı, 1967.
- Mahmudov F.R., Kəsəmənli H.P. Lənkəran yaxınlığındakı qədim qəbristan haqqında. *Azərbaycan SSR EA xəbərləri*. 1974, no. 4, pp. 47-56.
- Makhortykh S.V. Klassifikatsiia bronzovykh predskifskikh psaliev Vostochnoi i Tsentralnoi Evropy. *Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnoho universitetu*. 2004, XVIII, pp. 300-321.
- Makhortykh S.V. Kimmeriitsy Severnogo Prichernomoria. Kyiv: Shliakh, 2005.
- Makhortykh S. Mezhdı Tsentralnoi Evropoi i Kavkazom: Severnoe Prichernomorie v nachale I tys. do n. e. «Magyarország-Azerbajdzsán: a kultúrák párbeszéde». *V Nemzetközi tudományos konferencia, Kivonatok*. Budapest, 2010, pp. 60-61.
- Makhortykh C.V. Konskoe snariazhenie vsadnikov Predkavkazia i Ukrainskoi lesostepi v VII-VI vv. do n. e. In: *Vsadniki Velikoi Stepı: traditsii i innovatsii. Trudy filiala Instituta arkheologii im. A.H. Margulana*. Astana: 2014, vol. IV, pp. 174-187.
- Medvedskaia I.N. Konskii ubor Drevnego Irana: voprosy khronologii, proishozhdeniia i razvitiia. *Rossiiskii arkheologicheskii yezhegodnik*. 2013, no. 3, pp. 412-441.
- Medvedskaia I.N. Sialk Bi Hasanlu IV: voprosy khronologii. In: *V.I. Guljaev (ed.). Drevnosti Evrazii: ot rannei bronzy do srednevekovia: Pamiati V.S. Olkhovskogo*. Moskva: IA RAN, 2005, pp. 10-126.
- Moorey P.R.S. Catalogue of the Ancient Persian Bronzes in the Ashmolean Museum. Oxford: Oxford University Press, 1971.
- Nagel V., Ştrommenger J. Qalakənd: Cənubi Qafqazın Kirovobad (Elizavetpol) ərazisində erkən dəmir dövrünün arxeoloji tapıntıları. Bakı: Diplomat, 1999.
- Pogrebova M.N. Zakavkazie i kimmeriitsy assiriiskikh tekstov kontsa VIII v. do n. e. A.V. Sedov (ed.). *Drevnie tsivilizatsii Evrazii. Istoriia i kultura*. Moskva: Vostochnaia literatura, 2001, pp. 317-333.
- Polin S.V. Khronolohiia rannioskifskiykh pamiatok. *Arkheolohiia*. 1987, no. 59, pp. 17-36.
- Quliyev F. Azərbaycan kurqan qəbirlərində at dəfni. Bakı: Elm, 2008.
- Riabkova T.V. Kurgan 524 u s. Zhabotin v sisteme pamiatnikov perioda skifskoi arkhaii. *Rossiiskii arkheologicheskii yezhegodnik*. 2014, no. 4, pp. 372-432.
- Skoryi S.A. Skify v Dneprovskoi Pravoberezhnoi Lesostepi. Kyiv, 2003.
- Sulimirski T. The Background of the Ziwiye Find and Its Significance in the Development of Scythian Art. *Bulletin of the Institute of Archaeology*. 1978, no. 15, pp. 7-33.
- Tairov A.D. Kochevniki Uralo-Kazakhstanskikh stepı v VII-VI vv. do n. e. Cheliabinsk: Izdatelstvo JuUrGU, 2007.
- Terenozhkin A.I. Data mingechaurskikh udil. *Sovetskaiia arheologiya*. 1971, no. 4, pp. 71-84.
- Yablonskii L.T. Saki Juzhnogo Priaralia (arkheologiya i antropologiya mogilnikov). Moskva: Institut arkheologii Rossiiskoi akademii nauk. 1996.
- Yerli V.R. U istokov ranneskifskogo kompleksa. Moskva, 1994.
- Yerli V.R. Uzda Kolkhidy i Tsentralnoi Gruzii antichnoi epokhi: k probleme vydeleniia traditsii. *Arkheologiya i paleoantropologiya Evraziiskikh stepı i sopredelnykh territorii*. R.M. Munchaev (ed.). Moskva: Taus, 2010, pp. 73-106.
- Yıldırım R. Urartu at gemleri. *Belleten. Türk Tarih Kurumu*. 1987, Sa. 200, pp. 441-467.
- Zenobii. Sokrashchenie iz [sbornikov] poslovits [Lukilla] Tarreiskogo i Didima, sostavlennoe v alfavitnom poriadke. *Vestnik drevnei istorii*, 1948, No. 4, pp. 289-291.

До історії стародавнього виробництва

УДК: 904.05 (477.64) "6383"

В.І. Зав'ялов, Н.М. Терехова *

ЩЕ РАЗ ПРО ЗАЛІЗОБРОБНЕ ВИРОБНИЦТВО НА КАМ'ЯНСЬКОМУ ГОРОДИЩІ ¹

Статтю присвячено залізобробному виробництву у найбільш яскравому центрі скіфського періоду Північної Євразії Кам'янському городищі. Зокрема подаються дані археометалогічних досліджень матеріалів пам'ятки, що дозволить зрозуміти процес формування ремесла у кочових народів.

К л ю ч о в і с л о в а: археометалогія, Кам'янське городище, скіфи, технологічна схема, залізобробне виробництво, витоки технологічних знань.

Кам'янське городище є однією з ключових пам'яток степових скіфів у період їх переходу до осілости. Хоч з часів першої фундаментальної публікації матеріалів пам'ятки Борисом Миколайовичем Граковим (Граков 1954) минуло понад шістдесят років, городище як і раніше викликає велику зацікавленість дослідників. Археологічні дослідження пам'ятки, проведені в останні роки (з 1987 по 2010 рр). Н.О. Гаврилюк підтвердили *«исключительную значимость Каменского городища для скифской истории и истории ранних кочевников вообще»* (Гаврилюк 2013, с. 99). Особливого значення Кам'янському городищу надають численні знахідки, пов'язані з чорною металургією. Знахідки залізної руди, залізних шлаків, шматків кричного заліза, фрагментів горнів з отворами для сопел, ковальського інструментарію (зубил, пробійни-

ків) напівфабрикатів та заготовок (Граков 1954, с. 115, 124), дозволили Б.М. Гракову дійти висновку про те, що *«Каменское городище явно было постоянным поселением оседлых мастеров-металлургов в этой стране скифов-кочевников»* (Граков 1954, с. 123).

Не всі дослідники згодні з інтерпретацією Б.М. Граковим пам'ятки як ремісничого центру. Так, наприклад, С.Я. Ольговський вважає Кам'янське городище не постійним, а сезонним городищем-торжищем і твердить, що у ньому повний металургійний цикл був відсутній (Ольговский 1987, с. 48—52). Дослідник заперечує існування на Кам'янському городищі металургійного виробництва і вважає, що джерелом сировини у вигляді готових криць для кузень були гірничо-металургійні центри Криворізького басейну (Ольговский 1987, с. 49). Що ж стосується залізообробки, то дослідник вважає (правда, без достатньої аргументації), що майстерні Кам'янського городища *«носили сезонный характер, где работали заезжие (бродячие) мастера....»* (Ольговский 2005, с. 180). Ми повинні зауважити, що виявлені на Кам'янському городищі численні **металургійні шлаки** ² (Граков 1954, с. 218) є прямим доказом існування на пам'ятці чорної металургії, яка в силу особливостей процесу потребує стаціонарного виробництва. Що ж стосується використання залізних руд Криворізького басейну, то приведені групою під керівництвом Б.А. Шрамка, дані спектрального аналізу цього не підтвердили, оскільки *«железо Каменского городища не содержит основных микро-*

* ЗАВ'ЯЛОВ Володимир Ігоревич — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Лабораторії природничих методів Інституту археології РАН (Москва).

ТЕРЕХОВА Наталія Миколаївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Лабораторії природничих методів Інституту археології РАН (Москва).

¹ Робота виконана за фінансової підтримки РФФД, проект № 16-06-00051.

© В.І. ЗАВ'ЯЛОВ, Н.М. ТЕРЕХОВА, 2017

² С.Я. Ольговський піддає сумніву висновок про те, що ці шлаки є металургійними, та припускає можливість того, що їх можна віднести до відходів ковальського виробництва. Пояснимо, що ковальський шлак являє собою або просто окалину, або дрібні краплеподібні фракції, які виникають в результаті проковки криць.

примесей, характерных для руд Криворожского бассейна», а сировиною, що використовували металурги могли слугувати «легко доступные и легко восстанавливаемые бурые железняки, которые часто встречаются в районе Каменского городища прямо на поверхности» (Шрамко и др. 1986, с. 166).

Однією з проблем в історії ранніх кочовиків є становлення ремесла, саме, залізо обробного. Розгляд зазначеної проблеми передбачає рішення низки задач, таких як визначення рівня розвитку технології, спрямування зв'язків у виробничій сфері.

Об'єктивним та надійним методом у цьому плані може бути метод археометалографії, сутністю якого є мікроскопічне дослідження структури металу готового виробу, що відображає операції, котрі проводились з металом. Базуючись на цьому можна достовірно реконструювати технологію виробництва конкретного артефакту. При узагальненні масових серій аналітичних даних конкретної пам'ятки або археологічної культури з'являється можливість говорити про виробничі традиції, припустимі інновації, витоки технологічних знань.

Низка робіт, присвячених залізобробному ремеслу в Скіфії, з використанням методу металографії здійснено Б.А. Шрамком разом з металознавцями Л.О. Солнцевим і Л.Д. Фомінін (Шрамко и др. 1963; 1971). На підставі аналітичної продукції з лісостепових та степових пам'яток, автори дійшли висновку про те, що скіфські майстри знали різноманітні способи обробки чорних металів, широко використовували цементацію (вуглецювання заліза) як готових виробів, так і заготовок з метою отримання якісної вуглецевої сталі. При виготовленні деяких виробів застосовувалася ковальське зварювання. На цьому фоні високорозвинутих технологій дивним виглядає висновок дослідників про те, що *«скифские кузнецы, очевидно, не применяли или применяли очень редко термическую обработку стали»*. Автори підкреслюють, що *«им не встретилось ни одного изделия, прошедшего закалку или какую-либо другую термическую обработку»*. Оцінюючи загальний рівень обробки заліза у лісостепових і степових племен, дослідники роблять висновок про те, що суттєвих розбіжностей у техніці залізобробки між цими регіонами не існувало (Шрамко и др. 1963, с. 55).

У 1986 р. група Б.А. Шрамка звернулася до матеріалів Кам'янського городища (Шрамко и др. 1986). Проведений аналіз 17 предметів (ножі, серпи, шила, зубильця, пробійники,

стамески, долота, предмети кінського спорядження, рибальські гачки, гвіздки, заготівки). На думку авторів, при виготовленні ковальських виробів ковалі Кам'янського городища в основному використовували сирцеву сталь яку отримують безпосередньо у сиродутному горні. Прийоми попередньої цементації не зафіксовані на жодному виробі. Використання термічної обробки також не зафіксовано. В цілому, автори дійшли висновку про те, що майстри Кам'янського городища використовували дуже прості ковальські прийоми. Потреби у високоякісних залізних знаряддях вдовольнялися за рахунок продукції ремісників античних міст і пам'яток лісостепової Скіфії. На їх думку, цим підтверджується висновок Б.М. Гракова про те, що ковальське виробництво на Кам'янському городищі не було достатньо диференційоване, одні й ті ж самі майстри займалися литвом бронзи та куванням заліза. Зіставлення отриманих результатів з технологічними даними про ковальське ремесло лісостепової Скіфії, дозволило Б.А. Шрамкові підкреслити певні розбіжності у технології виготовлення ковальської продукції, а саме, відсутність серед артефактів з Кам'янського городища виробів, виготовлених з використанням таких прийомів як цементація і термообробка, відомих у лісостепу (Шрамко и др. 1986, с. 167—168).

Не можна не помітити протиріч у положеннях, раніше висловлених Б.А. Шрамком про відсутність розбіжностей у ковальському ремеслі степової і лісостепової Скіфії (Шрамко и др. 1963) і висновками про існування таких розбіжностей, отриманих при аналізі матеріалів Кам'янського городища (Шрамко и др. 1986).

До матеріалів Кам'янського городища з розкопки Н.О. Гаврилюк звернувся Д.П. Недопако (Недопако 2005). Було досліджено 23 предмета (ножі, шила, булавки, напівфабрикати). Отримані дослідником результати явно відрізняються від даних групи Б.А. Шрамка. Так, Д.П. Недопакою виявлені і прийоми цементації, і прийоми термообробки (м'яке загартування і гартування із відпуском (Недопако 2005, с. 415—416).

Враховуючи розбіжності в інтерпретації аналітичних даних ш виключну важливість матеріалів крупного ремісничого центру скіфського світу, ми вирішили знову звернутися до матеріалів Кам'янського городища. Дякуючи люб'язності співробітників відділу археології ДІМ (м. Москва), пощастило відібрати колекцію з 39 предметів з розкопок Б.М. Гракова

Таблиця 1. Розподіл металографічно досліджених ковальських виробів за технологічними групами

Категорія	Технологія				Всього	З них термо- оброблених
	Технологічна група I		Технологічна група II			
	Із заліза	Із сирцевої сталі	Із цементованої сталі	Цементация		
Ножі	1	7/1	11/9	2/2	21	12
Серпи	2				2	
Шила	2	1			3	
Долота		1/1	1/1	1/1	3	3
Пробійник			1/1		1	1
Голки		1			1	
Невизначні предмети	3	5			8	
Всього	8	15/2	13/11	3/3	39	16

1949—1950 рр. Вироби походять з розкопу IX, культурний шар котрого датується Б.М. Граковим серединою IV—III ст. до н. е. (Граков 1954, с. 229). Колекція складається з наступних категорій предметів (табл.): ножі (21 екз.), серпи (2 екз.), шила (3 екз.), голки (1 екз.), долота (3 екз.), пробійник (1 екз.) невизначені фрагменти (8 екз.).

Перед тим як перейти до викладення конкретних результатів археометалографічного дослідження, необхідно надати деякі пояснення. Відомо, що у виробництві виробів з чорного металу застосовувалися як прості, так і складні технології. Базуючись на цьому ми виокремлюємо дві технологічні групи. Група I об'єднує прості технологічні прийоми, такі як ковка предметів безпосередньо із сировини, отриманої в ході металургійного процесу (залізо і сталь із сирцю), без будь-яких додаткових операцій з покращення механічних властивостей. В Групу II входять такі високотехнологічні для раннього залізного віку прийоми, як цементация (вуглецювання) готових виробів або заготовок (отримання цементованої сталі), різні види термічної обробки. Виокремлені групи відображають кваліфікацію майстрів, що передбачає існування ремісничої стратифікації. У підсумку співвідношення простих а складних технологій у матеріалах конкретної пам'ятки або археологічної культури дозволяють оцінити рівень розвитку виробництва.

Розглянемо з цих позицій отримані нами аналітичні дані (табл. 1). Група I представлена 22 артефактами. У цю групу входить залізний інвентар всіх категорій, навіть такий, котрий за своїми функціональними особливостями потребував покращення робочих якостей (ножі, серпи). Більшість знарядь групи I викувані із

сирцевої сталі (рис. 1). Слід зауважити, що ніж (ан. 11486) і оди із серпів (ан. 11458) дуже кородовані і не зберегли лезо, через що можна припускати більш складну схему їх виготовлення (наприклад, локальну цементацию). На виробках Групи I фіксуються порушення температурного режиму кування, що чітко відображається у структурі металу.

У Групі II (17 екз.) особливу увагу привертає значна частка виробів (13 екз.) викуваних з спеціально отриманої цементованої сталі, зафіксованої на знаряддях таких категорій як ножі (рис. 2, ан. 11463, 11459, 11493, 11498), долота, пробійники. Переважна більшість виробів з цементованої сталі були піддані термічній обробці (11 екз.). Використовувалися різноманітні види термообробки: гартування з самовідпуском, м'яке гартування та нормалізація (рис. 2, ан. 11478, 11480, 11490, 11492, 11494).

Прийом поверхневої цементации готового виробу зафіксований на трьох артефактах: двох ножах (рис. 2, ан. 11478) і долоті. В усіх трьох випадках заключною операцією була термообробка (ножі-гартування із самовідпуском, долото — різке гартування).

Ще один предмет — долото, хоч і був викуваний з сирцевої сталі, але його властивості були покращені м'яким гартуванням (структура сорбіту), що дає підставу віднести цей артефакт до технологічної групи II.

Таким чином, у дослідженій колекції спостерігається незначна перевага (56 %) виробів що відносяться до технологічної групи I. На жаль, більшість досліджених категорій виробів представлено поодинокими екземплярами. Для того ж, щоб адекватно оцінити рівень розвитку виробництва на пам'ятці, слід розглянути співвідношення розподілу груп, використовуючи зна-

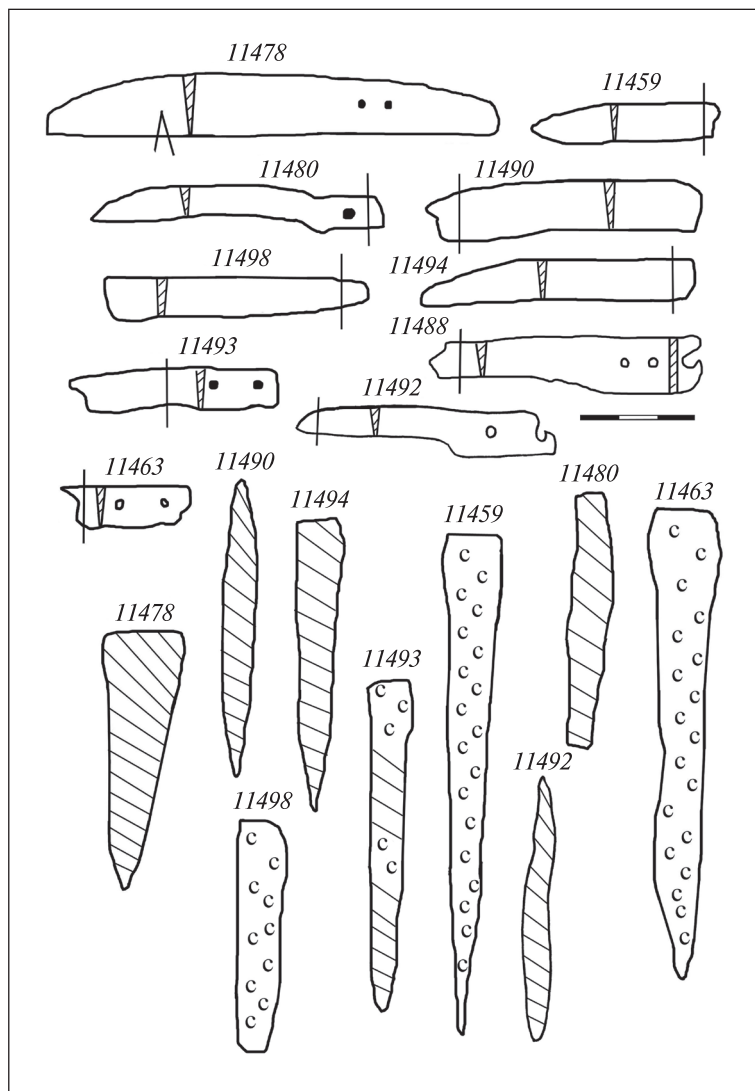

Рис. 1. Залізні ножі технологічної групи I з Кам'янського городища.
Умовні позначки: а — залізо; б — сирцова сталь; в — відманштетт;
г — цементована сталь; д — термообробка

чну серію предметів однієї категорії. У даному випадку це ножі. Всього у нашій вибірці ножі представлені 21 екземпляром. З них до Групи I відноситься 8 предметів, до Групи II — 13. Абсолютна більшість ножів Групи II (11 екз.) мають термообробку. Таким чином, на прикладі такої категорії як ножі, чітко фіксується використання переважно використання високотехнологічних прийомів у виготовленні знарядь праці.

Представлені результати входять у явне протиріччя з висновками котрі були отримані у 1980-х рр. групою Б.А. Шрамка, як по загальній оцінці ковальського виробництва на городищі так і у інтерпретації окремих технологічних операцій. Нагадаємо, що оцінюючи рівень ковальського ремесла на пам'ятці, дослідники базувались на відсутності у вивчених ними ковальських артефактів таких високотехнологічних прийомів

як цементация та термообробка. Виходячи з цього науковцями був зроблений висновок про те, що «кузнечное производство на Каменском городище ещё не было достаточно дифференцированным, и мастера универсалы, который занимались и литьём бронзы, и ковкой железа в некоторых случаях не обладали ещё достаточным знанием специально в области металлообработки железа» (Шрамко и др. 1986, с. 168).

Маємо зазначити, що особливості обробки чорних металів, що вимагають знання температурних режимів різних для різних видів сировини, трудомісткість деяких операцій, істотні енерго- і часові витрати на створення виробів, неможливість тиражування артефактів як в бронзолитарному виробництві і т. д. — все це виключає можливість суміщення двох цих виробництв. Не можна не згадати при цьому і про

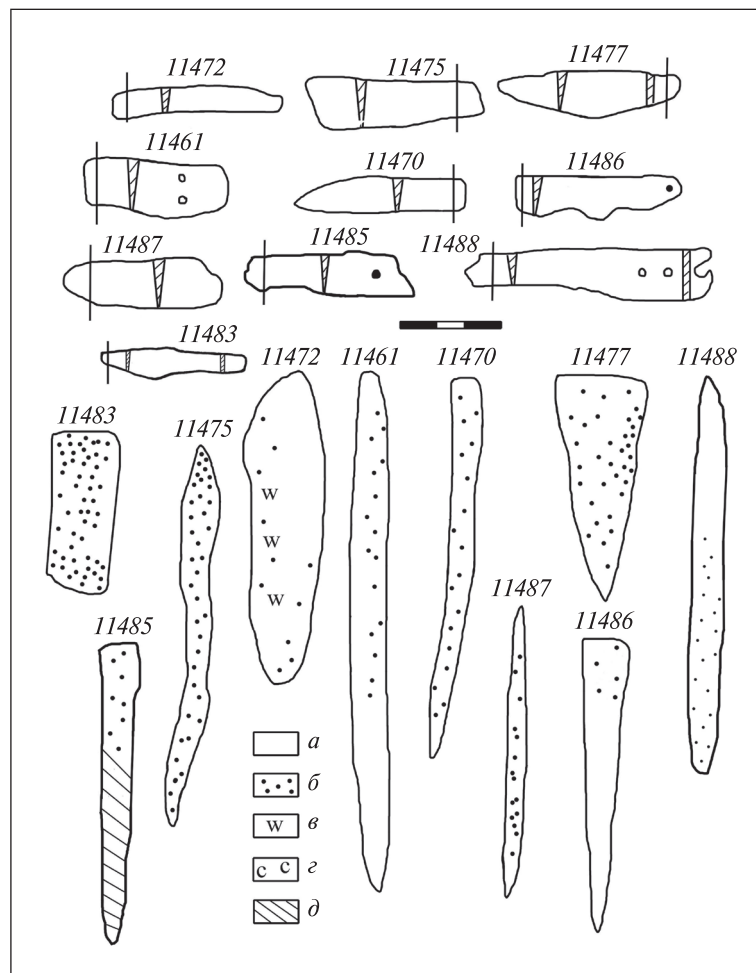

Рис. 2. Залізні ножі технологічної групи II з Кам'янського городища

технологічну специфіку бронзолivarної справи, яка також вимагає певних знань і досвіду.

Розбіжності з технологічними характеристиками, отриманими групою Б.А. Шрамка, можливо пояснюються різним представництвом, як кількісним (17 предметів у Б.А. Шрамка і 39, досліджених нами), так і якісним досліджених колекцій. Зокрема, в колекції Б.А. Шрамка така технологічно інформативна категорія як ножі представлена всього чотирма екземплярами.

Одним з принципових є висновок групи Б.А. Шрамка про відсутність серед досліджених ними предметів виробів, підданих термічній обробці. На цьому хотілося б зупинитися докладніше. Справа в тому, що впровадження в ковальську практику прийомів термообробки знаменує собою певний рівень розвитку чорної металообробки. А це дозволяє судити про ступінь розвиненості місцевого ковальського ремесла.

Звернемо увагу, що в матеріалах, досліджених групою Б.А. Шрамка, присутні предмети (ніж і зубильце), в металі яких була зафіксова-

на така структура як сорбітоподібний (сфероїдований) перліт — структура нормалізованої сталі (Шрамко и др. 1986, с. 162—163), тобто сталі, підданій обробці певного виду термообробки (нормалізації).

Однак дослідники вважали, що в даному випадку «нормалізацію нельзя считать специальной термической обработкой, так как она происходила естественно при остывании изделий на воздухе послековки» (Шрамко и др. 1963, с. 55). З цим положенням ніяк не можна погодитися, оскільки структура сорбітоподібного перліту могла вийти тільки в результаті виконання низки послідовних операцій: **нагрівання** готового виробу до певної температури (понад 900 °C), **витримці** при цій температурі і тільки після цього охолодження на відкритому повітрі. Можна посперитися на авторитет польського історика металургії Й. Пяковського, який розглядає структуру сорбітоподібного (сфероїзованого) перліту, як структуру, яка утворюється в результаті термообробки. Це було продемонстровано ним саме на скіфському матеріалі (Piaskowski 1959).

Таким чином, навіть серед матеріалів, досліджених групою Б.А. Шрамка, присутні вироби, виготовлені з використанням термічної обробки.

Структуру сорбітоподібного перліту як структуру термообробленої сталі розглядає і Д.П. Недопако, який знайшов її в металі виробів з Кам'янського городища. Разом з цим він зафіксував і інші види термообробки — м'яке загартування і загартування з відпуском, а також використання прийомів цементації (Недопако 2005, с. 415—416).

Отже, підсумовуючи наявні на сьогодні аналітичні дані за матеріалами Кам'янського городища (табл. 2), ми маємо всі підстави стверджувати, що залізообробка на Кам'янському городищі представляла собою високорозвинене виробництво, засноване на високотехнологічних прийомах. Звертає на себе увагу висока частка виробів, виготовлених із спеціально отриманої високоякісної цементованої сталі. Природно виникає питання про витoki високорозвинених технологій в культурі кочовиків, які не мали досвіду роботи з чорним металом.

Таблиця 2. Зведена таблиця залізних виробів Кам'янського городища, досліджених металогіфічно

Категорія	Дослідники			Всього
	Б.А. Шрамко	Д.П. Недопако	І.Н. Терехова	
Ножі	4	6	21	31
Серпи	1		2	3
Долота	1		3	4
Зубила	1			1
Пробійники	1		1	2
Стамески	1			1
Шила	2	10	3	15
Псалій	1			1
Кільце від вудил	1			1
Голки			1	1
Риболовні гачки	2			2
Цвяхи	1	1		2
Шпилька	1	2		3
Підвіска		1		1
Заготовка	1			1
Невизначені фрагменти		3	8	11
Всього	18	23	39	80

У зв'язку з цим слід звернути увагу на матеріали лісостеповій Скіфії, зокрема, на таку пам'ятку як Більське городище, що входить в Ворсклинську групу пам'яток. На думку Ірини Борисівни Шрамко, тут у виробництві ковальських виробів термообробка і цементация використовувалися вже в VI ст. до н. е. (Шрамко І.Б. 1994). Є дані про те, що Ворсклинський центр почав формуватися в умовах тісних зв'язків з Кавказом, причому, не тільки на основі торгового обміну, але і за рахунок просування частини населення з областей Північного Кавказу і Прикубання на північ в лісостеп (Шрамко І.Б. 1994, с. 43).

Є всі підстави вважати, що саме Північний Кавказ став джерелом знань про високотехнологічні для раннього залізного віку прийоми обробки чорного металу, оскільки тут ці прийоми були поширені вже в VIII ст. до н. е. (Вознесенська 1975). Відомо, що скіфи широко користувалися послугами північнокавказьких ковалів. Як приклад можна привести ковальські вироби з Ульських курганів (Терехова 2015, с. 82).

Поки неможливо однозначно відповісти на питання чи були ковалі Кам'янського городища вихідцями з лісостепових центрів, або безпосередньо з Північного Кавказу. Однак немає сумніву в тому, що джерелом поширення в Скіфії таких інноваційних технологічних прийомів як цементация і термообробка є саме кавказькі центри залізообробки.

Важко погодитися з припущенням, висловленим Б.А. Шрамком, про можливість появи на пам'ятці високотехнологічних виробів в якості імпорту (Шрамко і др. 1986, с. 168), дуже високий в матеріалах Кам'янського городища відсоток предметів, що відносяться до технологічної групи II. Наприклад, серед ножів такі вироби складають 65 %. Неможливо уявити, що в постійно діючому залізообробному центрі значну частину продукції становили імпортні вироби. Крім того, серед артефактів, виготовлених з такої цінної сировини, як цементована сталь, є предмети (риболовні гачки, цвяхи і т. п.), для виготовлення яких цілком могло піти звичайне залізо. Малоімовірно, що подібні вироби були предметом імпорту, тоді як місцеві майстри цілком могли викувати їх із залишків сировинного матеріалу. На наш погляд, є всі підстави вважати, що високоякісні вироби з чорного металу на Кам'янському городищі виготовлялися на місці.

Отже, тримані нами аналітичні дані за матеріалами Кам'янського городища значно

розширили уявлення про ковальське ремесло одного з ключових виробничих центрів Скіфії. Встановлено, що ковальське ремесло з'являється тут у вже сформованому вигляді на високотехнологічному рівні. Це передбачає присутність на городище носіїв цих знань, а технологічні особливості ковальської продукції вказують на витоки виробничих традицій.

- Вознесенская Г.А.* Технология производства железных предметов Тлийского могильника // Очерки технологии древнейших производств. — М.: Наука, 1975. — С. 76—116.
- Гаврилюк Н.А.* Экономика степной Скифии VI—III вв. до н. э. — К.: Видавець Олег Філюк, 2013.
- Граков Б.Н.* Каменское городище на Днепре. — 1954 (Материалы и исследования по археологии СССР. — 36).
- Ильинская В.А., Тереножкин А.И.* Скифия VII—IV вв. до н. э. К.: Наукова Думка, 1983.
- Недопако Д.П.* Технологічні дослідження залізних виробів зі скіфського Кам'янського городища // Археологічні дослідження в Україні 2003—2004 рр. Запоріжжя: Дике Поле, 2005. — С. 412—416.
- Ольговский С.Я.* Социально-экономическая роль Каменского городища // Скифы Северного Причерноморья. — К., 1987.

Ольговский С.Я. Скифо-античная металлообработка архаического времени. — К.: Укрпрессполиграфэкспо, 2005.

Терехова Н.Н. Железные изделия из Ульских курганов в контексте кузнечного ремесла скифской эпохи // А.И. Иванчик, А.М. Лесков. Ульские курганы. Культово-погребальный комплекс скифского времени на Северном Кавказе. — М.; Берлин; Бордо: Палеограф, 2015. — С. 77—86.

Шрамко Б.А., Солнцев Л.А., Фомин Л.Д. Техника обработки железа в лесостепной и степной Скифии // Советская археология. — 1963. — № 4. — С. 36—57.

Шрамко Б.А., Фомин Л.Д., Солнцев Л.А. Новые исследования техники обработки железа в Скифии // Советская археология. — 1971. — № 4. — С. 140—153.

Шрамко Б.А., Солнцев Л.А., Фомин Л.Д. К вопросу о железообрабатывающем ремесле в степной Скифии // Советская археология. — 1986. — № 2. — С. 156—169.

Шрамко И. Б. Развитие кузнечного ремесла у племени басейнов Ворсклы и Псла в скифскую эпоху // Древности 1994. Харьковский историко-археологический ежегодник. — Харьков: АО «Бизнес Информ», 1994. — С. 43—57.

Piaskowski J. Technologia wyrobów żelaznych u dawnych Scytów // Przegląd techniczny. R. 18. Maj. — 1959. — S. 26—27.

Надійшла 21.08.2017

В.И. Завьялов¹, Н.Н. Терехова²

¹ Доктор исторических наук, ведущий научный сотрудник Лаборатории естественнонаучных методов Института археологии РАН

² Кандидат исторических наук, старший научный сотрудник Лаборатории естественнонаучных методов Института археологии РАН

ЕЩЕ РАЗ О ЖЕЛЕЗООБРАБАТЫВАЮЩЕМ ПРОИЗВОДСТВЕ НА КАМЕНСКОГО ГОРОДИЩА

Особое значение в истории развития железообрабатывающего производства Северной Евразии занимает скифский период. Именно в это время железо начинает входить в повседневный быт местного населения. В контексте общей истории развития железообрабатывающего ремесла существенную роль сыграл переход кочевое степного населения к оседлости. Наиболее ярким центром этого периода в степной Скифии является Каменское городище. Археометаллографические исследования материалов памятника позволяют понять процесс формирования ремесла у кочевых народов в период перехода к оседлому образу жизни. Приведенные данные свидетельствуют, что ключевую роль при этом играют контакты номадов с носителями технологических знаний.

К л ю ч е в ы е с л о в а: археометаллография, Каменское городище, скифы, технологическая схема, железообрабатывающее производство, истоки технологических знаний.

Vladimir I. Zavialov¹, Natalia N. Terekhova²

¹ DSc., leading research fellow of the Natural Scientific Methods Laboratory in the Institute of Archaeology, Russian Academy of Sciences

² PhD, senior research fellow of the Natural Scientific Methods Laboratory in the Institute of Archaeology, Russian Academy of Sciences

ONCE AGAIN ON IRON-WORKING PRODUCTION AT KAMIANKA HILL-FORT

The Scythian period has a special significance in history of iron-working production development in Northern Eurasia. At that very time, iron becomes usual in everyday life of the local population. At a context of general history of iron-working craft development, the steppe nomadic population's transfer to a settled life played a significant role. Kamianka hill-fort is the most prominent centre of this period in the Steppe Scythia. Archaeometallographic investigation of the materials from the site allow the authors to understand the process of this craft's development by the nomadic peoples in the period of their

transfer to the settled way of life. The data presented testifies that the nomads' contacts with the bearers of technological knowledges played a key role in this process.

Key words: archaeometallography, Kamianka hill-fort, the Scythians, technological scheme, iron-working production, origins of technological knowledge.

References

- Gavryliuk N.A. *Ekonomika stepnoi Skifii VI-III vv. do n. e.* Kyiv: Vydavets Oleh Filiuk, 2013.
- Grakov B.N. Kamenskoe gorodishche na Dnepre. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 1954, iss. 36.
- Ilinskaia V.A., Terenozhkin A.I. *Skifiia VII-IV vv. do n. e.* Kyiv: Naukova Dumka, 1983.
- Nedopako D.P. Tekhnolohichni doslidzhennia zaliznykh vyrobiv zi skifskoho Kamianskoho horodyshcha. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2003-2004 rr.* Zaporizhzhia: Dyke Pole, 2005, pp. 412-416.
- Olgovskii S.Ya. Sotsialno-ekonomicheskaia rol Kamenskogo gorodishcha. *Skify Severnogo Prichernomoria*. Kyiv, 1987.
- Olgovskii S.Ya. Skifo-antichnaia metalloobrabotka arkhaiskogo vremeni. Kyiv: Ukrpresspolihrafekspo, 2005.
- Piaskowski J. Technologia wyrobów żelaznych u dawnych Scytów. *Przegląd techniczny*. R. 18. Maj 1959, s. 26-27.
- Shramko B.A., Solntsev L.A., Fomin L.D. Tekhnika obrabotki zheleza v lesostepnoi i stepnoi Skifii. *Sovetskaia arkheologiia*, 1963, no. 4, pp. 36-57.
- Shramko B.A., Fomin L.D., Solntsev L.A. Novye issledovaniia tekhniki obrabotki zheleza v Skifii. *Sovetskaia arkheologiia*, 1971, no. 4, pp. 140-153.
- Shramko B.A., Solntsev L.A., Fomin L.D. K voprosu o zhelezoobrabatyvaiushchem remesle v stepnoi Skifii. *Sovetskaia arkheologiia*, 1986, no. 2, pp. 156-169.
- Shramko I.B. Razvitie kuznechnogo remesla u plemeni basseinov Vorskly i Psla v skifskuiu epokhu. *Drevnosti 1994. Kharkovskii istoriko-arkheologicheskii yezhegodnik*. Kharkiv: AO «Biznes Inform», 1994, pp. 43-57.
- Terekhova N.N. Zheleznyie izdeliia iz Ul'skikh kurganov v kontekste kuznechnogo remesla skifskoi epokhi. In: A.I. Ivanchyk, A.M. Leskov. *Ul'skie kurgany*. Kultovo-pogrebalnyi kompleks skifskogo vremeni na Severnom Kavkaze. Moskva; Berlin; Bordo: Paleograf, 2015, pp. 77-86.
- Voznesenskaia H.A. Tekhnologiia proizvodstva zheleznykh predmetov Tliiskogo mogilnika. *Ocherki tekhnologii drevneishykh proizvodstv*. Moskva: Nauka, 1975, pp. 76-116.

Ю.О. Пуголовок *

КОВАЛЬСЬКА МАЙСТЕРНЯ XIII—XIV ст. В ПОВОРСКІ

Публікуються залишки виробничої споруди з Глинського археологічного комплексу. Виявлені знахідки доповнюють джерельну базу з вивчення ковальського ремесла у післямонгольський час на території Дніпровського Лівобережжя.

К л ю ч о в і с л о в а: середньовіччя, середина XIII—XIV ст., Дніпровське Лівобережжя, Глинський археологічний комплекс, кузня, залізні вироби.

Питання історичного розвитку південноруських земель після монгольського завоювання належить до числа пріоритетних напрямків історичних та археологічних досліджень в Україні. Відомо, що території колишніх руських князівств переживали, з одного боку, наслідки ординського завоювання, а з іншого — експансію Литви. Ці фактори суттєво впливали на політичну ситуацію, а також на матеріальну культуру населення.

Не дивлячись на успіхи українських науковців у вивченні політичної історії цього часу (Напр.: Шабульдо 1987; Толочко, Толочко 1998; Русина 1998), дослідження матеріальної культури таких пам'яток досі залишається на початковому рівні. Певні результати є у вивченні адміністративно-територіальних одиниць, міських центрів та окремих категорій речових знахідок середини XIII—XV ст. (Беляєва 1982; Виноградская 1990; Беляєва, Кубишев 1995; Івакін 1996; 2003; Супруненко, Приймак, Мироненко 2004; Капустін 2010; Черкас 2011; Оногда 2012). У той же час, лишається актуальним комплексне вивчення історико-культурного розвитку окремих мікрорегіонів, особливо на східних чи південно-східних кордонах Київської землі, до якої входили території колишнього Переяславського князівства (Капустін 2010, с. 51). Особливо перспективним для дослідження є Дніпровське лісосте-

пове Лівобережжя, в тому числі й землі, розташовані за течією р. Ворскла, які на XIV ст. стали своєрідною прикордонною територією між Руссю та Ордою (Супруненко, Приймак, Мироненко 2004, с. 76).

Незважаючи на кризові явища, спричинені військовою експансією монголів, давньоруські «гради» продовжували своє існування, консолідуючи навколо себе економічне й політичне життя в регіоні, хоча їх кількість зменшилась (Супруненко, Приймак, Мироненко 2004, с. 72—73). У зв'язку з цим, особливої уваги заслуговують матеріали, що характеризують ремесла, зокрема ті, що були пов'язані з обробкою заліза (Козубовський 2012, с. 106). Варто наголосити, що як галузі ремесла в конкретних територіально-часових межах, вони є найважливішим показником не тільки тенденцій змін у господарському комплексі стародавнього суспільства, а й динаміки розвитку всього соціального організму в цілому, особливо якщо мова йде про території віддалені від тогочасних політичних центрів. У господарстві периферійних населених пунктів, що пережили наслідки приходу монголів на Русь, провідне місце почало займати землеробство. Діяльність ремісників у цих умовах була спрямованою, перш за все, на задоволення потреб внутрішнього ринку, і основна увага приділялася гончарству та обробці заліза. Дослідження ремісничих осередків окремих пам'яток дозволить простежити і суттєво доповнити загальну картину суспільних процесів на окремо взятій території, особливо у випадку низької інформативності письмових джерел.

Одним із таких пунктів у Поворсклі, що продовжив своє існування у післямонгольський час, є Глинський археологічний комплекс. Він розташований в межах с. Глинське Зінківського р-ну Полтавської обл. на мисоподібних останцях правого корінного берега р. Ворскла в уроч. Городище, Кріпость, Панський Яр, Тарасівка, Леваднюкова гора, займаючи площу понад 14 га. До його складу входять Велике

* ПУГОЛОВОК Юрій Олександрович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту керамології, відділення Інституту народознавства НАН України, старший науковий співробітник Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішні.

Рис. 1. Глинський археологічний комплекс. План

і Мале городища, укріплений посад, селища, а також курганний могильник (рис. 1).

Перші відомості про пам'ятки в с. Глинське наведені у праці В.Г. Ляскоронського (Ляскоронский 1907, с. 180—182, рис. 36). У різні часи пам'ятку оглядали І.І. Ляпушкін (Ляпушкин 1947, с. 129—132), М.П. Кучера, О.В. Сухобоков (Кучера, Сухобоков 1971, с. 14—15). Протягом 1997—1999 рр. тут було проведено незначні дослідження експедиції під керівництвом О.Б. Супруненка (Золотницька, Супруненко 1999, с. 188). Починаючи з 2011 р. відбувається систематичне і планомірне вивчення пам'ятки, результати якого вже частково введені до наукового обігу (Див. дет.: Пуголовок та ін. 2015, с. 109—110).

З числа досліджених об'єктів особливу увагу привертають залишки ковальської майстерні, відкритої у 2015 р., частково знищеної кар'єром. Форма об'єкта наближена до прямокутника з округлими кутами. Розміри збереженої заглибленої частини: $2,8 \times 3,6$ м, глибина долівки $0,5\text{—}0,7$ м від рівня впуску. Верхня частина котловану та ділянка навколо були перекриті шаром землі, насиченої попелом та вуглинями. Котлован орієнтований стінами за сторонами світу (рис. 2). По середині північної та південної стін виявлено стовпові ямки діаметром $0,4$ м та глибиною $0,30\text{—}0,35$ м. У центральній частині приміщення, навпроти теплотехнічного пристрою, розташована яма, розмірами $0,5 \times 0,8$ м і глибиною $0,4$ см

від рівня долівки. Імовірно, це сліди влаштування дерев'яної підставки для ковадла. Знахідки з неї представлені незначною кількістю уламків гончарної кераміки та виробів з металу: ухналями, їх заготовками, риболовним гачком (рис. 3, 7).

Практично по середині східної стіни котловану виявлено залишки зруйнованої теплотехнічної споруди, що була влаштована на материковому останці, шириною, $0,6$ м та довжиною $0,8$ м (висота останця $0,4\text{—}0,5$ м). Особливістю влаштування цього пристрою було те, що його черинь викладено уламками цегли (від $3,0 \times 3,0 \times 3,9$ см до $13,7 \times 13 \times 5,0$ см) і обмазано глиною. Форма цегли, у формувальній масі якої присутні домішки вапна, тяжіє до прямокутника, окремі вироби мають увігнуті краї, у деяких випадках по краях є руст. Колір оранжевий, в одному випадку сірий. На поверхні деяких виробів збережені сліди від пальців майстра. Окремі екземпляри мають зашлаковану поверхню від дії високих температур (рис. 4, 1—7). На дні котловану, поруч із північно-східним кутом, виявлено череп молоді жінки. Мабуть, з ним

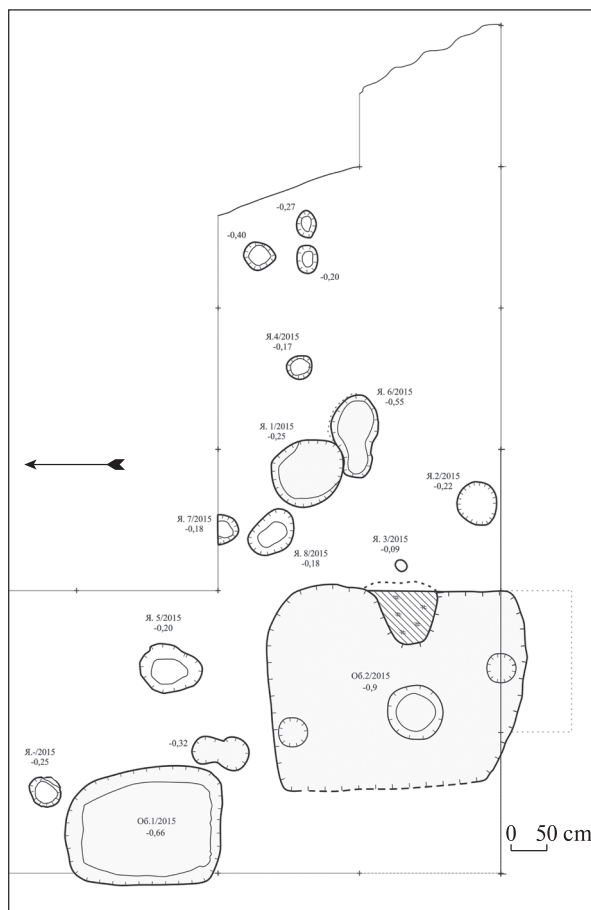

Рис. 2. Глинський археологічний комплекс, учор. Леваднюкова гора. План розкопу 2015 р. по материкову

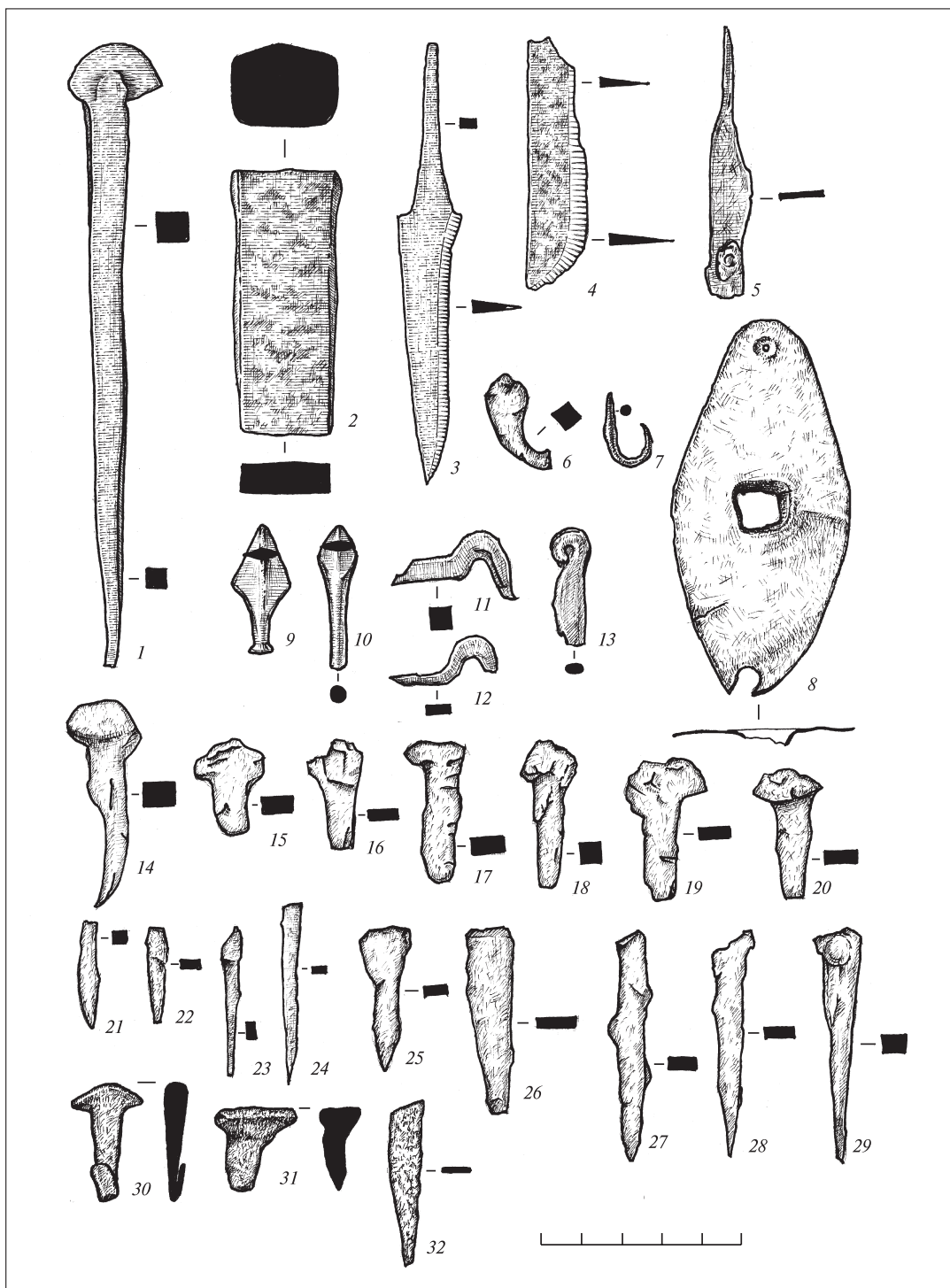

Рис. 3. Об'єкт 2. Знахідки. Вироби з чорного та кольорового металу: 1–7, 9–32 — залізо; 8 — мідний сплав

варто пов'язувати знайдені поруч дротяні серезки та намистину.

Заповнення котловану споруди характеризувалося високою концентрацією попелу, вуглин, залізної окалини, шлаків та криці. Для більш повного дослідження вмісту заповнення та підвищення інформативності археологічних матеріалів з об'єкту було застосовано флотацію

та промивку, які дали значну кількість додаткової інформації. У верхній частині заповнення виявлено кераміку роменської культури та фрагменти давньоруського посуду другої половини XII — початку XIII ст., невелику кількість обмазки та шлаку.

Із нижньої частини заповнення походить виключно посуд давньоруського часу: другої поло-

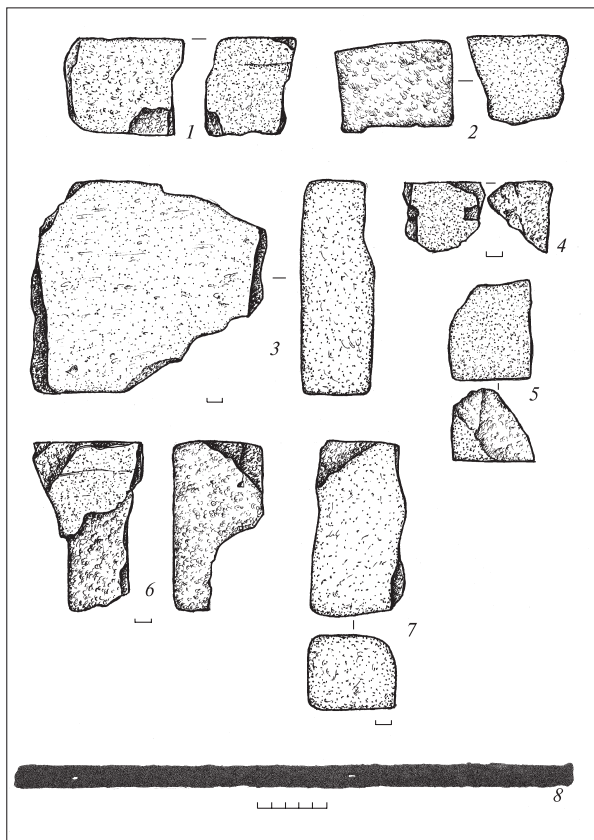

Рис. 4. Об'єкт 2. Знахідки: 1–7 — цегла; 8 — окуптя транспортного засобу (?). 1–7 — глина; 8 — залізо

вини XII — початку XIII ст. та другої половини XIII—XIV ст. Також тут знайдено фрагмент посудини спеціального призначення, виготовленої на гончарному крузі. Це виріб з невисоким бортиком, край якого косо зрізаний до середини. На бічній стінці, між денцем та придонною частиною розташовано отвір — злив. У невеликій кількості тут виявлено також фрагменти столового посуду жовтогарячого кольору з домішками слюди у формувальній масі, що може свідчити про його місцеве виробництво. В цілому кількість кераміки, знайденої в об'єкті, є незначною у порівнянні з іншими сусідніми спорудами. Саме у нижньому шарі виявлено більшість знахідок із чорного металу. Вони концентрувалися поруч із теплотехнічним пристроєм, і мали сліди повторної дії вогню.

Серед знахідок виявилися зовсім відсутніми знаряддя праці коваля. Спеціальні інструменти, зафіксовані у споруді, імовірно є продукцією цієї ж майстерні. До них, зокрема, належить виріб із загостреним краєм та округлим наверх, квадратний у перетині (рис. 3, 1), що може бути інтерпретований як пробосць. До інструментів належить також невелике ювелірне чи слюсарне ковадло у вигляді усіче-

ної трапеції (рис. 3, 2). Знахідки подібних виробів широко відомі на пам'ятках доби Русі (Колчин 1953, с. 57).

Універсальні інструменти представлені ножами, двома готовими виробами (рис. 3, 3, 4) та одним фрагментом заготовки (рис. 3, 5). За формою вони цілком подібні до ножів давньоруського часу (Колчин 1953, с. 73) і мають аналогії з числа синхронних пам'яток (Капустін 2013, с. 100, рис. 1). Спинки ножів прямі або скошені до вістря. Клинок у перетині трикутний. Обміри цілого екземпляру такі: загальна довжина виробу 11 см, довжина леза 6,7 см, ширина 1,3 см.

Побутовий інвентар представлений фрагментом дужки від циліндричного замка (рис. 3, 6). Знахідки подібних цілих виробів та їх запчастин також відомі в культурних шарах цього часу (Колчин 1959, с. 82; Петрашенко 2005, с. 83; Капустін 2013, с. 101).

Рибальські знаряддя серед знахідок представлені двома виробами. Перший являє собою невеликий, частково обламаний залізний гачок (рис. 3, 7), із загостреним загнутим кінцем без зубця. Подібні вироби відомі за результатами минулих досліджень на пам'ятці (Пуголов, Яниш, Горбаненко 2016, с. 342). До рибальських знарядь варто зарахувати також виріб з мідного сплаву (рис. 3, 8), який можна інтерпретувати як блешню (Чернецов, Куза, Кирьянова 1985, с. 241; Тарасов 2007).

Зброя та спорядження коня представлені невеликою групою речей. У першу чергу, це два черешкові вістря стріл. Один належить до розповсюдженого на Русі типу ромбоподібних наконечників з упором (рис. 3, 9), що датується в широких межах від XI до XIV ст. (Медведев 1959, тип 49). Його довжина 3,2 см, черешок обламаний. Другий наконечник, теж невеликих розмірів, має довжину пера 3,5 см, черешок обламаний (рис. 3, 10). Цей виріб подібний до стріл, знайдених на території Московського князівства. Вони характеризуються ромбоподібною формою, з розширенням у верхній третині пера, мають упор. Датуються в межах XIV—XV ст. (Двуреченский 2007, с. 283, рис. 7). До спорядження коня належать гачки, мабуть, від підпружних пряжок (рис. 3, 12—13), а також уламок дволанкових вудил (рис. 3, 11), широко розповсюджених у XII—XIII ст. (Кирпичников, Медведев 1985, с. 317—314, табл. 145; Петрашенко 2005, с. 90, рис. 46, 21—22). Окрім того, з цієї споруди походить значна кількість гвіздків-ухналів та їх заготовок (19 од.) (рис. 3, 14—32).

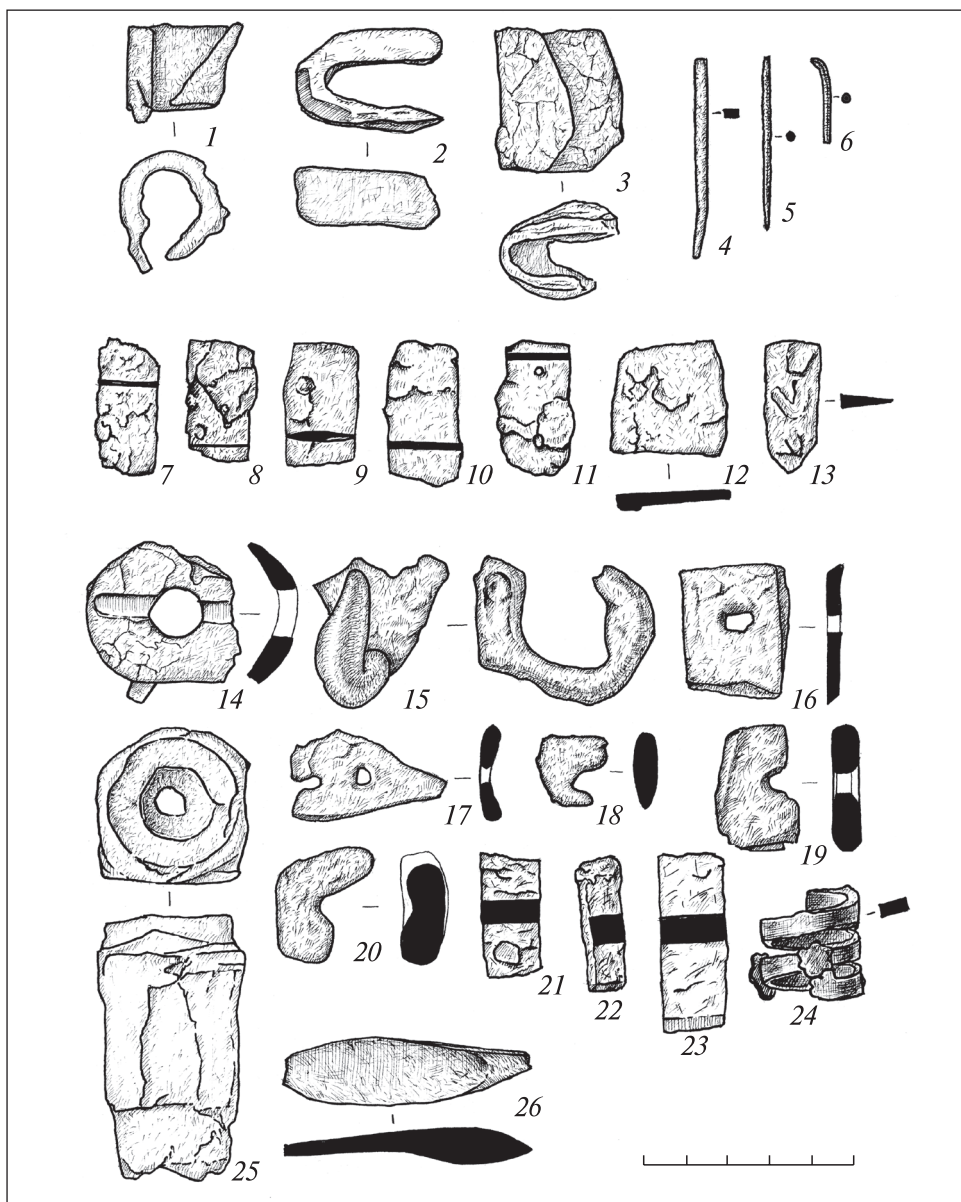

Рис. 5. Об'єкт 2. Знахідки. Вироби з чорного металу: 1–26 — залізо

Інші вироби із заліза представлені скобами (3 од.) (рис. 5, 1–3), стрижнями (3 од.) (рис. 5, 4–6), пластинами прямокутних обрисів (7 од.), на частині з яких є заклепки (рис. 5, 7–13), окуттям від транспортного засобу (?) (рис. 4, 8). Частина з них не піддається чіткій інтерпретації (рис. 5, 26). До таких належить виріб, циліндрична основа якого підсилена по периметру прямокутними пластинами, а один з країв обтяжений свинцем (рис. 5, 25). У незначній кількості звідси походять невеликі прямокутні залізні заготовки (рис. 5, 21–23) (3 од.), а також частина дроту (рис. 5, 24). З числа цих виробів привертають увагу цілі та фрагментовані шайби від заклепок (7 од.) (рис. 5, 14–20). Однак, у зв'язку з відсутністю самих заклепок, як, наприклад, на Гньоздовському (Мура-

шева, Ениосова, Фетисов 2007, с. 61, рис. 46) чи Шестовицькому комплексах (Коваленко, Моця, Сытый 2003, с. 77), пов'язувати їх із виготовленням човнів можна лише гіпотетично. У цілому, з цієї споруди походить 59 виробів різного призначення та більше 90 одиниць сировини та відходів виробництва, різноманітних розмірів та форм.

Додатковими аргументами на користь інтерпретації цього об'єкту як кузні стали дослідження деревного вугілля (Пуголовко та ін. 2016, с. 115–117)¹. Провідне місце серед порід дерев, виявлених на об'єкті, належало дубу, де-

¹ Антракологічні визначення проведенні кандидатом історичних наук, старшим науковим співробітником Інституту археології НАН України — М.С. Сергеевою.

ревину якого спеціально заготовляли для палива: твердим листяним породам притаманна висока теплотворність, вони довго горять, створюють багато жару, внаслідок чого у тепло-технічній споруді протягом тривалого часу зберігається висока і стабільна температура, що особливо важливо для виробничих процесів.

Таким чином, очевидно, що даний об'єкт належить до кола рідкісних виробничих комплексів післямонгольського часу, і безпосередньо був пов'язаний з обробкою металу в гарячому стані. На це вказують конструктивні особливості споруди, наявність робочого місця коваля, знахідки готової продукції, заготовок та відходів виробництва, а також аналіз деревного вугілля. Аналогічних комплексів на території Поворскля поки не виявлено, але про існування майстерень, пов'язаних з обробкою заліза, свідчать матеріали з Полтави. До них належить житлова споруда другої половини XIII—XIV ст. з набором інструментів для роботи із залізом (для ковальства або ж слюсарства) (Кулатова та ін. 1999, с. 57—58) та скупчення кричного заліза шлаків і печини в шарі післямонгольської доби (Супруненко, Пуголов 2015, с. 87).

Спеціалізація майстерні з Глинського археологічного комплексу встановлюється вкрай гіпотетично. Справа в тому, що серед знахідок відсутні вироби, призначені для сільського господарства. Відповідно до матеріалів передмонгольського часу, цей факт наводить на думку, що це було робоче місце універсального коваля, майстерні яких добре відомі з міст і замків Київської Русі та Великого князівства Литовського (Колчин 1953, с. 195; Боньковська 1991, с. 22). Спираючись на матеріали домонгольського часу та литовсько-польської доби, варто навести ряд фактів, що вказують на існування на території Глинського археологічного комплексу в другій половині XIII—XIV ст. поселення міського типу. В першу чергу, до такої думки схиляє сам факт існування кузні. Адже для її функціонування необхідним було безперервне забезпечення сировиною, яка на думку Б.О. Колчина, надходила із сільської місцевості (Колчин 1953, с. 200). По-друге, асортимент виробів відзначається великою кількістю цвяхів для підков, деталями заклепок та іншими виробами, які не асоціюються зі зброєю праці землеробів. У той же час це і не зброя майстерня, специфічна номенклатура виробів якої відома за матеріалами літописного Гомія (Макушников 1993, с. 124—127). Таким чином, кузня з Глинського археологічного

комплексу, ймовірно, була спрямована на забезпечення потреб мешканців цього населеного пункту у підковуванні коней, виготовленні озброєння та зброї, рибальських знарядь, побутових речей, деталей транспорту, інструментів для ювелірів/слюсарів тощо.

З розширенням джерельної бази можна буде поставити питання про рівень товарності цього ремесла та характер ринкових відносин на території Поворскля у XIII—XIV ст. У цілому ж, доступність болотної руди на Дніпровському Лівобережжі сприяли швидкому відновленню і розвитку традицій добування металу і його обробки (Козубовський 2012, с. 106). Специфіка заселення в епоху розвинутого середньовіччя території південно-східних окраїн колишнього Переяславського князівства, складні міграційні та політичні процеси на цій території, що відбувалися в переломний для Русі час — XIII—XIV ст., безумовно, відбилися на всіх сторонах життя цього регіону, зокрема й на розвитку ремесла, що простежується за археологічними знахідками.

Беляева С.А. Южнорусские земли во второй половине XIII—XIV вв. (по материалам археологических исследований). — К.: Наукова думка, 1982.

Беляева С.О., Кубишев А.І. Поселення Дніпровського Лівобережжя X—XV ст. (за матеріалами поселень поблизу сіл Комарівка та Озаричі). — К.: Наукова думка, 1995.

Боньковська С.М. Ковальство на Україні (XIX—XX ст.). — К.: Наукова думка, 1991.

Виноградская В.В. Некоторые типы керамики Чернигово-Северской земли второй половины XIII—XIV вв. // Проблемы археологии Южной Руси. — К.: Наукова думка, 1990. — С. 96—99.

Двуреченский О.В. Наконечники стрел Московской Руси и Русского государства в XV—XVII вв. // Археология Подмосквья. — М., 2007. — Вып. 3. — С. 277—331.

Золотницька Т.М., Супруненко О.Б. Глинський курганный некрополь // Полтавський археологічний збірник — 1999. Збірка наукових статей до 1100-ліття м. Полтави за результатами археологічних досліджень. — Полтава: ВЦ «Археологія», 1999. — С. 188—211.

Івакін Г.Ю. Історичний розвиток Києва XIII—XVI ст. (історико-топографічні нариси). — К.: ІА НАНУ, 1996.

Івакін Г.Ю. Историческое развитие Южной Руси и Батыево нашествие // Русь в XIII веке: древности темного времени. — М.: Наука, 2003. — С. 59—65.

Капустін К.М. Київська земля в середині XIII—XV ст. // Археологія. — 2010. — № 3. — С. 47—54.

Капустін К.М. Асортимент залізних виробів середини XIII—XIV ст. з «Малого» Городського городища // Археологія. — 2013. — № 3. — С. 100—108.

Кирпичников А.Н., Медведев А.Ф. Вооружение // Древняя Русь. Город, замок, село. — М.: Наука, 1985. — С. 298—363 (Археология СССР).

Коваленко В., Моця А., Сытый Ю. Археологические исследования Шестовицкого комплекса в 1998—2002 гг. // Дружинні старожитності Центрально-Східної Єв-

- ропи VIII—X ст. — Чернігів: Сіверянська думка, 2003. — С. 51—83.
- Козубовський Г. Переяславська земля в XIV ст. // Історико-географічні дослідження в Україні. — 2012. — 12. — С. 96—109.
- Колчин Б.А. Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси (домонгольский период). — М., 1953 (Материалы и исследования по археологии СССР. — 32).
- Колчин Б.А. Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого // Материалы и исследования по археологии СССР. — 1959. — 65. — С. 7—120.
- Кулатова І.М., Мироненко К.М., Приймак В.В., Супруненко О.Б. Житлово-господарські комплекси X—XIV ст. з розкопок посаду літописної Лтави // Археологічний літопис Лівобережної України. — 1999. — № 1 (5). — С. 47—68.
- Кучера М.П., Сухобоков О.В. Звіт про роботу Лівобережного розвідзагону Інституту археології АН УРСР за 1971 р. // Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. — 1971/17а.
- Лясковський В.Г. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы по течению рр. Псла и Ворсклы // Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе, 1905 г. — М.: Тип. Г. Лисснера и Д. Собко, 1907. — Т. I. — С. 158—198.
- Ляпушкин И.И. Археологические памятники эпохи железа в бассейне среднего течения р. Ворсклы (г. Полтава—с. Бельск) // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. — 1947. — Вып. XVII. — С. 122—132.
- Макушинов О.А. Древнерусская оружейная мастерская из Гомия // Старожитності Південної Русі: Матеріали III історико-археологічного семінару «Чернігів і його округа в IX—XIII ст.». — Чернігів: Сіверянська думка, 1993. — С. 121—130.
- Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел) VIII—XIV вв. — М., 1966 (Свод археологических источников. — Вып. Е1-36).
- Мурашева В.В., Ениосова Н.В., Фетисов А.А. Кузнечно-ювелирная мастерская пойменной части Гнездовского поселения // Гнездово. Результаты комплексного исследования памятника. — СПб.: Альфарет, 2007. — С. 31—77.
- Оногда О.В. Кераміка Середньої Наддніпрянщини другої половини XIII—XV ст. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 2012.
- Петрашенко В.А. Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка). — К.: ІА НАНУ, 2005.
- Пуголов Ю.О., Горбаненко С.А., Сергеева М.С., Яніш Є.Ю. Палеоекологія околиць Глинського археологічного комплексу у XIII—XIV ст. // Археологія. — 2015. — № 4. — С. 109—128.
- Пуголов Ю.А., Яніш Є.Ю., Горбаненко С.А. Рыбная ловля у населения среднего течения Ворсклы в XIII—XIV вв. (по материалам Глинского археологического комплекса) // Археология восточноевропейской лесостепи. — Воронеж: ВГПУ, 2016. — С. 337—347.
- Пуголов Ю.О., Володарець-Урбанович Я.В., Горбаненко С.А., Сергеева М.С., Яніш Є.Ю. Міждисциплінарні дослідження Глинського археологічного комплексу в 2015 р. // Археологічні дослідження Більського городища в 2015 р. — К.; Котельва: ЦП НАНУ і УТО-ПІК, 2016. — С. 103—127.
- Русина О.В. Україна під татарами і Литвою. — К.: ВД «Альтернативи», 1998 (Україна крізь віки. — 6).
- Супруненко О.Б., Приймак В.В., Мироненко К.М. Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепоного Лівобережжя. — К.; Полтава: ВЦ «Археологія», 2004.
- Супруненко О.Б., Пуголов Ю.О. Дослідження літописної Лтави: Іванова гора. — К.: ЦП НАНУ і УТО-ПІК, 2015. — Ч. II.
- Тарасов И.И. К типологии средневековых рыболовных блесен // Новгород и Новгородская Земля. История и археология. Материалы научной конференции. — Великий Новгород, 2007. — Вып. 21. — С. 235—241.
- Толочко О.П., Толочко П.П. Київська Русь. — К.: ВД «Альтернативи», 1998 (Україна крізь віки. — 4).
- Шабильдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. — К.: Наукова думка, 1987.
- Черкас Б. Степовий щит Литви. Українське військо Гедиміновичів (XIV—XVI ст.): науково-популярне видання. — К.: Темпора, 2011.
- Чернецов А.В., Куза А.В., Кирьянова Н.А. Земледелие и промыслы // Древняя Русь. Город, замок, село. — М.: Наука, 1985. — С. 219—242 (Археология СССР).

Надійшла 26.04.2017

Ю.А. Пуголов¹

¹ Кандидат исторических наук, научный сотрудник Института керамологии, отделения Института народознания НАН Украины, старший научный сотрудник Национального музея-заповедника украинского гончарства в Опшине

КУЗНЕЧНАЯ МАСТЕРСКАЯ XIII—XIV вв. В ПОВОРСКЛЬЕ

В статье публикуются остатки производственного сооружения, обнаруженного во время раскопок на территории Глинского археологического комплекса. Объект интерпретируется как кузница XIII—XIV вв. На это указывают конструктивные особенности постройки, наличие теплотехнического сооружения, следы рабочего места мастера, а также находки готовой продукции, заготовок и отходов производства. Выводы о назначении объекта, полученные в результате раскопок, подтверждаются также анализом древесного угля. В целом, в комплексе выявлены около 60 разнообразных предметов и заготовок, а также около 90 единиц отходов производства. Особенности постройки, а также специфика находок указывают на рабочее место здесь универсального кузнеца. Исследованный комплекс расширяет и дополняет базу данных по изучению кузнечного ремесла в послемонгольское время на территории Днепровского Левобережья.

К л ю ч е в ы е с л о в а: средневековые, середина XIII—XIV вв., Днепровское Левобережье, Глинский археологический комплекс, кузница, изделия из железа.

13TH—14TH CENTURY FORGE SHOP IN VORSKLA RIVER REGION

The article presents the remains of production facilities discovered during excavations on the territory of Hlynske archaeological assemblage. The object is interpreted as the 13th—14th centuries smithy. This is indicated by the construction features of a structure, the heating facilities, traces of a craftsman's place, as well as findings of finished, half-finished, and waste products. The conclusions on the objects' function resulting from the excavations are also confirmed by the analysis of charcoal. On a whole, the assemblage contained about 60 different items and workpieces, as well as 90 units of production waste. Building features and findings' specificity indicate a workplace of a universal blacksmith. An assemblage studied extends and complements the database for the study the blacksmith in the post-Mongolian period on the Dnipro River left bank region.

Key words: the Middle Ages, middle of the 13th and the 14th centuries, the Dnipro River left bank region, Hlynske archaeological assemblage, forge, ironware.

References

- Beliaieva S.A. Yuzhnorusskii zemli vo vtoroi polovine XIII-XIV vv. (po materialam arkheologicheskikh issledovaniy). Kyiv: Naukova dumka, 1982.
- Beliaieva S.O., Kubyshev A.I. Poselennia Dniprovskoho Livoberezhzhia X-XV st. (za materialamy poselen poblyzu sil Komarivka ta Ozarychi). Kyiv: Naukova dumka, 1995.
- Bonkovska S.M. Kovalstvo na Ukraini (XIX-XX st.). Kyiv: Naukova dumka, 1991.
- Cherkas B. Stepovyi shchyt Lytvy. Ukrainske viisko Hedyminovychiv (XIV-XVI st.): naukovo-populiarne vydannia. Kyiv: Tempora, 2011.
- Chernetsov A.V., Kuza A.V., Kirianova N.A. Zemledelie i promysly. *Drevniaia Rus. Gorod, zamok, selo*. Moskva: Nauka, 1985, pp. 219-242 (Arkheologiiia SSSR).
- Dvurechenskii O.V. Nakonechniki strel Moskovskoi Rusi i Russkogo gosudarstva v XV-XVII vv. *Arkheologiiia Podmoskovia*. Moskva, 2007, iss. 3, pp. 277-331.
- Ivakin H.Yu. Istorychnyi rozvytok Kyieva XIII-XVI st. (istoryko-topohrafichni narysy). Kyiv: IA NANU, 1996.
- Ivakin G.Yu. Istoricheskoe razvitiie Yuzhnoi Rusi i Batyievo nashestvie. *Rus v XIII veke: drevnosti temnogo vremeni*. Moskva: Nauka, 2003, pp. 59-65.
- Kapustin K.M. Kyivska zemlia v seredyni XIII-XV st. *Arkheologiiia*, 2010, no. 3, pp. 47-54.
- Kapustin K.M. Asortyment zaliznykh vyrobiv seredyny XIII-XIV st. z «Maloho» Horodskoho horodyscha. *Arkheolohiia*, 2013, no. 3, pp. 100-108.
- Kirpichnikov A.N., Medvedev A.F. Vooruzheniie. *Drevniaia Rus. Gorod, zamok, selo*. Moskva: Nauka, 1985, pp. 298-363 (Arkheolohiia SSSR).
- Kolchin B.A. Chernaia metallurgiia i metalloobrabotka v Drevnei Rusi (domongolskii period). Moskva, 1953 (Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, iss. 32).
- Kolchin B.A. Zhelezoobratyvaushcheie remeslo Novgoroda Velikogo. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 1959, iss. 65, pp. 7-120.
- Kovalenko V., Motsia A., Sytyi Yu. Arkheologicheskie issledovaniia Shestovitskogo kompleksa v 1998-2002 gg. *Druzhynni starozhytnosti Tsentralno-Skhidnoi Evropy VIII-X st.* Chernihiv: Siverianska dumka, 2003, pp. 51-83.
- Kozubovskiy H. Pereiaslavska zemlia v XIV st. *Istoryko-heohrafichni doslidzhennia v Ukraini*, 2012, iss. 12, pp. 96-109.
- Kuchera M.P., Sukhobokov O.V. Zvit pro robotu Livoberezhnogo rozvidzahanu Instytutu arkheolohii AN URSSR za 1971 r. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*, 1971/17a.
- Kulatova I.M., Myronenko K.M., Pryimak V.V., Suprunenko O.B. Zhytlovo-hospodarski kompleksi X-XIV st. z rozkopok posadu litopysnoi Ltavy. *Arkheolohichni litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1999, no. 1 (5), pp. 47-68.
- Liapushkin I.I. Arkheologicheskie pamiatniki epokhi zheleza v basseine srednego techeniia r. Vorskly (g. Poltava - s. Belsk). *Kratkie soobshcheniia Instituta istorii materialnoi kultury*, 1947, iss. XVII, pp. 122-132.
- Liaskoronskii V.G. Gorodishcha, kurgany i dlinnye (zmiivnye) valy po techeniiu rr. Psla i Vorskly. *Trudy XIII Arkheologicheskogo siezda v Yekaterinoslave, 1905 g.* Moskva: Tip. G. Lissnera i D. Sobko, 1907, iss. I, pp. 158-198.
- Makushnikov O.A. Drevnerusskaia oruzheinaia masterskaia iz Homiia. *Starozhytnosti Pivdennoi Rusi: Materialy III istoryko-arkheolohichnogo seminaru «Chernihiv i yoho okruha v IX-XIII st.»*. Chernihiv: Siverianska dumka, 1993, pp. 121-130.
- Medvedev A.F. Ruchnoie metatelnoie oruzhiie (luk i strely, samostrel) VIII-XIV vv. Moskva, 1966 (*Svod arkheologicheskikh istochnikov*, iss. E1-36).
- Murasheva V.V., Yeniosova N.V., Fetysov A.A. Kuznechno-yuvelirnaia masterskaia poimennoi chasti Gnezdovskogo poseleniia. *Gnezdovo. Rezultaty kompleksnogo issledovaniia pamiatnika*. Sankt-Peterburg: Alfaret, 2007, pp. 31-77.
- Onohda O.V. Keramikha Serednoi Naddnyprianschyny druhoi polovyny XIII-XV st. Avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ist. nauk. Kyiv, 2012.
- Petrashenko V.A. Drevnerusskoe selo (po materialam poselenii u s. Grygorovka). Kyiv: IA NANU, 2005.

- Puholovok Yu.O., Horbanenko S.A., Serhieieva M.S., Yanish Ye.Yu. Paleoeekolohiia okolyts Hlynskoho arkheolohichnoho kompleksu u XIII-XIV st. *Arkheolohiia*, 2015, no. 4, pp. 109-128.
- Puholovok Yu.A., Yanish Ye.Yu., Horbanenko S.A. Rybnaia lovia u naseleniia srednego techeniia Vorskly v XIII-XIV vv. (po materialam Glynskogo arkheologicheskogo kompleksa). *Arkheologiia vostochnoevropetskoi lesostepi*. Voronezh: VHPU, 2016, pp. 337-34.
- Puholovok Yu.O., Volodarets-Urbanovych Ya.V., Horbanenko S.A., Serhieieva M.S., Yanish Ye.Yu. Mizhdystsyplinarni doslidzhennia Hlynskoho arkheolohichnoho kompleksu v 2015 r. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskeho horodyshcha v 2015*. Kyiv; Kotelva: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, 2016, pp. 103-127.
- Rusyna O.V. Ukraina pid tataramy i Lytvoiu. Kyiv: VD «Alternatyvy», 1998 (Ukraina kriz viky, iss. 6).
- Shabuldo F.M. Zemli Yugo-Zapadnoi Rusi v sostave Velikogo kniazhestva Litovskogo. Kyiv: Naukova dumka, 1987.
- Suprunenko O.B., Pryimak V.V., Myronenko K.M. Starozhytnosti zolotoordynskoho chasu Dniprovskoho lisostepovoho Livoberezhzhia. Kyiv; Poltava: VTs «Arkheolohiia», 2004.
- Suprunenko O.B., Puholovok Yu.O. Doslidzhennia litopysnoi Ltavy: Ivanova hora. Kyiv: TsP NANU i UTOPIK, 2015. Chastyna druha.
- Tarasov Y.Y. K tipologii srednevekovykh rybolovnykh blesen. *Novgorod i Novgorodskaia Zemlia. Istoriia i arkheologiia. Materialy nauchnoi konferentsii*. Velikii Novgorod, 2007, iss. 21, pp. 235-241.
- Tolochko O.P., Tolochko P.P. Kyivska Rus. Kyiv: VD «Alternatyvy», 1998. (Ukraina kriz viky, iss. 4).
- Vinogrodskaya V.V. Nekotoryie tipy keramiki Chernigovo-Severskoi zemli vtoroi poloviny XIII-XIV vv. *Problemy arkheologii Yuzhnoi Rusi*. Kyiv: Naukova dumka, 1990, pp. 96-99.
- Zolotnytska T.M., Suprunenko O.B. Hlynskyi kurhannyi nekropol. *Poltavskyi arkheolohichniy zbirnyk-1999: Zbirka naukovykh statei do 1100-littia m. Poltavy za rezul'taty arkheolohichnykh doslidzhen*. Poltava: VTs «Arkheolohiia», 1999, pp. 188-211.

ЄВГЕНУ ЛЕОНАРДОВИЧУ ГОРОХОВСЬКОМУ — 65!

22 травня виповнилося 65 років Євгену Леонардовичу Гороховському — фахівцю з археології римського часу Східної Європи, речознавцю, типологу, хронологу — знавцю ювелірних виробів першої половини I тис., блискучому аналітику, людині широкої ерудиції, талановитому журналісту, культурологу, мистецтвознавцю, врешті-решт розумній, веселій, порядній, добрій, відкритій, чесній людині.

Нагадаю факти біографії Євгена Леонардовича. Він набув середню освіту у київській середній школі № 51 з 1959 по 1969 р., вищу — на нововідкритому історичному факультеті Київського державного педагогічного інституту ім. М. Горького з 1969 по 1974 р. Після закінчення ВНЗ працював вчителем історії у київській середній школі № 109, з липня 1974 р. до квітня 1978 р. — старшим лаборантом Археологічного музею Інституту зоології АН УРСР, з квітня по вересень того ж року керівником гуртка на Київській міській станції юних туристів, з грудня 1978 по червень 1980 р. — старшим бібліографом, ще два роки, до червня 1990 р. — молодшим, до березня 1995 р. — науковим, а потім старшим науковим співробітником Інституту археології.

Тему майбутньої дисертації Євгену Леонардовичу було затверджено 19 січня 1982 р. «Хронология ювелирных изделий первой половины I тыс. н. э. Лесостепного Поднепровья и Южного Побужья». В березні 1989 р. пройшов її блискучий захист, але головні результати проведеного дослідження було опубліковано вже у 1985 р. — в одному з томів праць V конгресу МУСА надруковано його: «Хронологию черняховских могильников Лесостепной Украины», яка стала основою відносної хронології черняхівської культури й досі лишається актуальною. Не втратили свого значення й інші напрацювання

ювіляра: типології фібул, частин паску першої половини I тис. н. е. та прикрас з виїмчастими емаллями. Роботи Є.Л. Гороховського вирізняються ретельним накопиченням джерел, правильною постановкою завдань, вдумливим аналізом, обґрунтованими, переконливими, вагомими висновками, бездоганним стилем викладення, ясністю думок, влучністю порівнянь.

Задум створити монографію, присвячену ювелірним прикрасам черняхівської культури свого часу виконати не вдалося — життя диктувало свої правила: перебудова, розвал Радянського Союзу, складні 1990-ті, розбудова України. Нестабільні часи переживала й Академія наук України — практично неможливіми ставали відрядження по музеях для доповнення зведення джерел. З'явилися серйозні проблеми зі здоров'ям. Працювати як раніше в нових умовах не вдавалося. Тому сталося, що сталося: 4 травня 1998 р. за приказом № 45-к за скороченням штатів Євгена Леонардовича Гороховського було звільнено з посади старшого наукового співробітника відділу археоло-

гії ранніх слов'ян Інституту археології разом з І.Т. Черняковим та М.Ю. Брайчевським.

Талановита людина, як відомо, талановита у всьому. Ювіляр завжди відрізнявся глибокими знаннями не тільки в галузі археології. Чу-

дове володіння словом, ерудиція, вміння полімізувати допомагають йому в усіх галузях науки і культури. Ми зичимо ювіляру натхнення, здоров'я, нових відкриттів та здійснення всього, що задумано.

О.В. ГОПКАЛО

КРУГЛИЙ СТІЛ «АНТИЧНІСТЬ: ЛЮДИ І РЕЧІ»

18 травня 2017 р. в м. Одеса в межах міжнародного дня музеїв відбувся ювілейний науковий захід: «Круглий стіл «Античність: люди і речі», присвячений 80-річчю від дня народження археолога-античника, старший науковий співробітник Одеського археологічного музею НАН України (ОАМ НАНУ), кандидат історичних наук Наталії Михайлівни Секерської та 60-річчю розкопок античного міста Ніконій. Круглий стіл був організований ОАМ НАНУ, за сприяння Одеської філії Грецького фонду культури.

Наталія Михайлівна Секерська — фахівець з античної археології, дослідниця античного міста Ніконій, співробітниця ОАМ з 1961 р. Усе своє свідоме життя Наталія Михайлівна присвятила музею, куди прийшла працювати після закінчення історичного факультету Одеського державного університету імені І.І. Мечникова, та дослідженням Ніконія.

Ніконій — античне місто на східному березі Дністровського лиману, в межах сучасного селища Роксолани Овідіопольського р-ну Одеської обл. Розкопки Ніконія ведуться з 1957 р., коли М.С. Сініцин уперше розпочав розкопки Роксоланського городища (яке пізніше відкрило своє ім'я археологам) зі студентами 1 курсу історичного факультету ОДУ, які проходили археологічну практику. Серед цих студентів-практикантів була і Наталія Андруніна (Секерська), для якої ця практика стала путівкою в життя.

Круглий стіл складався з двох частин: урочистої та наукової. Наталія Михайлівна Секерська приймала вітання від колег з Одеського археологічного музею НАНУ, Інституту Археоло-

Рис. 1. Привітання від співробітників Одеського археологічного музею НАН України (зліва на право): Н.М. Секерська (зав. відділу експонування; Г.Ф. Крісілова (наук. співробітник); С.Б. Охотніков (заступник директора); Ю.А. Чернієнко (науковий співробітник)

гії НАНУ, Одеського краєзнавчого музею, від миколаївських колег, від польських археологів.

У науковому заході прийняли участь археологи з Одеси, Києва, Миколаєва, Лодзя (Польща), які представляли такі організації: Одеський археологічний музей НАНУ, Інститут Археології НАНУ, Лодзінський університет (Польща), Державна інспекція з охорони пам'яток культури Миколаївської обл., Південноукраїнський національний педагогічний університет ім. К.Д. Ушинського.

Програма круглого столу включала ряд доповідей, присвячених проблемам античності. Блок доповідей був присвячений Ніконію: к. і. н. С.Б. Охотніков «Вступне слово про Ніконій»; д. і. н. А.В. Буйських та к. і. н. Н.М. Се-

Рис. 2. Привітання від керівника польської частини Ніконійської експедиції (зліва на право): Н.М. Секерська; О.О. Грищута (Південно-Український педагогічний університет ім. К.Д. Ушинського; М. Мільчарек (проф., Інститут археології та етнології Польської Академії Наук в Лодзі)

керська «Східно-грецька кераміка з Ніконія»; К.С. Савельєва «Культ Афродіти в Ніконії»; проф. М. Мельчарек «Польські дослідження і розкопки Ніконія».

Дослідженням Тіри присвячені наступні доповіді: к. і. н. Т.Л. Самойлова «Підсумки дослідження античної Тіри і перспективи її вивчення»; О.К. Савельєв «До характеристики римського гарнізону в Тірі»; к. і. н. А.В. Красножон «Про локалізацію храму Тіри».

Проблемам вивчення різних античних пам'яток були присвячені доповіді: к. і. н. І.О. Снитко «Про етнічний склад населення хори Ольвії VI—IV ст. до н. е. (за матеріалами сільських некрополів)»; Є.Ф. Редіна та Л.В. Носова «Підсумки і перспективи дослідження античних пам'яток Одеської затоки та прилеглих лиманів»; д. і. н. І.В. Бруяко «Нотатки та інтерпретації деяких нестандартних археологічних об'єктів античного часу»; А.М. Колесніченко «Скляні посудини з написами I ст. н. е. із зібрання ОАМ НАНУ (деякі проблеми виробництва і поширення подібної продукції)»; О.Є. Малюкевич «Про населення Нижнього Подністров'я перших віків н. е.».

Рис. 3. Привітання від Інституту Археології НАН України: А.В. Буйських (д. і. н., зав. античного відділу ІА НАН України); Н.М. Секерська

Різним аспектам досліджень присвячені доповіді І.В. Корпусової та к. і. н. С.А. Булатович «Античні монети з колекції Івана Павловича Бларамберга в зібранні ОАМ НАНУ»; О.Б. Шевченко «Захисні амулети з наконечників стріл в жіночих похованнях сарматів»; к. і. н. О.П. Секерської «Тваринництво та полювання в господарстві населення городища Картал в епоху раннього заліза», к. і. н. О.О. Грищоти «Дослідження античних пам'яток Криму в Історичному Товаристві Нестора Літописця»; к. і. н. І.В. Піструїла «Проблеми збереження археологічних пам'яток (на прикладі пам'яток археології нижньої течії долини річки Бакшали)».

Оживити атмосферу наукового зібрання допомогла доповідь студента Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К.Д. Ушинського Миколи Синяка «Технологія виготовлення лір пізньоантичного часу (на прикладі знахідки з Тросингену)» з демонстрацією музичної гри на репліках античної ліри та середньовічної лютні.

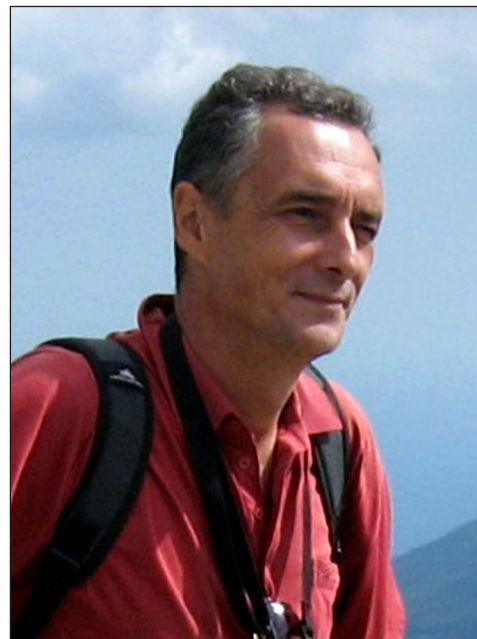
У кінці 2017 р. планується видання збірки статей з античної проблематики, присвяченої 80-річчю Н.М. Секерської та 60-річчю розкопок Ніконія, основу якої складуть матеріали круглого столу.

А.В. ГЛАВЕНЧУК,
Одеський археологічний музей НАН України

ПАМ'ЯТІ ВЛАДИСЛАВА ГРИГОРОВИЧА ПЕТРЕНКА (7.04.1958—5.06.2017)

5 червня 2017 р. несподівана смерть вирвала з археологічних шерег нашого колегу Владислава Григоровича Петренка. Це відгукнулося великим болем у серцях багатьох археологів, його рідних та друзів.

Владислав Григорович Петренко народився 7 квітня 1958 р. в Одесі. Можна сказати, усе життя його було пов'язане з Одеським археологічним музеєм. Адже там багато років працювала художником його мати — Ганна Олександрівна. Він неодноразово розповідав, що у підсобці під сходами, біля фондів вона годувала сина груддю. Не дивно, що «дитина музею» захопилася археологією. Вже з юності Владислав проявив себе талановитим археологом. Утім, спочатку він закінчив, за наполегливою рекомендацією батьків, Одеський інститут холодильної промисловості, причому з червоним дипломом. Працюючи на виробничому об'єднанні «Кисеньмаш» інженером, В.Г. Петренко навіть мав раціоналізаторські пропозиції. Але жити без археології він не зміг. Приймаючи участь у розкопках античних поселень біля с. Надлиманське, Владислав спостерігав за багатошаровою пам'яткою, розташованою у сусіднього с. Маяки, де головне місце займали комплекси усатівської культури, вивчення якої стало справою усього його життя. В 1980—1986 рр. навчався на історичному факультеті Одеського державного університету ім. І.І. Мечникова, який закінчив заочно. У 1983—1985 рр. працював молодшим науковим співробітником за госпдоговірною темою на тому ж факультеті. У 1983—1984 рр. як керівник загону приймав участь у розкопках поселення сабатинівської культури Воронівка II (згодом був співавтором відповідної підсумкової колективної монографії), у 1984 р. керував розкопками кургану у с. Старі Біляри. У 1984—1985 рр. В.Г. Петренко розкопував кургани в с. Усатове. Про його ретельне ставлення до збереження археологічної спадщини свідчить, зокрема, відновлення насипу одного з розкопаних курганів. Безсумніву, немало нервів було витрачено у боротьбі з господарниками та чиновниками з приводу охорони пам'яток. З 1985 р. до останніх днів В.Г. Петренко пра-

цював в Одеському археологічному музеї: спочатку недовго екскурсоводом, потім молодшим і багато років науковим співробітником відділу експонування матеріалів. З 1986 р. керував (з перервами) розкопками вищезгаданої пам'ятки у с. Маяки. Взагалі В.Г. Петренко приймав участь у роботах багатьох археологічних експедицій, досліджував ґрунтовий могильник новоданилівського типу Кошари I, який на разі став найбільшою поховальною пам'яткою раннього енеоліту в Північному Причорномор'ї (2001, 2013—2014), керував розкопками курганів у м. Біляївка (2006 р.) та у с. Холодна Балка (2007 р.). Плідно займався дослідженнями західних степових груп пізнього енеоліту та початкових етапів епохи бронзи, проблемами взаємовідношень землеробів та скотарів причорноморських районів стародавньої Європи («Трипілля та степ»).

Однак, найбільш вагомий внесок В.Г. Петренко вніс у вивчення усатівської культури. На основі дослідження найцікавіших усатівських комплексів європейського рівня йому вдалося значно просунути вперед розв'язання багатьох проблем господарського, соціального, духовного, ідеологічного життя її носіїв, скорегувати хронологію пам'яток, та інше. Попри

багаторічне розуміння усатівської культури, як пізньотрипільської, В.Г. Петренко довів її інше походження — при тісних зв'язках з Трипіллям, вона сформувалася на базі Хаджидерської енеолітичної групи та археологічної культури Чернавода I, елементи якої, дослідник, до речі, виявив серед матеріалів Усатівського поселення («Я дарю її Україні!» — небезпідставно вигукнув він на одній з наукових конференцій). Городища Усатове та Маяки дослідник вважав обрядовими центрами. В.Г. Петренку належить багато високоякісних друкованих, у т. ч. за кордоном, наукових робіт. Дослідник відзначався сумлінністю, наполегливістю, любов'ю та безкорисною відданістю до своєї роботи. Але ентузіазм не знімав з нього відповідальності за свою родину (батька втратили троє дітей). Працюючи в музеї, В.Г. Петренко докладав багато зусиль в будівництво експозиції. За його участю було відновлено розділи кам'яного віку, трипільської культури та інші. Маючи хист до креслення та малювання ним було зроблено деякі реконструкції та художнє оформлення експозиції.

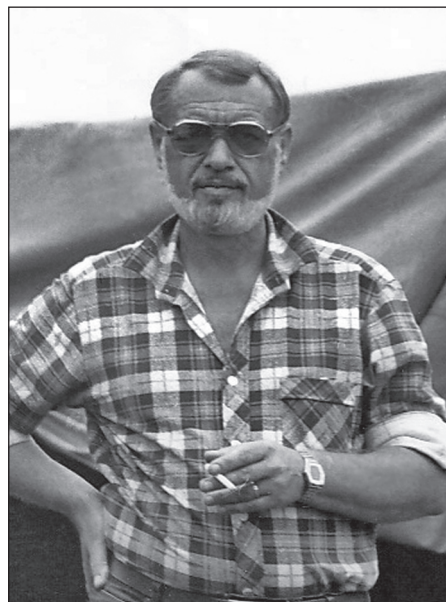
Співчутливий, розумний, освічений, він був порядною, благородною, культурною, словом, інтелігентною, людиною, з якою було приємно і працювати, зокрема, у полі, і відпочивати, а спілкуватися — надзвичайно цікаво. Мав заслужений авторитет серед колег, та й не тільки серед них. Талановитості, професіоналізму, ерудиції В.Г. Петренка як вченого, хоча він так і не захистив дисертації, над якою працював під керівництвом відомого археолога К.К. Черниш, можуть позаздрити деякі доктори історичних наук. На жаль, у силу обставин останні роки життя не можна вважати розквітом його творчої діяльності, хоча було багато намірів, надій. Втім, він і тоді, звісно, працював. Наприклад, над енциклопедією культури Кукутень-Трипілля, що повинна вийти у Румунії. Шкода, що багато залишилось не втіленим. Зокрема, монографія по Усатівському комплексу, якій В.Г. Петренко присвятив багато років творчого життя.

Гірка, непоправна втрата... Світла пам'ять про Владислава Григоровича Петренка, Археолога і Людину, назавжди залишиться в наших серцях.

ДО 80-РІЧЧЯ ОЛЕГА ВАСИЛЬОВИЧА СУХОБОКОВА

У 2017 р. виповнюється 80 років з дня народження Олега Васильовича Сухобоківа. Співробітники відділу давньоруської та середньовічної археології, де працював науковець, пам'ятають свого колегу і відзначають цей ювілей. У наступному році виповниться також десять років, як О.В. Сухобоківа несподівано пішов із життя. Тепер впевнено можемо стверджувати, що з відходом Олег Васильович у вічність не тільки скінчилася ціла епоха, але оголилися зяючі прогалини у розвитку лівобережної слов'яно-руської середньовічної археології. З часом вони стають помітнішими та очевиднішими.

Учений з непересічним талантом, енциклопедичними знаннями і широкими науковими та філософськими уявленнями, Олег Васильович був справжнім науковим «господарем» Лівобережжя України. Ніхто не знав загальної ет-

нокультурної та історико-географічної картини Дніпровського Лівобережжя та особливостей археологічних та історико-культурних старожитностей окремих складових регіону краще, ґрунтовніше та детальніше, ніж О.В. Сухобоков. Йому вдалося розробити і обґрунтувати свою власну цілісну історико-археологічну та етнокультурну концепцію розвитку Лівобережної України за слов'яно-руської доби.

Основні її положення потребують подальшого розвитку, нового осмислення, доповнення новими матеріалами польових досліджень. На жаль, зараз у нас (у відділі?) немає вченого, який би міг вести дослідження та узагальнення на рівні, притаманному Олегові Васильовичу.

Зазначимо, що крім власне наукових чеснот, Олег Васильович був також талановитим організатором археологічних досліджень окремих регіонів, комплексів пам'яток і міст Лівобережжя. Він справедливо вважається «батьком-засновником» історичних дат і визначним дослідником низки літописних міст Лівобережної України: Нічен, Ромен, Лубни, Путивль. Загалом Олег Васильович здійснив розкопки низки ключових і епонімних пам'яток дніпровського Лівобережжя: Курган-Азак, Опішне, Кам'яне, Ніцаха, Путивль, Волинцеве, Лапишівка, Ігорівка, Лухтівка, Лубни, Засулля, Ромен, Зелений Гай, Битиця, Циблі. Не всі матеріали проведених ним досліджень введені до повноцінного наукового обігу у повному обсязі і з необхідними узагальненнями. Важливу справу публікації результатів розкопок О.В. Сухобокова продовжують його колеги і учні. Зокрема, у 2012 р. була опублікована монографія ««Земля незнаема»: население бассейна Среднего Псла в X—XIII вв. (по материалам роменско-древнерусского комплекса в с. Каменное)». Нині С.П. Юренко готує до друку узагальнюючу роботу за результатами спільних досліджень давнього Путивля.

Вагомий вклад належить Олегу Васильовичу у багаторічних польових дослідженнях середньовічних пам'яток Причорномор'я, які проводилися міжнародною українсько-турецькою Південно-Середньовічною археологічною експедицією під керівництвом С.О. Біляєвої.

Важливо те, що Олег Васильович відомий не лише як історик-славіст, а й фахівець з орієнтальних і номадичних студій, оскільки багато уваги приділяв зв'язкам та контактам слов'ян з їх східними сусідами — кочовиками, зокрема хозарами.

Практично всі теми дисертаційних досліджень, пов'язані з лівобережними середньо-

вічними старожитностями формувалися, виконувалися та захищалися під керівництвом або за безпосередньої участі Олега Васильовича. Сьогодні вкрай не вистачає цієї мудрої координуючої живої участі Олега Васильовича. Адже продовжуються польові дослідження в різних регіонах Лівобережжя, накопичуються нові важливі матеріали і факти, що потребують осмислення та узагальнення. Відчувається необхідність вироблення загальної стратегії та планування цілеспрямованого вивчення різноманітних регіонів і пам'яток Лівобережжя.

Зокрема, актуальним завданням є сьогодні укладання детальної археологічної карти роменської культури і впорядкування зібраних за останні десятиліття матеріалів з її пам'яток. Збору, впорядкування, прискіпливого вивчення та ґрунтового аналізу потребують усі наявні факти фізичного стику роменських та давньоруських артефактів, об'єктів та шарів. Не менш масштабні завдання стоять перед давньоруською лівобережною археологією, яка зі смертю О.В. Сухобокова та В.П. Коваленка втратила не тільки своїх ключових дослідників, але й потребують вироблення нових стратегічних цілей та пріоритетних завдань. Зокрема, все більшої актуальності набуває проблема реалізації системної комплексної моделі всієї Сіверянської і Чернігово-Сіверської Землі на основі синтезованої археологічної карти. Також очевидною є необхідність проведення спеціальних цілеспрямованих розкопок і розвідок літописних міст Лівобережжя, центрів волостей, окремих значимих мікрорегіонів. Ці дослідження потребують окремого планування та підготовки науковців, здатних здійснювати відповідні наукові пошукові роботи.

Олег Васильович був справжнім природним втіленням і уособленням живого зв'язку між старшим і теперішніми поколіннями вчених. Йому випала нагода співпрацювати і спілкуватися з багатьма представниками старшого до- і повоєнного поколіннями вітчизняних археологів. Цікаві, дотепні, іноді кумедні і навіть трохи саркастичні розповіді про славетних науковців були однією з ознак «фірмового стилю» О. Сухобокова-оповідача. На превеликий жаль, ця спадщина так і залишилася незаписаною: Олег Васильович, попри вмовляння деяких колег, так і не встиг записати свої спогади і роздуми.

Всі, хто мав можливість спілкуватися з ним пам'ятають його неповторний гумор, широке коло його естетичних та загальнокультурних вподобань. Він був талановитим художником,

знавцем мистецтва і літератури, тонким політичним аналітиком, його глибокими знаннями та ерудицією послуговувалися колеги і друзі. Доля подарувала йому численні наукові відкриття і знахідки. Але справжнім скарбом та найважливішою знахідкою Олега Сухобокова стала його віддана дружина, вірна супутниця, вдячна колега, — Світлана Юренко. Ніжно і дбайливо плекає пам'ять і береже спадок бать-

ка донька — Ольга, яка сама стала фаховим істориком і зараз виховує онука Олега Васильовича — маленького Романа.

Вшановуючи світлу пам'ять Олега Васильовича, колектив відділу давньоруської та середньовічної археології ІА НАНУ всіляко підтримує розвиток ідей вченого, і далі буде робити все можливе для збереження і популяризації його наукової спадщини.

*А.П. Томашевський,
к. і. н., відділ давньоруської та
середньовічної археології ІА НАНУ*

ПАМ'ЯТІ О.В. СУХОБОКОВА

Мені не хотілось говорити про пам'ять, вона вже позначена назавжди в науці, й надовго у навколишньому світі, поки живуть маленькі та дорослі нащадки неординарної людини.

Відразу ж на згадку спадають експедиційні буденні події: Очаків, яскравий гумор, іронія непересічного Олега Васильовича, як завжди із улюбленцем Роні, без якого його неможливо було уявити. Енциклопедичні знання і відповіді, які він мав на будь-яке питання, вражали. Водночас в ньому ніколи не було навіть тіні зверхності, він органічно входив у середовище не настільки обізнаних, як він. Студенти його поважали, любили, не боялися, навіть попри його гострі зауваження.

Поява О.В. Сухобокова в Очакові у 1997 р. співпала із народженням українсько-турецької експедиції, науковим консультантом якої він був кілька років поспіль. Того ж року археологічна доля подарувала йому надзвичайне відкриття: були виявлені оригінальні залишки стін Очаківської фортеці, знищеної під час штурму і остаточно розібраної місцевими мешканцями у ХІХ—ХХ ст. Він простежив подвійну конструкцію фортифікації, яка складалася із двох стін: зовнішня стіна зведена із сирцевої цегли, у верхній частині якої трапилося кам'яне ядро, та внутрішня — з оброблених плит вапняку та ракушняку із забутовкою дрібним камінням. Досліджена конструкція повністю співпала із описом у документі, пізніше знайденому і

опрацьованому членами експедиції В. Остапчуком та К. Фінкель в Архіві прем'єр-міністра у Стамбулі. На плані початку ХVІІІ ст. вона локалізується як частина північної стіни Старої фортеці Очакова. Олегу Васильовичу щастило на унікальні знахідки, які рідко трапляються під час розкопок поселень чи міст: абсолютно цілий полив'яний горщик, точна аналогія якому знайдена у Білграді на Балканах, фрагмент полумиска ХV ст., подібного до таких самих із Середнього Подніпров'я, що наводило на думку про зв'язки Османського міста із українськими землями. Перелік можна продовжувати, але все це не просто удача, але й археологічна інтуїція, помножена на досвід та знання.

Всі, хто був того літа в експедиції, завжди згадують кумедний епізод, коли на Очаківську базу «Природа», де розмістилася експедиція, вперше приїхав відомий турецький професор Бозкурт Ерсой. Адаптація до незнайомої країни з незвичною мовою та культурою давалася йому вкрай важко, української чи російської мови він не знав, говорив турецькою та англійською, ще трохи німецькою. До того ж це був його перший візит до України. Прибувши на базу, турецький професор розгубився і не знав, як і про що говорити з нами, іноземцями. Нам теж треба було якось привітатися, познайомитися, ввічливо спитати Бозкурта Ерсою про переліт та дорогу, але і ми зникнули, бо також не мали достатнього досвіду спілкування з ту-

рецькими колегами. Тишу першим порушив Олег Васильович, який з іноземних мов досконало знав лише французьку. Зрозумівши, що Боскурт не розуміє французьку, він вийшов із ситуації лише йому притаманним чином: широко розставив обидві руки, імітуючи крила літака, й зображуючи політ, спитав: «Як летіли?». Лід миттєво розтанув, всі весело засміялися і відтоді спілкування налагодилося (налагодився «міжкультурний діалог»). Згодом ми з турецькими археологами стали друзями, співпрацювали з ними не лише в Очакові, а і перші роки розкопок Аккерманської фортеці. Туди ж як науковий консультант експедиції приїздив і О.В. Сухобоков.

Чим більша відстань у часі від останньої зустрічі з Олегом Васильовичем, тим краще усвідомлюєш відому істину: «Велике бачать лише на відстані». Його гострий розум та неабиякі наукові та творчі здібності так і не були повністю реалізовані... Не все залежало від нього, по-різному склалися обставини. Але глибокі знання і потужна інтуїція давали

йому можливості передбачення нових обріїв, напрямків і шляхів вирішення тих чи інших наукових проблем. Одним з таких прикладів є його ідеї щодо питання ранніх взаємин слов'ян і тюрк у середині I тис. н. е. Він навіть виходив за ці хронологічні межі і ширше ставив питання про взаємини слов'янських і тюркських народів на теренах України. Тепер його думки стали надбанням історіографії цієї проблематики: саме він першим поставив питання, що лише в останні роки знаходить рішення у працях антропологів. А тоді він писав: *«Мабуть, є певні підстави говорити про фізичний внесок тюркомовних народів у формування слов'янських народів України у період формування давньоруської держави та у наступні століття. Тема ця вкрай цікава і все ще чекає на свого дослідника»* (Сухобоков О.В. Славяне и тюрки на Левобережной Украине: к истории ранних взаимоотношений // 36. мат-лів між-нар. наук. конф. «Ураїна—Туреччина: минуле, сучасне, майбутнє» (14—15.05. 2002) — Київ; Анкара, 2004, С. 274).

С.О. Біляєва,
д. і. н., відділ давньоруської та
середньовічної археології ІА НАНУ

ПРАВИЛА ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДЛЯ ЖУРНАЛУ «АРХЕОЛОГІЯ»

Журнал «Археологія» приймає до друку оригінальні статті на археологічну та історичну тематику, написані українською мовою. Готуючи статтю для журналу автори повинні дотримуватись такої структури подачі матеріалу (пункти I—II) та його оформлення (пункти III—IV).

I. Зміст статті (рубрики «Статті», «До історії стародавнього виробництва», «Київські старожитності», «Дискусії», «Історія науки»)

1. У вступній частині статті обґрунтовується актуальність обраної теми, науково-теоретична та практична значимість, з урахуванням основних завдань сучасної археології та історії.

2. Дається короткий огляд того, що вже зроблено з цієї проблеми дослідниками, наскільки ця тема висвітлювалась в літературі. Показується актуальність обраної теми (абсолютне невисвітлення, окремі не з'ясовані питання, положення попередніх дослідників, які вимагають уточнення, незгода автора із загальноприйнятими науково-теоретичними положеннями, абсолютно новий погляд на проблему тощо).

3. Автор повинен коротко сформулювати мету своєї статті та її основні завдання.

4. Виклад змісту статті має бути логічним, послідовним, із зазначенням культурної приналежності використаного нового матеріалу та його датування. Кожне положення статті має бути обґрунтоване конкретним фактичним матеріалом з посиланнями на аналогії та літературу.

5. Стаття не повинна бути перевантажена однорідним, малозначущим чи випадковим фактичним матеріалом. Численні факти одного порядку необхідно зводити у таблиці, графіки, діаграми тощо, які повинні мати вказівку на джерела, на підставі яких вони зроблені.

6. Стаття повинна носити творчий, самостійний характер, виключати будь-яку спробу плагіату. При використанні ідей, думок, положень інших авторів слід обов'язково посилатися на них, розміщуючи такі посилання у хронологічному порядку.

7. Подана до друку наукова праця має закінчуватися висновками, до яких дійшов автор, досліджуючи обрану ним тему. Ці висновки мусять засвідчити новизну та внесок автора у розв'язання зазначеної проблеми.

II. Зміст публікації (рубрики «Публікації археологічного матеріалу»; «Охорона пам'яток археології»)

1. До цих рубрик подаються роботи, присвячені публікації нового матеріалу, або результатам опрацювання та класифікації певної групи матеріалів.

2. Дається короткий огляд досліджень, які вже проводились на пам'ятках, або у яких вже розглядалась досліджувана група матеріалів. Пояснюються причини проведення польових або камеральних досліджень, показується їх актуальність.

3. Визначається мета роботи.

4. Публікація матеріалу повинна базуватися на загальноприйнятій системі опису знахідки або групи знахідок. Наведені аналогії повинні бути перевірені автором.

5. Подана до друку публікація повинна закінчуватися висновками. Вони, як правило, стосуються датування та визначення культурної приналежності поданого у статті матеріалу.

III. Вимоги до оформлення статей

1. Автор подає свою статтю до редакції в електронному та роздрукованому вигляді. Папку з матеріалом слід назвати за прізвищем автора(-ів). У ній має бути один файл у форматі .doc чи .rtf з усіма необхідними текстовими матеріалами (стаття, список літератури, таблиці, резюме, references, дані про автора); та окремі файли з рисунками.

2. Параметри оформлення тексту: кегль — 14, міжрядковий інтервал — 1,5, гарнітура Times New Roman.

3. Дані про автора(-рів) подаються у посиланні на першій сторінці статті. При цьому вказується ПІБ, науковий ступінь, звання, місце роботи, електронна адреса, контактний телефон (для потреб редакції).

4. Далі — анотація українською мовою (2—3 речення), що коротко описує тему, якій присвячена стаття, та мету статті. Ключові слова — подається до 8 слів, які відповідають на питання що? хто? де? коли?

5. Текст складається за описаними у пунктах I та II вимогами. Обсяг статті не повинен перевищувати одного друкованого аркуша (40 тис. знаків з пробілами).

6. Посилання в тексті подаються напівкодом у круглих дужках: (Сон, Шейко 2016, с. 79). Кома перед роком не ставиться. Якщо джерело містить трьох і більше авторів: (Пуголовок та ін. 2015), якщо джерело українською мовою; (Черненко и др. 2004, с. 112), якщо російською.

7. Список використаних джерел розміщується одразу після тексту в алфавітному порядку. Він повинен містити вичерпну інформацію про джерело, зокрема прізвища всіх авторів. Автори у списку виділяються курсивом. Зразок оформлення статті:

Сон Н.О., Шейко І.М. Металеві лампи з Ольвії та Тіри // Археологія. — 2016. — № 4. — С. 79—87.

8. УВАГА! Обов'язково слід вказувати назву видавництва (у монографіях), прізвище відповідального редактора (у збірках), перекладача та іншу інформацію, пов'язану з авторським правом.

Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К.: Наукова думка, 1987.

Козак О.Д., Шульц М. Людські жертвоприношення на зольниках Більського городища // Більське городище та його округа / Відпов. ред. Є.В. Черненко. — К., 2006. — С. 77—100.

Раевский Д.С. Мир скифской культуры / Предисл. В.Я. Петрухина, М.Н. Погребовой. — М.: Языки славянских культур, 2006.

9. Зверніть увагу, що список скорочень подавати не потрібно, замість нього всі аббревіатури мають бути розшифровані у тексті (у посиланні, наприклад). У списку літератури загальноприйняті скорочення АДУ, АДІУ, УІЖ, РА, ВДИ та ін. слід писати повністю:

Шрамко І.Б. Колчанный набор из погребения конца VI в. до н. э. могильника Скоробор // Археологія і давня історія України. — 2016. — Вип. 2 (19). — С. 270—279.

10. Література повинна складатись лише з тих джерел, на які є посилання у тексті. *У зв'язку з цим, редакція просить авторів ретельно звіряти посилання зі списком літератури.*

11. Після списку використаних джерел даються резюме російською та англійською мовами, обсягом 0,5 стор. Текст резюме містить завдання статті та основні висновки. Оформлення резюме: автор, дані про автора (ті ж, що і на початку статті), назва статті, текст резюме, ключові слова. *Усі пункти мають бути подані двома мовами.*

12. УВАГА! Після резюме під заголовком **References** у алфавітному порядку подається список використаної літератури, транслітерований на латиницю. Якщо джерело має опублікований переклад, то слід подати його. Потрібно використовувати офіційну транслітерацію, затверджену Кабінетом Міністрів України 27 січня 2010 р. (у цьому разі російська літера «э» транслітерується як «e», літера «ы» — «y», літери «ъ, ь» не пишуться). При складанні **References** рекомендуємо скористатись сторінкою: www.slovnyk.ua/services/translit.php

Bessonova S.S. Religioznye predstavleniia skifov. Kyiv: Naukova dumka, 1983.

Kuza A.V. Malyie goroda Drevnei Rusi. Moskva: Nauka, 1989.

Son N.O., Sheiko I.M. Metal Lamps from Olbia and Tyras. *Arkheolohiia*, 2016, no. 4, pp. 79-87.

13. У **References** додаткова інформація про джерело пишеться через кому. Назва журналу та збірки виділяється курсивом. Не припустимо використовувати: «—», «//», «/». Зверніть увагу, що назви міст подаються повністю.

IV. Вимоги до оформлення рисунків

1. Нумерація ілюстративних матеріалів у тексті повинна бути **наскрізною і послідовною**, без пропусків. Ілюстрації (рисунки і таблиці) повинні бути пов'язані з текстом. Якщо на рисунку є позиції, тоді цифра, що позначає позицію, повинна бути у тексті виділена курсивом: (рис. 1, 24). Теж саме стосується і таблиць.

2. На звороті роздруковані ілюстрації підписують: прізвище автора(-ів), назва статті, номер рисунка. Якщо ілюстрації мають умовні позначки — «легенду» — то вони повинні бути розшифровані у підрисунковому тексті.

3. Електронні варіанти рисунків повинні бути подані у форматі TIFF або JPEG з розподільною здатністю щонайменше 300 dpi. Якщо ілюстрації кольорові, то бажано надавати їх, не переводячи у чорно-білий формат.

4. Табличні матеріали до статті слід подавати у форматі, що відповідає технічним можливостям типографського друку. Вони не мають перевищувати 40 % загального обсягу статті, бути логічно і зрозуміло структурованими та обов'язково мати назву.

Просимо авторів чітко дотримуватись зазначених правил оформлення матеріалів.